

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

Редакція, статті й пояснення
Д-ра Леоніда Білецького.

Тарас Шевченко — геніяльний український поет і маляр. Він ціле до останнього віддиху життя своє боровся проти московського поневолення українського народу. Його найбільшим бажанням було бачити український нарід вільним у незалежній українській соборній Державі. І вся його творчість була скерована на те, щоб український нарід піднісся у своїй національній свідомості, став великою, об'єднаною Нацією і визволився із-під московської і польської окупації та був повним господарем своєї землі.

Українська героїчна минувшина, козацька військова сила і боротьба козацтва за українську прадідівську віру і за українську державу для Шевченка була найсвітлішою сторінкою української історії. Українська велика і стародавня культура, українська національна традиція, українські народні звичаї — то велика духовна і моральна сила народу, що тримає український нарід, як зовсім окрему і відрубну націю, виховує його і не дає йому, як нації, занепасти, де б він не жив і в яких би тяжких умовах він не перебував. І ця його духовна сила виведе нарід на чисті води державного відродження. До такого плекання свого рідного національного духа Шевченко ціле своє життя кликав, бо в цій духовій силі він бачив і силу визвольної боротьби і силу повного відродження українського народу.

“Кобзар” Т. Шевченка т.т. I—IV в такій редакції і таким оформленні подається шановним читачам. Найбільша духовна сила цього видання показати Т. Шевченка, як незламного і безкомпромісового борця України за її відвічні національні і державні права на своїй рідній землі.

I. том “Кобзаря” подає твори Шевченка тільки в першій добі його творчості. І це є доба, коли Шевченко жив і вчився в Петербурзі.

II. том “Кобзаря”, містить у собі всі ті найважливіші політичні, історичні, побутові й особисті твори Шевченка, які він, побачивши дійсну поневолену Україну, творив у найбільшій гніві до москалів-насильників і брутальних завоювників сусідніх народів і в тім числі й України. Загальна вступна стаття “Шевченко й Україна” розкриває всю духову силу цих творів

Т. Шевченко,
студент Мистецької Академії (1840 р.).
Шкіц олівцем В. Штернберга.

КОБЗАР

I

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES IN CANADA
INSTITUTE OF SHEVCHENKOLOGY
№ 1.

T A R A S S H E V C H E N K O

KOBZAR

Second revised edition

FIRST VOLUME

1952

Published in association with
TRIDENT PRESS LTD.
WINNIPEG CANADA

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК В КАНАДІ
ІНСТИТУТ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА
Ч. 1.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

Друге поправлене й доповнене видання

ТОМ ПЕРШИЙ

diasporiana.org.ua

1952

Видано накладом
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ "ТРИЗУБ"
ВІННИПЕГІ КАНАДА

Редакція, статті й пояснення
Д-ра Леоніда Білецького

COPYRIGHT, 1952
by *Institute of Shevchenkology UVAN.*

All rights reserved. No part of this book
may be reproduced in any form by mi-
meograph or any other means, without
permission in writing from the publishers.

*Присвячую це видання “Кобзаря”
Українським Піонерам в Канаді,
що протягом 60 літ (1891—
1951) творили матеріальні й ду-
хові цінності на добро і славу
українського народу й Канади.*

Леонід Білецький.

ПЕРЕДМОВА

УВАН і Видавнича Спілка “Тризуб” у Канаді ставлять найкращий пам’ятник генієві українського народу, — видають його “Кобзар”. Це перше видання в Канаді повного “Кобзаря” Т. Шевченка. Воно містить у собі всі віршові твори поета, що принесли йому й українській культурі найбільшу славу, а визвольному рухові українського народу непереможну духову силу вибороти Україні свободу, самостійність і соборну державність на рідних землях. На віттар цієї найвищої ідеї українство Канади кладе всі зусилля матеріальні й моральні, щоб цей духовий пам’ятник створити й дати своїм прийдешнім поколінням в руки таку зброю в допомогу своему народові в Краю, яку ніхто в нього не відніме й яка вічно світитиме на шляху до вище зазначеної мети і до духової співпраці і співтворчості з іншими народами в Канаді вкладом творів Шевченка найбільш толерантного до чужих культурних надбань.

*І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь . . .*

Цими словами Шевченко ясно означив межі чужої і своєї духовості, чужої і своєї культури в їх взаєминах і співпраці.

Це видання “Кобзаря” є популярне. Тому “Вступ” до нього про життя і творчість Т. Шевченка написаний популярною мовою й подані найважливіші моменти з життя і творчості поета в приступній формі для кожного читача. Так само і статті до кожного твору і загальні статті і пояснення в кінці кожного тому старався автор подати якнайзрозумілішою мовою.

Видає “Кобзаря” Т. Шевченка Українська Вільна Академія Наук у Вінніпегу спільно із Видавничою

Спілкою “Тризуб” при “Українськiм Голосi” i її на-
кладом. Така жертва й увага Видавничої Спiлки
“Тризуб” свiдчить про те, що вона глибоко розумiє
вагу цього першого видання в Канадi й оцiнює те
значення, яке має повний “Кобзар” для українцiв.
Вага його для українцiв ще й у тiм, що це видання
перше, а насамперед у тiм, що воно дає твори най-
визначнiшого українського Пiонера, Та-
раса Шевченка, що поклав найбільше сил, щоб укра-
їнський нарiд визволився з тiєї фiзичної й духової
неволi, в якiй вороги його цiлi столiття насильниць-
ким способом тримали; вага цього видання, нареш-
тi, й у тiм, що першi українцi в Канадi, коли приїзди-
ли до Канади на пiонерську працю, везли на нове
життя поруч Святого Письма, Бiблiї, й “Кобзаря”
Т. Шевченка. I цей “Кобзар” виконував серед укра-
їнцiв на новiй землi величезну духову пiонерську
службу, пiдтримував в українських душах національ-
ну духовiсть i плекав любов до свого рiдного, любов
до минувшини свого народу, до його традицiї, сво-
бодолубивих змагань i культури.

Тарас Шевченко був для українських пiонерiв у
Канадi духовим Батьком, учителем i порадником у
найтяжчих змаганнях наших пiонерiв з природою
й не давав їм занепадати на дуsi. Оцю духову силу
Тарасового генiя глибоко розумiє й Видавнича Спiлка
“Тризуб” i не пожалувала нi трудов, нi коштiв, щоб
цього великого “Кобзаря” видати власними засо-
бами й тим дати можливiсть кожнiй українськiй ро-
динi цей духовий скарб генiя мати у своїй хатi у
найкращiм мистецькiм оформленнi й оправi, щоб
твори Генiя нашого вабили до себе не тiльки душу,
але й око.

Тому Українська Вiльна Академiя Наук у Ка-
надi i Редакцiя “Кобзаря” Т. Шевченка складає Ви-
давництву “Тризуб” найглибшу подяку, що своїми
коштами пiднялось на таке велике дiло.

Але УВАН, Видавництво “Тризуб” і Редакція були би несправедливі, коли би не задали словом вдячності і тих осіб, що поруч Видавництва поклали свою працю і навіть гроші, щоб допомогти УВАН і Видавництву “Тризуб” здійснити задумане видання.

Тут УВАН і Редакція користує з нагоди якнайсердечніше подякувати Панству Ользі й Петрові Войценкам за їх ініціативу в цім виданні і жертвенність працею і грошима, за їх турботи, щоб це видання якнайскорше здійснилось; В. Батицькому за його працю над друком “Кобзаря”. Піонер у друкарні Українського Голосу, він “Кобзаря” набирав і журився, щоб якнайліпше свою працю виконати. УВАН, Видавництво “Тризуб” і Редакція складає подяку Добродієві цього видання, Й. Дзьобкові, за його вельми ширю жертву на це видання, а Панам: В. І. Перепелюкові, П. Мелещаківі, Товариству “Прогресиві” в Форт Віл’ям, Онт. і Н. А. Григорчуківі за їх безпроцентову грошову позичку, щоб це видання прискорити і здійснити.

Нарешті, в цім виданні на кожному слові, що має більше, як один склад, у творах Т. Шевченка, поставлений наголос. Редактор видання й автор цих рядків не один раз чув, як у Канаді і в інших краях на різних імпрезах деклямують твори Шевченка і, навіть, читають їх або цитують у своїх викладах і його прикро вражало неправильне наголошення слів поета, що часто зовсім відміняло значення його висловів.

І тому, щоб обмінити таке наголошення Шевченкової мови, редактор задався метою поставити наголоси мови Шевченка на природнім місці його поетичного слова й тим дати можливість кожній грамотній людині й навіть дитині кожне слово Шевченка прочитати правильно. Тим легше було редакторіві це зробити, що він сам походить із цієї мовної місцевости, що й Шевченко.

“Кобзар” із наголосами видавався дуже рідко. Перше таке видання з наголосами було надруковане ще за життя Т. Шевченка 1860 р. в Петербурзі. І наголоси були поставлені великим знавцем української мови, П. Кулішем. Через 50 років Іван Франко, редагуючи твори Шевченка 1910 р., так само видав їх із наголосами. І це було друге видання “Кобзаря”. Правда, не скрізь Франко відчував живий наголос Шевченкового слова. Але для Східньої Галичини це була історична подія великої культурної ваги. З ряду третє, а в Галичині друге видання, творів Шевченка з наголосами, правда, тільки на деяких словах, вийшло 1934 року під редакцією Ів. Ставничого у Львові в 3-х томах накладом “Універсальної Бібліотеки”. З цього виходить, що не вся мова Шевченка була акцентована. І багато з того слів було наголошено неправильно. (Див. рецензію “Рідна Мова” під ред. проф. І. Огієнка, рік 1935, т. 1., ст. 39). Таким чином, це видання в Канаді з наголосами є перше, а з ряду четверте (фактично вичерпно наголошене — третє). І в цім його подвійна вартість.

Перший том цього видання був уперше надрукований 1942 р. в Празі у Видавництві С. Россохи “Пробоеж”, і весь наклад його розійшовся на рідних землях. Це видання І. тому — друге, наново перевірене, доповнене, а остання частина “Пояснення” основно перероблена. Дальші томи (II-IV) публікуються вперше.

На закінчення Інститут Шевченкознавства УВАП, Видавництво “Тризуб” і Редакція поручають це нове видання “Кобзаря” Т. Шевченка свідомості українського громадянства в Канаді й цілому світі по-за залізною заслоною, та й обов’язок кожного українця придбати його й мати в себе, як н а с т і л ь н у к н и г у найбільшого Українця, що служив своєму народові, його культурі і людству до кінця свого життя.

Р е д а к ц і я.

FOREWORD

The coincidence of the sixtieth anniversary of Ukrainian settlement in Canada and the ninetieth anniversary of the death of the greatest Ukrainian poet gave rise to the publication of Taras Shevchenko's KOBZAR, national Bible of the Ukrainians. This is the first complete edition of the KOBZAR published in Canada, and in addition contains appropriate articles, annotations, and the correct accent over the words.

This is essentially a popular edition of the KOBZAR, the purpose of which is to give every Ukrainian reader an opportunity not only to read the works of Shevchenko, but also to understand more fully what the great poet wrote.

This KOBZAR is published jointly by the Institute of Shevchenkology of the Ukrainian Academy of Sciences and the Trident Press Limited, the latter having assumed financial responsibility for the edition.

The creativeness of Taras Shevchenko is of colossal significance to the Ukrainian nation and to all humanity. In the first place, Shevchenko's works are the incarnation of the spirit of the Ukrainian people in their unceasing struggle for liberty. It was Shevchenko's inspiration that brought about rebirth of the Ukrainians in the nineteenth century and it is this spirit that continues to motivate them to create significant cultural values and to maintain their struggle for independence.

All of Shevchenko's works are permeated with a profound love for the supreme Truth, for God, and for social justice for the poorest classes of his people in their struggle for a better life. Finally, the poet vitalizes love for mankind and faith that man should live according to Divine Truth, so as not to defile God's image. Shevchenko appeals for such a higher spiritual life, in which love for God, love for native country, and love for man will resurrect the Ukrainian nation. "Learn the truth, and truth shall set you free," the words of Jesus Christ, were incorporated by Shevchenko as the foundation of his philosophy.

In addition to the profound idealism which satiates Shevchenko's poetry, his KOBZAR possesses a high degree of craftsmanship, and hitherto unparalleled mastery of the word, which achieves the summit of beauty and of the art of culture.

This edition is dedicated to the Ukrainian pioneers of Canada. Such a tribute is not incidental. The first Ukrainians who arrived in Canada brought with them to a new life, in addition to the Bible, the KOBZAR of Taras Shevchenko. Among the Ukrainians in their new fatherland, the KOBZAR accomplished a great pioneer service as a teacher and guide in the hardships of their life, bolstered their spirits in disheartening circumstances, and prevented their missionary zeal from subsiding.

This spiritual power of Shevchenko's KOBZAR is the driving force of the Ukrainian nation in its own land in its struggle against enslavement by Russian imperialism. It is solely the faith of Shevchenko in the victory of truth over evil and justice over injustice that sustains the spirit of the brave people and prevents it from flickering out.

The Ukrainian state will rise again. In the family of free nations Ukrainians will take their place. And only then will come about the equanimity and spiritual justice for which the democratic world is striving. The co-operation of peoples and peaceful creative work are the two greatest spiritual forces in the struggle of nations for freedom and in the immortal works of Taras Shevchenko.

T h e P u b l i s h e r s .

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(Життя і творчість)

“Наш еси, поете, а ми народ твій
і духом твоїм дихатимемо во віки і віки!”

П. Куліш: із промови над труною поета.

I.

Тарас Шевченко вийшов із найсуцільнішого пласту українського народу, із селянства. Народився в селі **Моринцях** на Звенигородщині 25. лютого (ст. ст.) або 9. березня (нов. ст.) р. 1814. Був із черги четвертою дитиною. Батько його Григорій Шевченко-Грушівський, а мати Катерина з дому Бойківна. І батько й мати були **селяни-кріпаки** пана, великого землевласника, Василя Енгельгардта. Через неповних два роки батьки Тарасика перебралися до села Кирилівки, до власної хати, на власний ґрунт. Кирилівка вже тоді була велике село (біля 2,000 душ), розлоге, з широкою головною вулицею, недалеко від села Моринець.

Ця тепер найдорожча для нас частина України, бо дала нам Тараса Шевченка, є Звенигородщина та Чигиринщина на південній Київщині. Це є красна, мальовнича місцевість української землі. Там села впрост губились в розкішних садах. Природа лагідна, наповнювала душу найніжнішими тонами ліричного настрою, а разом із тим будила в душі народній твердий, живучий спротив насильству і сваволі. Тому то оця тиха й побожна краса природи часто словнювалась великих національних відруків українського народу супроти свого ворога: турків, татар, поляків і ін. Доказом цього величаві походи гетьмана Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, козаків Запорізької Січі, Палія, гайдамаків. Коли ж затихали бурхливі хвилі народнього гніву супроти ворога, тоді знов підносилась ніжна любовна пісня дівоча, історичні козацькі і гайдамацькі пісні та цілорічна обрядова пісня народніх релігійних культів,

In addition to the profound idealism which satiates Shevchenko's poetry, his KOBZAR possesses a high degree of craftsmanship, and hitherto unparalleled mastery of the word, which achieves the summit of beauty and of the art of culture.

This edition is dedicated to the Ukrainian pioneers of Canada. Such a tribute is not incidental. The first Ukrainians who arrived in Canada brought with them to a new life, in addition to the Bible, the KOBZAR of Taras Shevchenko. Among the Ukrainians in their new fatherland, the KOBZAR accomplished a great pioneer service as a teacher and guide in the hardships of their life, bolstered their spirits in disheartening circumstances, and prevented their missionary zeal from subsiding.

This spiritual power of Shevchenko's KOBZAR is the driving force of the Ukrainian nation in its own land in its struggle against enslavement by Russian imperialism. It is solely the faith of Shevchenko in the victory of truth over evil and justice over injustice that sustains the spirit of the brave people and prevents it from flickering out.

The Ukrainian state will rise again. In the family of free nations Ukrainians will take their place. And only then will come about the equanimity and spiritual justice for which the democratic world is striving. The co-operation of peoples and peaceful creative work are the two greatest spiritual forces in the struggle of nations for freedom and in the immortal works of Taras Shevchenko.

T h e P u b l i s h e r s .

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(Життя і творчість)

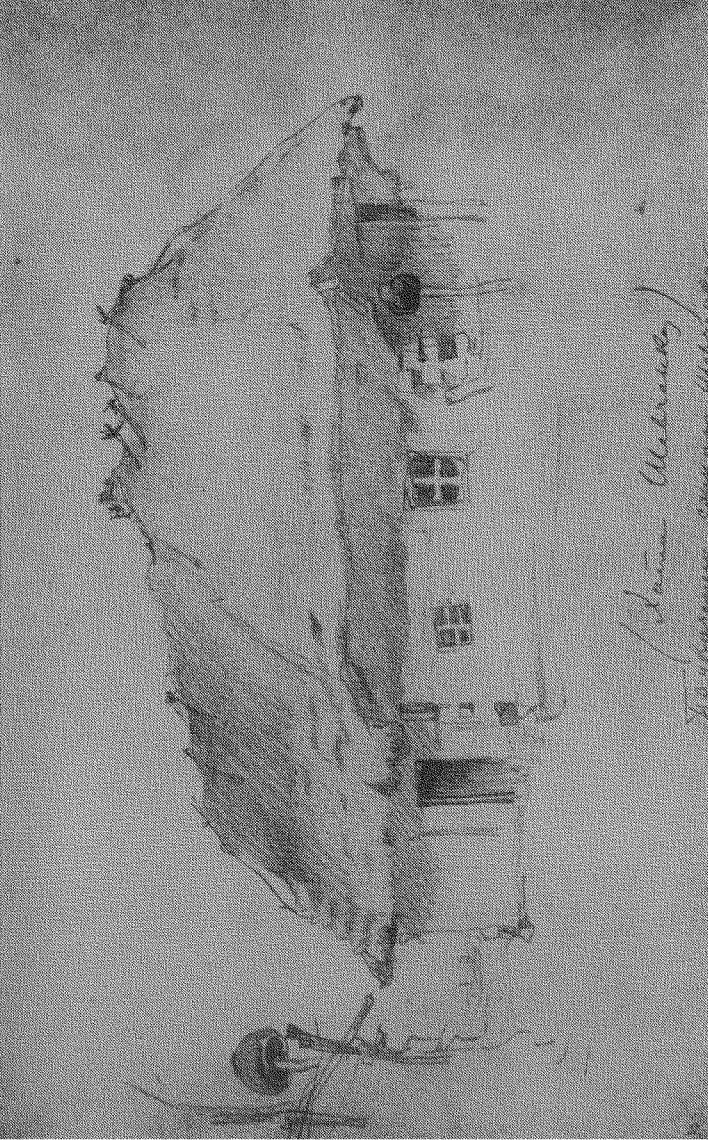
“Наш еси, поете, а ми народ твій
і духом твоїм дихатимемо во віки і віки!”

П. Куліш: із промови над труною поета.

I.

Тарас Шевченко вийшов із найсуцільнішого пласту українського народу, із селянства. Народився в селі **Моринцях** на Звенигородщині 25. лютого (ст. ст.) або 9. березня (нов. ст.) р. 1814. Був із черги четвертою дитиною. Батько його Григорій Шевченко-Грушівський, а мати Катерина з дому Бойківна. І батько й мати були **селяни-кріпаки** пана, великого землевласника, Василя Енгельгардта. Через неповних два роки батьки Тарасика перебралися до села Кирилівки, до власної хати, на власний ґрунт. Кирилівка вже тоді була велике село (біля 2,000 душ), розлоге, з широкою головною вулицею, недалеко від села Моринець.

Ця тепер найдорожча для нас частина України, бо дала нам Тараса Шевченка, є Звенигородщина та Чигиринщина на південній Київщині. Це є красна, мальовнича місцевість української землі. Там села впрост губились в розкішних садах. Природа лагідна, наповнювала душу найніжнішими тонами ліричного настрою, а разом із тим будила в душі народній твердий, живучий спротив насильству і сваволі. Тому то оця тиха й побожна краса природи часто сповнювалась великих національних відруків українського народу супроти свого ворога: турків, татар, поляків і ін. Доказом цього величаві походи гетьмана Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, козаків Запорізької Січі, Палія, гайдамаків. Коли ж затихали бурхливі хвилі народнього гніву супроти ворога, тоді знов підносилась ніжна любовна пісня дівоча, історичні козацькі і гайдамацькі пісні та цілорічна обрядова пісня народніх релігійних культів,

Хата батьків Т. Шевченка (Рисуюк Т. Шевченка олівцем.) 1842—1843 рр.

християнських і поганських. Так жив аж до жовтня 1793 року, коли з наказу цариці Катерини II український нарід був остаточно прикріплений до пана свого села і перестав бути людиною, а ставав річчю, переходив у склад панського рухомого маєтку, як кінь, віл, вівця, плуг, борона, а все це кожний дідич міг вільно продавати, вимінювати, дарувати, забивати, нищити... Відтоді пан, — а це був чужинець — поляк або москаль, — із своїми кріпаками поводився гірше, як із скотиною. Обов'язкова праця на пана в тиждень п'ять, а то й шість днів, а для себе — нічого. За найменшу провину били немилосердно, часто й до смерті. Бувало, що цілі села вимінювались на собак, вивозили людей на торг, віддавали до війська, програвали в карти. І все це робили московські, польські та спольщені або змосковщені земляки, пани.

Ті самі панські милості падали на голови й спини батьків Т. Шевченка. Батько й дід його були грамотні й не з бідного роду. В неділю або свято любили читати переважно житія святих (Мінею) і розповідати про минуле; особливо цікаво оповідав столітній дід Тарасика — про Залізняка, про Гонту, а “очі, як зорі сіяли, а слово за словом сміялось, лилось”, про гайдамаччину, про Титаря та народніх героїв і відплату за кривди. Слухаючи ці оповідання, “сусіди од страху, од жалю німіли. І мені малому (згадує Шевченко) нераз довелось за Титаря плакати...” Глибокий слід у душі Тараса на все життя залишила його мати, Катерина, працююча, дбайлива, тиха... Її образ золотим сявом освітив не одну постать матері, яку він вивів у своїх творах. На все життя заховав Шевченко й образ старшої сестри своєї, Катерини, незмінної й терпеливої його няньки, коли мати відробляла панщину... Тоді пустун Тарасик, білявий, опецьковатий хлопчина біжить, бувало, через великий батьків садок на леваду до потічка, зарослого лопухами, викупається, виспитьсь в садку під грушею чи яблунею, і, прокинувшись, оглядає своїми допитливими очима гору за потічком, далину, могили й нераз запитує себе: “А що там за горою?” І відповідає замріяний на таємниче питання: “Там повинні бути стовпи залізні, що підпирають небо... От, коли б піти туди та подивитись...” Задумав собі й пішов..., забув, що його буде

шукати стурбована нянька, буде плакати й журитись, що не доглянула... Смеркало, як Тарас з мандрівки повної приключок, підходив до перелазу. Родина вже вечеряла; тільки сестра, Катерина, нічого не їла й зажурено чекала... "Прийшов, прийшов!" радісно проголосила вона, побачивши білу головку мандрівника, і підбігла до перелазу, взяла Тарасика на руки. — "І, прибуду!..." і посадила вечеряти... Коли сон горнувсь до втомленої головки хлопчини, його думка про залізні стовпи, про небо, настирливо пронизувала мозок і зваблювала до нової мандрівки, але певної, щоб таки бачити ті безмірні стовпи, що з української землі круто здіймаються вгору аж до самого неба, і пізнати таємницю світу, що ховається он там за горою села Кирилівки... Хай-но наступить ранок!...

Отже, вже дитяче життя Тарасове то — безнастанне шукання, мандрівка й боротьба... 'Ледве минуло йому дев'ять літ, як на тридцять другому році вмирає його любя мати. Панщина й безнастанна праця поклали її молодою в могилу. Батько жениться вдруге. І в хату, де був родинний мир і спокійне життя, тяжкими кроками вступає мачуха із трьома зведенятами, а з нею впарі — злоба, ненависть до Тарасика й жорстокі карні розрахунки за свого злодійкуватого сінка Степана, що часто скаржився на Тараса своїй матері. І Тарас, щоб уникнути фізичної езекуції від мачухи, часто втікав у бур'яни й там довший час переховувався, або — до сестри Катерини, своєї колишньої няньки, в той час уже замуженої, і там знаходив затишок і спокій.

Поки жив батько, мусів терпіти, бо батько жалував, брав із собою в чумацьку дорогу, посилав до дяка в науку. Але через три роки вмирає й батько — єдина Тарасова опора в його існуванні. Вмираючи й розділюючи своє невелике майно між дітьми, промовив і до Тараса такі якби пророчі слова: "Синові Тарасові з мого хазяйства нічого не треба; він буде неабияким чоловіком; з нього буде або щось дуже добре, або велике ледащо. Для нього моя спадщина або нічого не буде значити, або нічого не допоможе"... І Тарас залишився круглим сиротою, без жадного майна, без засобів до життя і без жадної опіки. Сам із собою, як палець. Тоді йшов йому

дванадцятий рік. І перше, про що подумав він у такому становищі, — то була школа й наука. І він сам із своєї власної волі йде в школу до дяка Богорського, що тоді вчителював у Кирилівці. Правда, це були вже не перші кроки його науки. Він почав ходити до школи ще за життя матері спочатку до дяка Губського, потім до Рубана, що провадили науку під доглядом кирилівського священика Нестеровського. Але яка то була наука! То була наука грамоти по книжках Святого Письма (псалтир, часословець), наука молитов у мові церковно-слов'янській, по найстарішій методі ще з XVIII ст. То була школа старого зразку і старого виховання із її "субітками" (субітні кари за провини протягом тижня), школа — із вчителями-самоуками невисокої моралі і вдачі. Отже, такі вчителі не могли навчити Тараса чомусь доброму. А вже Богорський своєю вдачею й освітою перевищив усіх попередніх. Це був п'яниця непросипенний і кат. Тараса тримав він у найчорнішому тілі, як наймита, що мусів йому робити все... Але бездомний сирота мусів це все переносити й терпіти, бо всією своєю істотою тягнувся до світла й до волі: чим було гірше життя, тим яркіше сяяло вище духове ество в Тарасика, що не дало йому пропасти. Тарасик вже змалку мав чудовий голос: гарно співав і гарно, голосно й виразно читав псалми і взагалі святі молитви над покійним. Оцей перший Божий дар підтримував у нього віру в себе й надію на краще й не давав дитині пропасти. Коли треба було у когось читати над помершим, то родичі покійного бажали чути тільки Т. Шевченка. І не дивлячись на те, що дяк забирав увесь його заробіток, все таки дещо перепало й йому. І на що він витрачав свій заробіток? Тут знов тільки Провидіння Боже, щодо майбутньої української долі, роз'яснить нам цей чин дванадцятилітнього Тарасика: за ці гроші він купував собі паперу, робив книжечку, оздоблював її різними візерунками і списував туди різні вірші

Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу...

Отже вже з тих часів Шевченко знов таки з волі Долі

заводив книжечки та до них “мережав нишком” вірші, як потім робив те саме, але далеко вже пізніше, так само в неволі. Це був другий дар Божий багатой душі малого Тарасика.

Тоді саме прокинувся у Тараса і третій Божий дар. Так хотіла Доля, щоб Тарас змалку потягнувся до малярства... Всім еством своїм шукав нагоди, щоб узятись за малярську науку. Відбувши два роки у Богорського, витерпівши тяжке лихо, Тарас кидає школу й рідне село та йде до містечка Лисянки побачити світ ш и р ш и й (!) і пошукати тих справжніх учителів, “щоб добру навчили”... Тільки подумати: дитина шукає таких учителів, щоб навчили, що то є добро, правда, що то є справжня наука, мистецтво! Серед темної ночі, серед неволі й безнадії дитина тягнеться до світла, до Бога, до правди й добра!... Дивна дитина!

В Лисянці звертається Тарас до маляра, але цей замість того, щоб учити малювання, заставляє учня носити воду, бути на послугах і що-найбільше розтирати фарбу. Не витримав — покинув. Пішов до села Тарасівки, бо почув, що там є справжній маляр; але цей останній подививсь на руку хлопця й заявив, що з нього нічого доброго не буде. Повернувся сумний Тарас у рідне село й нанявся там за громадського п а с т у х а . Пас сільську отару овець, відвертав їх від шкоди, як у майбутнім стеріг український нарід і скеровував його на шлях, визначений вищою долею. Але все те, за що брався, не задовольняло Тараса. Єдине мистецтво: пісня, поезія, малярство притягали всю увагу юнака-наймита (після всього служив у наймах у Кошіці, священника Кирилівки, кілька років вибув у нього); але гін до мистецтва не давав спокою; покинув службу й подався у село **Хлипнівку**, бо почув, що там є знамениті малярі. І справді, один із них визнав у Шевченка хист, але вимагав дозволу від пана Ангельгардта. Тарас пішов у Вільшану до управителя цього останнього за посвідкою. Але управитель замичувати посвідки наказав узяти хлопця до кухні, щоб причувати куховарити. Та не вабило Тараса куховарське мистецтво, тягнувся до іншого: сховається, бувало, у панським садку в корчах, розкладе свої малюнки, рисує

нові і співає. Тоді управитель побачив, що кухаря з Тараса не зробить, і віддав його до покоїв молодого панича, офіцера гвардії, Павла Енгельгардта, за к о з а ч к а. Але цей панич забрав Тарасика з України до Вільна, де перебував.

Так закінчилась перша доба життя Тарасового в Кирилівці та в її околицях. Розпадається вона на два круги: 1) безтурботний круг життя й повний батьківської опіки за життя батьків, до 9 літ, і 2) повний пригод, шукань, повний небезпек, життєвих невдач та стремлінь до мистецького творчого життя за добу Тарасового сирітства. В першій крузі були заложені міцні моральні основи, які оберегли Тараса від різних спокус і всього злого й виявили охоту до пізнання не тільки зверхніх проявів життя, але й устремління до чогось глибшого, до життя таємничого, до пізнання тайн землі української й неба та до їх взаємин. Але й у другій крузі дитяча статечність Тараса не розгубилась, а навпаки проявилась у глибокій і всеохоплюючій жадобі науки, мистецького знання і творчого пориву та духового самовиявлення. Чим би ці шукання закінчилися, коли б Тарас не був кріпаком і сином поневоленого народу, що і визначило його дальшу долю козачка у панських покоях, — тяжко сказати... Але це було щось таке своєрідне, таке миле, таке безпосереднє, коли селянська дитина, круглий сирота, бездомний, не гине десь під тином з голоду, а бореться з життям, учиться, своєю головою вирішує свою долю і воїстину дивні діла Божі! — сам, без нічної допомоги визначає тільки той шлях мистця у найглибшому сенсі свого вродженого призначення, який на ціле життя Тараса став його єдиним і правдивим шляхом, який підніс його на найвищий щабель мистецтва, який відкрив у людині генія у найвищій розумінні цього слова й який, нарешті, українській поневоленій, упослідженій нації дав справжнього Мойсея, що на віки вічні вказав найправдивіший шлях до повного національного й соціального визволення всього українського народу. Дійсно, цього малого, покинутого всіма Тарасика вела величя рука Божа до призначеної йому мети бути творцем нової України. Такою була справжня доля маленького Тарасика, коли йому сповнилось 14 літ життя.

За останні два роки Тарасове життя збагачується ще й особистим почуттям, що поглиблює його душу та загострює його свідомість. Тут мається на увазі його перше кохання до Оксани Коваленко, до “чорнобрової” дівчини, до подруги його дитячих літ:

Ми в кúпочці колісь росли,
Маленькими собі любілись,
А матері на нас дивілись
І говоріли, що колісь
Одружимо їх...

Оксана була донька сусіди, Тарасова ровесниця. З дитинства, ще за життя матері, розпочалась між дітьми приязнь, що їй дала матерям привід їх єднати. Після смерті батьків, коли Тарасик зовсім осиротів, коли “обідраний і трохи не голий” не мав до кого прихилити свою спустошену душу, зустрічі з Оксанкою стали ще дорожчими, ще необхіднішими. Коли зустрічались, не було слів для розмови, бо невловимі були теми; але відкривались одне одному дитячі серця, підносились у забавах радість спільної розваги, і тоді розмовляли їх душі... Вулиця, садок, потічок і поле — це були місця їх зустрічі, де вони гралась, навіть не думаючи про якісь особисті почування, але це все їй суцільний образ чорнобрової дівчинки невидимими нитками прив’язав Тараса до себе на все життя і сповнив любовним серпанком усю його творчість: то він дитина і росте вкучці з Оксаною, то він уже тринадцятилітній хлопець і переживає якесь своє особисте горе, а Оксанка “прийшла, привітала”, утирала його сльози і... поцілувала... й тоді:

Ненáче сонце засіяло,
Ненáче все на світі стáло
Моé: лані, гаї, саді...
І ми, жартуючи, погна́ли
Чужі ягня́та до воді́.

То він дорослий парубок, а Оксана — дівчина-красуня, що була на відданні; Тарас її кохає і мріє побратись з нею. В таку пору Оксана стає героїнею не одного його

твору чи то ліричного, чи епічного; в поемі “Гайдамаки” постать Оксани стає домінуючою. Хто знає, чи не змальовує свою Оксану Тарас у “Причинній”, в “Тополі” і в численних інших творах. Нарешті уявляє Шевченко свою Оксаночку, зневаженою паном, збездеченою москалем, остриженою покриткою, — тоді його душа загоряється гнівом до насильників і помстою. І, нав’язуючи до інших фактів, що їх був сам свідком і що їх знав багато з життя й тодішньої літератури, Тарас Шевченко виливає свій гнів на панів — москалів і поляків, а жертви їх сповиває глибоким співчуттям та любов’ю великого гуманіста і змальовує в цілім ряді балад та поем, почавши від найранішої “Катерини” й кінчаючи останніми творами в кінці свого життя. Тут “Оксаночка чорнобрива” у багатющім творчій Тарасовім бенкеті була всім: музою його мистецької творчости, долею української жінки взагалі, пересторогою й наукою для всіх дівчат-українок, щоб не кохали чужинців і не шукали свого щастя там, де його немає, а творили свою родину, розбудовували рідню хату, виношували свою правду на своїй рідній землі. Ось такою стала люба Оксаночка в глибокій душі Тараса. Тільки великий талант зростив у серці Тараса таку чудову лілею, що розрослася в найкращу китицю його славних творів . . .

II.

15-літнього Тараса Шевченка вкупі з іншими слугами й потрібними речами з Вільшанського маєтку відправили до Вільна до нового пана Павла Енгельгардта. Вільно, колись білорусько-литовське місто, в час приїзду Тараса, було спольщене. Чи був поляком і сам Павло Енгельгардт? Тяжко сказати. Ніби був він зросійщений німець. Але оточення в його домі і в маєтках було переважно польське. Перебування в Вільні і Варшаві серед польського панства, — а на Правобережній Україні в перевазі серед землевласників поляків, — все це казало й Енгельгардтові більше триматись польського тону й польських порядків. Тому й Тарас із поль-

ською мовою був обзнайомлений, можливо, що навіть трохи й володів нею, а розумів її зовсім добре. Прибувши р. 1829. до Вільна, Шевченко став у свого пана козачком, цебто льокаєм, що мовчки й нерухомо сидів у кутку панського передпокою й терпеливо очікував панського наказу подати люльку, принести води, побігти за чимсь або кимсь і т. д. Але непосидючий Тарас, із нахилом до самовільного прояву своєї особи, часто порушував наказ мовчати й не рухатись, то наспівуючи тихо своїм гарним голосом сумні гайдамацькі пісні, то змальовуючи крадькома образи, картини із різних московських богомазів, що випадково попадались йому під руки. Отже, у цих умовах упертий і спраглий вищих устремлінь, Тарас віддавався своїй найінтимнішій дитячій мистецькій творчості, поглиблюючи свою душу й надаючи їй вищого духового сенсу й існування. І це виховувало його естетично, а українська патріотична пісня оберігала в ньому його національне єство. Коли ще додати до того безнастанні переїзди П. Енгельгардта з одного міста до другого: до Києва, до Вільна, до Петербургу, то Тарасова участь у цих переїздах поширювала круг його вражінь, знання, давала можливість зрівнювати життя в Україні із життям у Білорусі, Польщі і в Московщині та зміцнити любов до мальовничої культурної України й культивувати тугу за рідним краєм.

Але в одноманітнім житті Тараса сталась подія, що, мабуть, вирішила його дальшу долю. Раз того самого року у відсутність пана, Шевченко, почувачи себе повним господарем у своєму передпокої, запалив свічку й розпочав змальовувати постать козака Платова і так захопився своєю штукою, що не завважив, як уночі при цій праці застав його пан. Пан запалився гнівом і вибив його добре тільки за те, що хлопець вночі палить свічку і не вважає, що міг би спалити будинок, а то й ціле місто; а вранці наказав ще своєму машталірові вибити Тараса різками у стайні для коней. Але цей факт разом і переконав П. Енгельгардта, що Шевченко не надається на льокаю, і чи не ліпше його віддати в науку до маляра. Так і зробив. Але учитель, покойовий маляр, проста, неосвічена людина, побачивши величезні здібності нового учня до мистецького малярства, через півроку

порадив панові віддати Шевченка до справжнього маляра. Енгельгардт послухав і віддав хлопця в науку спочатку у Вільні до маляра Рустема. Пізніше, коли переїхав до Варшави, віддав його до маляра Лямпі, сина відомого маляра доби бароко. Все це він робив не із якихось мистецьких чи меценатських сентиментів, а виключно з практичного становища мати серед своєї челяді й маляра, щоб піднести його вартість, як кріпака, і здобути більші вигоди. Від цього моменту, приблизно від другої половини р. 1830., життя Тарасове вступає в нову фазу: він ліпше вдягнений і ходить до студії справжнього маляра і студіює мистецтво, учиться малювати картини, образи і т. д. У 16-літнього хлопця пробивається свідомість, що він уже не козачок, а людина, що вивчує й цілою істотою проникає в таємниці мистецтва. До такого особистого піднесення спонукали ще й інші моменти, що тоді трапились у житті Тараса. Саме тоді він зазнайомлюється з одною дівчиною, полькою по національності, й захоплюється нею. Це юнацьке захоплення було остільки сильне, що Шевченко, щоб добре порозуміватись із дівчиною, починає вчити польську мову й читати польську літературу.

Тоді якраз у Варшаві яскраво проявлявся польський національний здвиг проти московського панування. З дня на день щораз сміливіше лунають по вулицях Варшави революційні кличі, голоси протесту, промови й патріотичні деклямації, дотепні сатири проти урядової Москви. Шевченко по дорозі до свого вчителя Лямпі все це бачив, чув і ще більше прислухався до такої наростаючої втаємниченої боротьби поляків із москалями. На такі національні думки ще в більшій мірі наводила Шевченка та дівчина, що, як польська патріотка, розкривала Шевченкові сенс польських змагань до визволення та мабуть закликала й його до співчуття, а то й до вступу в ряди польських революціонерів. Невідомо, який би був дальший вияв поведінки Тараса, коли б 29. листопада 1830. р. нагло не залунали повстанчі зағони міста Варшави, що виступили в повстанні проти Москви. І ось у цю рішучу хвилю Тарас не пішов на вулицю, а з допитливої цікавості заліз на горище переляканого

Въспоминаніе о Шекспіре
въ мѣсяцѣ Августѣ

М. Шевченко

Рисунок-копія Т. Шевченка 1830 р. Тоді Шевченкові було 16 років.

Енгельгардтового дому і з віконця спостерігав бої поляків із москалями.

І в таку рішучу хвилю міжнаціональної боротьби Шевченко в перший раз мусів вдумуватись у сенс цієї боротьби та політичні взаємовідносини цих двох народів, що спричинювались до важкого питання, на чій стороні він би став, з ким би він був думкою й симпатіями? І ось тут, напевно, був Тарас по стороні слабшого й поневоленого, тобто поляків, бо вже з причин загальнолюдських і моральних насильник ніколи не викличе до себе співчуття, а тільки ворожість. Як би то не було, а це визвольне повстання поляків у кінці 1830. й на початку 1831. рр. поклато глибоку борозну на чолі вдумливого Тараса й зародило кардинальне питання і в його душі: **а хто ж він такий?** Поляк чи москаль? А село його — польське чи московське? А земля, де він народився, виріс, — а цілий край із Дніпром, Києвом, Одесою . . . польський чи московський? Ось ці великі питання напевно глибоко в'їдались у його розум і викликали сильні рефлексії в його душі. Коли б він був поляк або москаль, то й говорив би, думав би по-польськи або по-московськи; але він не володів добре ні тією мовою, ні другою. Так само і його батьки, його село . . . і цілий край . . . Значить, край його не є ні польський, ні московський, а такий, як у пісні, що його навчила мати, сестри, дід, батько й інші люди його села . . . в тих численних піснях, яких він знав безліч із усіма деталями, його край зветься **Україна**, якою також володіє Москва і претендують на неї поляки, — а раз так, то він не поляк і не москаль, а тільки українець, що, як і поляк повинен прямувати до власного визволення . . . Ось тому й симпатії Тараса мусіли бути по стороні польських визвольних змагань тепер і ген пізніше, аж поки не познайомився з польською літературою та українською історією.

Переяканий Енгельгардт нагло переїздить із Варшави у Петербург. За планом в обозі чи етапі (докладно невідомо) потягнулась і його кріпацька челядь, серед якої був і Тарас Шевченко. Трудна була дорога до Петербургу, але витримав й опинився в московській столиці, з наказу якої поляки-повстанці були переможені й розбиті. Багато з них було скарано на смерть, побито,

ще більше взято в полон, а найбільше вийшло на еміграцію до Франції.

В Петербурзі, побувши знову рік у ролі козачка, Шевченко з милости свого пана вступає в науку до “майстра живописного і малярського цеху” Ширяєва терміновим на 4 роки хлопцем. Наука в цього “майстра” була дуже тяжка. Ширяєв — людина груба, жорстока — молодого учня по головці не гладив. Тарас у нього був неначе в неволі. Цеховому майстрові потрібні були заробітки і гроші, а до душі Тараса, що тягнувся до мистецтва й до мистецької творчості, йому не було жадного діла: чорна праця і гроші — оце були ідеали нового Шевченкового вчителя. І тому після студії Лямпі Тарас попадає в цілком інше оточення. Життя те було суворе й похмуре. У Ширяєва він жив на горищі, із другим хлопцем Хтодотом Ткаченком, з яким приятелювався; малював стіни й загороди. І тільки через кілька років, коли відомий архітект Кавос перебудовував Олександрійський царський театр, а в нього малярські роботи перекладав Ширяєв, то під час цих праць молодий Шевченко визначився, як талановитий рисівник. Кавос на нього звернув увагу і доручав йому робити рисунки всіх орнаментів театру й горорізьбу, що мали оздоблювати стелю в театрі. Отже, й тут небудений талант Шевченка засвітив мистецькою красою, і Тарас піднісся в Ширяєва на перше місце самостійної творчої праці.

В той час швагер Ширяєва ходив до Мистецької Академії і там познайомився із студентом тієї Академії, Іваном Сошенком, земляком Тараса. Цей швагер розповів Сошенкові, що в Ширяєва, його швагра, перебуває, як терміновий учень, Тарас Шевченко. Сошенко одразу пригадав собі, що ще у Вільшаній він чув про Тараса від свого першого вчителя Превлоцького й попросив Ширяєвого швагра, щоб прислав Шевченка до нього. Другого дня, в неділю, Шевченко відшукав свого нового земляка і з'явився до нього у вигляді забутого всіми хлопця, занедбаного, брудного, босого, в замашенім у фарбу халаті і в такій же селянській з грубого полотна розхристаній сорочці і штанях. Хлопець був похмурий і засоромлений. Сошенко огорнув Тараса теплом свого доброго серця, розпитав і довідався про те, як тяжко

Йому жити і з якою жагою він хоче вчитися малярства та запропонував кожної неділі приходити до нього. Тарас приходив, оповідав про своє життя і скаржився на свою долю. Сошенкові було жаль хлопця, і він хотів чим небудь йому допомогти; але не мав на те жадної спроможности, бо й сам був бідний труженик, що хотів якнайскорше скінчити Академію, щоб мати можливість якнебудь улаштувати своє матеріяльне існування.

Своя біда навчила Сошенка розуміти й нещасну долю Тараса, і він настирливо хотів хлопцеві допомогти. З такими думками він пішов до відомого українського байкаря, Євгена Гребінки, свого найліпшого знайомого, щоб із ним порадитись. Гребінка радо згодився полекшити становище Тараса, запрошував його до себе, й коли той приходив, давав поради, а часом і гроші, наділяв його книжками. Ці перші кроки надзвичайно добре вплинули на душу Шевченка; вони відкрили завісу, від довшого часу щільно заслонену, до літературного світу, до поезії, до книжки взагалі. Юнак із повною жадобою кинувся читати й читав дуже багато, все, що лише приходило до рук. Та й Сошенко не залишив хлопця без допомоги. Кожної неділі він учив його малярства. Але Тарас, протягом тижня, зраня до вечора перебуваючи в праці, не мав часу на вирави. І він, щоб переводити рисуноків вправи, щоб показати Сошенкові, своему новому вчителеві свої малярські успіхи, після праці вже ввечері заходив до Літнього Саду і зрисував різні статуї, що численно його оздоблювали, починаючи "від вертких богинь, солодко всміхнених", і кінчаючи "виродливими Гераклітом і Проклітом". Зрисував також кілька горорізьб, що оздоблювали деякі будинки.

І от, одного разу, в ясну місячну ніч Сошенко проходжувався в Літнім Саді й підходив до того місця, де велику алею перерізує поперечня й де, оточений богами й богинями, Сатурн жере власну дитину, — там перед богом Сатурном він побачив замурзаного й обмазаного в фарбу хлопця, що сидів на відрі від тієї ж фарби, і зрисував жорстокого бога. Підійшовши ближче, Сошенко пізнав Шевченка; підійшов і попросив показати рисунок, — рисунок був прегарний. Цей незвичайний випадок так вплинув на Сошенка, що той уже не думав дов-

го, а виявив рішучі заходи, щоб обдарованого хлопця врятувати від загибелі. Удвох із Гребінкою почали підготовляти ґрунт. Позналили Шевченка із цілим рядом видатних осіб мистецького й літературного світу: з малярем Брюловим, Венеціановим, із стат-секретарем мистецької академії Григоровичем, з відомим письменником і близьким до цісарського двора поетом Жуковським і багатьома іншими впливовими тоді особами. Рішили за всяку ціну викупити Тараса на волю. Але як? Спроби безпосередньо вдатися до Енгельгардта не дали добрих наслідків. Той заправив таку високу ціну (2,500 рублів), що ніхто з них не міг її дати. Тоді придумали, що Брюлов намалює портрета Жуковського, якого розіграють в лотерії, і зберуть суму, яку зажадав власник Шевченка. Рішили для більшого успіху притягнути й царську родину, в якій Жуковський виховував сина Олександра, майбутнього царя. Лотерія була розіграна; гроші здобуті й передані Енгельгардтові; і він видав Шевченкові “відпустку”, на якій, як свідки, підписались: граф Віельгорський, В. Жуковський і К. Брюлов. Цей видатний день в житті Тараса Шевченка був: **22. квітня 1838. р.** Перед тим, 25. лютого, Шевченкові минуло 24 роки.

III.

Скільки то було радості в душі Тараса, коли він з “відпусткою” в руках опинився на волі! Чим тяжче було життя, тим більшою загравою йому світила воля... Немає над ним його пана! І Ширяєв не буде вже більше ним поневірятись! Залишились біля нього тільки його покровителі і друзі: Жуковський, Венеціанов, Брюлов, Григорович, Гребінка й Сошенко. Але радість радістю, воля волею, а життя життям. І це останнє вимагало знання, вміння, праці і служби. Чи ж готовий Шевченко, вже парубок, щоб іти в те незнане життя? З попереднього ми бачили, що не був готовий до такого самостійного життя. Отже, треба було щось починати, кудись іти і щось робити. Правда, ті, що визволяли Тараса, мали на увазі його величезний талант до малярського мистецтва.

Отже, доля Шевченкова, а потім і прихильники його мистецького дару визначили йому і його майбутній шлях — наука в Мистецькій Академії в Петербурзі. Але й туди так легко, лише з чієїсь волі, бажання, не вступали. Треба було виконати ряд вимог, щоб бути студентом Мистецької Академії, а з другого боку — усунути ряд перешкод. Вік Тараса не був на перешкоді, бо то була висока школа, кріпацький стан його теж був усунутий. Але величезною перешкодою для вступу до Академії був — брак формальної середньо-шкільної освіти та іспити з мистецької науки. Ці останні іспити були подолані вже тим, що Сошенко за той час, поки точилась справа Тарасового звільнення з кріпацтва, підучив його з програми, що вимагали для вступу до Академії. Таким чином, залишилась тільки одна перешкода, а власне середнє-шкільна освіта... Як її усунути? Придумали, що Тараса в науку до себе бере К. Брюлов, а рахуватись буде Шевченко не дійсним студентом, а вільним; далі як буде — покажуть здібності нового студента, його праця і його наука. З цим і на таких умовах Шевченко вступив до Мистецької Академії на кошти Товариства "Поощрення Художников" і розпочав уже вільну систематичну науку в найвидатнішого того часу маляра Карла Брюлова. І яка переміна? "З горища грубого мужика маляра в розкішну майстерню найбільшого маляра нашої доби. Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я із брудного горища, я нікчемний замурза, на крилах перелетів у чарівні салі Академії Мистецтв..." Такі пізніше викликала рефлексії в душі Шевченка оця переміна. І Тарас спочатку не міг освоїтись із такою переминою. Але згодом звик до нових обставин і взявся до праці, і так захопився нею, що майже не виходив із майстерні Брюлова. Із свого боку і Брюлов полюбив свого нового учня. Різні по природі, неподібні до себе характерами, інші в суспільних відносинах, цілком відмінні у політичних питаннях, — нічого їх не в'язало і в національних устремліннях. Коли Брюлов був тільки в дорозі від клясичного мистецтва до модерного, Шевченко цілий був у новім малярстві; коли Брюлов нічого не розумів і не цікавився суспільними, політичними і національними справами, то Шевченко з повітря хапав ці всі відносини, на

них реагував усім своїм еством, ними лише й жив. Коли Брюлов був у мистецтві тільки плястик: чув форму, любив барви й малював оком, то Шевченко, з дитинства малюючи, співав: виспівував і плакав ще малим хлопцем, мережаючи листочки в бур'янах у Кирилівці, вигукував на весь панський садок, коли втікав із кухні, вирисовуючи в кущах у Вільшані; навіть у панським передпокою у Вільні рисував із гайдамацькими піснями на устах. Це був маляр-співець, маляр-лірик, для якого радість і щастя людини було найвищим співучим твором мистецтва. Кожний звук у нього втілювався в барві, а гармонія барв творила мелодію рідної пісні, мелодію дум національної визвольної боротьби. **В перший рік перебування в Академії Тарас Шевченко став великим українським патріотом.** Аж дивно стає: не встиг оправитись від ударів кріпацької неволі, тільки оглянувся навколо себе, як мистецтво в його душі стає зброєю боротьби за рідний край, за Україну. Чому? Що сталось у душі Тараса?

Вже в Варшаві підчас польського повстання Шевченко пізнав, що то є визвольна боротьба, що то є нація, і що борці за рідний край ідуть навіть і на смерть. Пізнавши це, Шевченко протягом восьми років читав, думав, працював над собою... Польське питання на весь зріст поставило перед ним питання українське. Перебуваючи в панській неволі, Тарас на собі пізнав, що то є неволя людини, від своєї особи і становища перейшов до неволі селянської верстви, а потім і неволі нації. Такі думки могла зроджувати в душі Тараса ще й закордонна революційна хвиля, що викликала ідею М о л о д о ї Е в р о п и. В цій останній були, як окремі, автономні нації: Молода Італія, Молода Німеччина, Молода Швейцарія, Молода Франція, Молода Еспанія, Молода Польща й ін. Протиставляючи народи правительством, міжнародне товариство "Молода Європа" намагалось загальною революцією народів повалити деспотію і престолі монархів. На цю дорогу і поверхню життя напівсвідомо впливав і Шевченко, особливо тоді, коли став студентом Академії, коли став бувати в товаристві гарних, освічених людей, українців, німців, москалів, поляків, занурювався у вільні від Академії часи в книжки літературні, наукові, політичні, розвинув силу думати, почувати і

виявляти себе так, як і кожний ідейний чоловік, як син поневоленої нації. І під впливом цього духового, насиченого вільнолюбивими думками, оточення, наелектризованої ідеалістичним і романтичним духом атмосфери, молодий орел розправляв свої могутні крила, щоб взлетіти високо в небо і звідти ще сильніше напасти на свого ворога. Одне слово, духовий розвиток Тараса поступав семимилевими кроками.

Вже після першого року в Академії дістає срібну медаль за свої твори, стає видатним малярем. Але душа Тараса не була спокійна. І успіхи в малярстві його не задовольняли: це мистецтво було якесь обмежене тематикою, своєю графічною властивістю. Учитель Брюлов заборонив торкатись інших, крім тем із стародавньої історії, мітології й Біблії. А Тарасові так хотілось ударити по струнах сучасности, по найбільючіших ранах найдорожчого йому життя українського народу... вдарити сильно, глибоко, щоб аж Дніпро заговорив. І молодий маляр в самій майстерні Брюлова: “перед його чудовими творами задумувався й леліав у своїм серці сліпого кобзаря і своїх жорстоких гайдамаків. В сутінку його вишукано-розкішної майстерні, як у палючій дикій степу над Дніпром, перед ним мигтіли замучені тіні наших гетьманів. Перед ним стелився степ, покритий могилами. Перед ним вимальовувалась його бідна Україна у всій непорочній меланхолійній красі своїй. І він задумувався, він не міг відвести своїх духових очей від цієї рідньої, чарівної краси” (“Щоденник”). І Тарас під впливом таких глибоких переживань кидав пензель і брався за перо... виливав свої думи, малював вимріяні образи, шукав відповіді на глибокі запити душі у поетичнім слові... і знаходив... Забував про золоту медаль в Академії і про “божественного” вчителя і творив; дорогою, яку вибрав сам наперекір всім його наставникам, пішов туди, куди зваблював його свобідний творчий дух. І сам не знав, звідки брались ті слова, думки, пісні, яких до нього ще ніхто не складав, пливли стихійно, як вода, спадали рясно, як дощ... Прочитав свої вірші Гребінці, той захопився ними. Почали вдвох складати збірку українських творів і назвали її “Ластівкою”. До цього збірника Шевченко дав свої найраніші твори: “Причинну”, “На вічну память

Котляревському" й ін. І ось перший акорд на бандурі початкуючого поета:

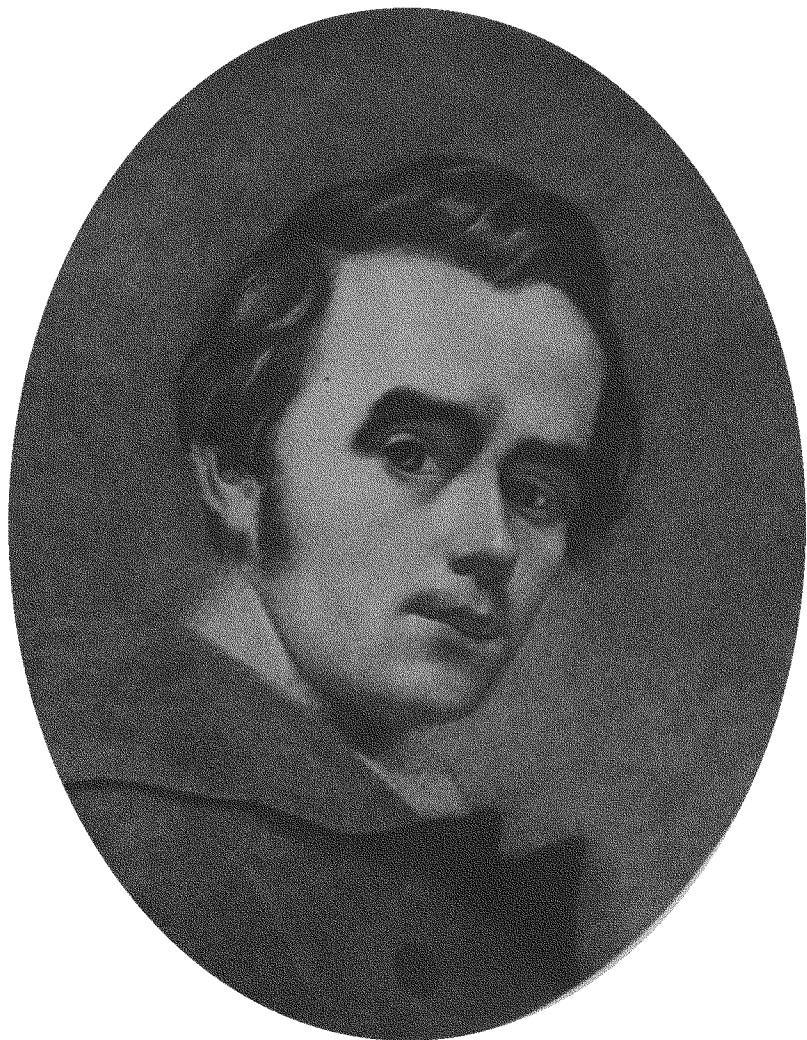
Ревé та стóгне Дніпр ширóкий,
Сердýтий вітер завивá,
Додóбу вéрби гне висóкі,
Гóрами хвiлю підiймá . . .

Акорд сміливий, могутній і вповні викінчений у всій мистецькій цілості. А яка величня і стихійна картина на Дніпрі! Так може творити лише той поет, хто є цілком готовий, хто творить тільки з ласки Божої, кому вже нема в кого вчитись, а він учить других. І поет творить, а слова ллються в рядки нестримно аж до кінця: буря змінюється ідилл'ю, ідилля — драмою. Все органічно між собою пов'язане, й дівчина, що тужить за милим козаком і гине, й народні вірування, русалки, і природа: ніч, буря, ранок, козак, дівчата, — все злилось у одним майстернім акорді у до того ще небувалій красі. Перший, найраніший твір відкриває нам справжнього творця, оригінального, сильного, нового, що в море світової поезії вливає нову свою власну струю. Таким виявився Тарас у своїм першій творі.

IV.

Але поки "Ластівка" друкувалась, р. 1840 появилась нова збірка творів самого тільки Шевченка. Називалась вона "Кобзар" і була надрукована коштом П. Мартоса. Містила в собі тільки вісім творів: "Думи мої, думи мої . . ." "Перебендя", "Катерина", "Тополя", "Нащо мені чорні брови . . .", "До Основ'яненка", "Іван Підкова", "Тарасова ніч".

Ні одна книжка в світовій літературі не мала такого значення, як "Кобзар" для України. Наче сонце, освітила вона рідню землю, ogrіла теплом ріднього слова, любов'ю, омочила Україну сльозами, огорнула покривджену, знівечену народню душу ласкою, співчуттям, відкрила народові його минуле в таких картинах, які не забуваються ніколи, показала кобзаря, як провідника народу,

Т. Г. Шевченко, автопортрет, 1840 р. (олія).

як його вчителя, розкрила душу скривдженої дівчини, що полюбила москаля, який її відцурався, і загинула, показала долю України, над якою виросла могила, а над нею орел чорний (московський державний герб — цебто Московська держава) сторожем літає. Одне слово — показала всі рани, всі болі, всю трагедію українського народу в його родиннім, національнім і соціяльнім житті. Старенький Квітка-Основ'яненко, наш славний письменник, як прочитав “Кобзаря”, то написав Шевченкові: “Я його при-тулив до серця, бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу”. Ось як заговорив недавній кріпак, панський попихач, наймит, він виявив таку силу своєї творчості, що вся провідна еліта української інтелігенції визнала його за свого найбільшого поета, від якого можна розпочинати свій власний розвиток поезії, не за чужими зразками, а із свого власного джерела поруч усіх найбільших літератур світу. Тому й успіх “Кобзаря” був небувалий.

Але цей такий славний успіх не стримав Шевченка від дальшої пильної праці над собою. Не ослабли його сили, не знеохотили до дальшої творчості навіть і різкі напади московських критиків. Рівно через рік з'явлюється в друкові його видатна поема “Гайдамаки”. Це найбільший твір поета.

Тема про Гайдамаччину вабила до себе поета ще з дитинства. Про цей рух на Правобережній Україні оповідав столітній дід Тараса ще тоді, як внук був маленьким. В переказах діда ці події виринали, як грізна епопея національного і релігійного повстання українського народу проти польських панів і проти католиків. Це був похід величавий, осяяний полум'ям пожеж, політий пурпуром крові. Відбувся він р. 1768. Майже ціла Київщина й Поділля були захоплені цією визвольною боротьбою. Гомоніла Україна . . . Численні міста, як Умань, Вінниця, Літичів, Хвастів, Радомисль, були зруйновані. В цім поході гайдамаків Москва грала дволичну ролю: з одного боку повстання розгорілось, помагала Польщі його тлумити. На чолі повстання став Максим Залізняк, запорожець, а головним його помішником був Іван Гонта, уманський сотник регуляного війська, що охороняло маєтки пана

Потоцького. На допомогу повстанцям ішли запорожці з Січі, а Мельхиседек Значко-Яворський, ігумен Мотрошинського монастиря, благословив козаків на боротьбу з панами (“святив ножі”). Найтяжче було здобувати панську твердиню Умань, але й вона впала в вогні руїною. В Умані створено раду, яка проголосила Залізняка гетьманом, а Гонту — уманським полковником. Коли Умань впала, гайдамацький рух котився по Україні далі й мав охопити цілу Україну. Загрожував не тільки полякам, але й царській Росії. Тоді поляки змовились із москалями й почали одверто й підступом рух ліквідувати. Багато гайдамаків було знищено. Гонту видано на страшні муки полякам, а Залізняка ліквідували москалі.

Оці події лягли в основу поеми “Гайдамаки”. Шевченко, творячи, таку велику поему, задумав по своєму зрозуміти той рух українського народу, по-своєму оцінити деяких головних осіб, на свій штиб вияснити деякі загадкові моменти в цій боротьбі за національне визволення. В цій поемі єсть і відповідь поета своїм критикам і відповідь польським письменникам, що цей рух гайдамацький змальовували найчорнішими, найнегативнішими рисами. Тому, що вороги українського народу оганьбили цей здвиг народній, тому Шевченко став по стороні гайдамаків, по боці Івана Гонти і змалював їх як оборонців національної волі.

На фоні тієї загальної боротьби поет виводить три окремі драматичні події: 1) кохання Яреми й Оксани; 2) визвольну боротьбу народу; 3) особисту трагедію Ів. Гонти, як батька, що своїх власних дітей приніс у жертву вищій ідеї. Але найсильніше змальованою особою у всій поемі є трагічний і зворушливий образ батька Гонти, що прилюдно карає смертю своїх синів, а потім із усією любов'ю батька їх, як козаків, що вмерли за Україну, сам вночі ховає. Картини остільки болючі, остільки трагічні, що не можна їх спокійно читати.

В цій поемі Шевченко змальовує цілий сніп людських пристрастів; його величаві грізні й ніжно любовні картини змальовували то святість героїв, що впали в боротьбі за Україну (див. промову благочинного), то ніжне любовне побачення Яреми з Оксаною, то криваву

розправу козаків із ляхами, то ніжну сповідь Оксани в монастирі, то жорстокого батька Гонту, що приносить у жертву своїх дітей, то плач поета над долею Чигиринна — бувшої столиці України, то особисті рефлексії. Вся, насичена червоною барвою швидких змін подій, робить враження панорами, зміни фрагментів, обірваних хвиль розбурханого моря, що захопило з собою й самого автора. Тому в ній так багато стихійної краси, велика сила трагічних моментів.

Ніяка інша поема не зрівняється з “Гайдамаками”. І 1768 рік встає перед нами у незрівняній унутрішній правді і красі, у безкомпромісовій боротьбі; краще смерть, безоглядна помста, аніж тяжка й безвихідна неволя. Коли читаєш поему, стежиш за цією боротьбою, проймає жах, біль, тривога і гордість за тих простих козаків, що так уміли боротись цілі століття за волю народу, за його віру, за вищу правду й не здавались у рабство, не просили милости і прощення. Особливо підносить поет (у примітці до поеми) героїчну смерть Гонти, смерть сповненої ненависти, призирства й погорди до ворога. Поема “Гайдамаки” — третій виступ поета, такий же славний, як два перших. Тому ця поема буде в українській поезії завжди на першому місці серед усіх історичних поем.

Коли Шевченко так виступив із своїми творами, видатніші українські діячі не могли ним нахвалитись. Кожний хотів пізнати, хто такий Шевченко. Кожний хотів мати у себе його твори. І Тарас пізнав за той час цілий гурт нових людей, прихильників його таланту, що хотіли бути з ним у близьких взаєминах, йому чимнебудь допомагати. І за той час, крім уже згаданих, пізнав ще багато нових видатних українців; серед них згадаємо: поета й історика України **Миколу Маркевича**, славного актора **Михайла Щепкіна**, отамана чорноморських військ **Якова Кухаренка**, відомого мецената, багатого дідича з Качанівки на Чернігівщині, Г. Тарновського і багато інш. Пізнав Шевченко багато українських редакторів і видавців різних альманахів у Харкові: Корсуна, редактора альманаха “Сніп”, Бецького, що редагував часопис “Молодик” і ін. Стали запрошувати Тараса до співробітництва. І Шевченко радо відгукнувся новими творами, як поема “Мар’яна-Черниця”, присвячена відомій любці Шевченка,

в дитинстві, Оксані, вірші, як “Човен”, “Тяжко, важко жить на світі”, посланіє “Мик. Маркевичу”, баллада “Утоплена” й ін.

В р. 1842 створив поет нову історичну поему “Гамалія”; в ній він змальовує чудовий образ з тих козацьких часів, як козаки вибирались до турецької землі, щоб звідти із неволі визволити своїх братів. Поема чудова, надзвичайно картинна й сильно закреслена. Розпочинається рецитацією невільників думи, яка талановито наслідує народню думу.

Пробував Шевченко писати і в московській мові; написав дві поеми: “Слепая” і “Безталанний” (“Поминки”). І ці твори поета (особливо “Безталанний”) — так само мистецькі. Але, як сам признавався Шевченко, “черства кацапська мова” не йшла йому й він кинув свої спроби. Це був наочний доказ московським критикам, що твори-ти рідною мовою й чужою не — одне й те саме.

Перебуваючи в Петербурзі, Шевченко дуже тужив за Україною і хотів якнайскорше відвідати рідну землю, побачити своїх братів, сестер, відвідати знайомих і приятелів. Таке бажання збільшилось особливо тоді, коли в Україні росла його слава, ширились його твори, думки, ідеї. Така поїздка до рідного краю була його найбільшою мрією, бо “Московщина — кругом чужі люди”. Така думка тліла в його душі вже кілька років, але все щось перешкаджало: то Академія, то театр, в організації якого Шевченко приймав близьку участь, грав і навіть написав для нього драму “Назар Стодоля”.

Нарешті в р. 1843 на весні він вирушив в Україну. Їхав через Москву, побував у знайомих і приятелів; пізнав у Москві відомого українця, проф. московського університету й письменника, Йосипа Бодяньського; відвідав відомого актора, М. Щепкіна. А кого особливо шанував, тому присвячував свої ліпші твори: Жуковському — “Катерину”, Гребінці — “Перебендю”, Штембергові — “Івана Підкову”, В. Григоровичеві — “Гайдамаки”, Квітці поклонився окремою поемою — “До Основ’яненка”; коли помер Котляревський — Шевченко вславив його окремою присвятою “На вічну пам’ять Котляревському”; П. Мартосові — “Тарасову ніч”. Навіть тих поетів згадав, що по-московськи писали про Україну: М.

Маркевича, М. Гоголя, бо дорога була йому його Батьківщина. Кожне прихильне слово про Україну кимсь проговорене западало Тарасові в саме серце. Так глибоко любив свій рідний край, так безмежно був відданий своєму народові.

V.

Року 1843 на весні Т. Шевченко прибув в Україну. Приїхав вперше після від'їзду козачком в обозі свого пана 14 років тому назад. Від'їхав з України попихачем панським, наймитом, кріпаком, а приїхав великим чоловіком, вільним, в ореолі своєї слави, осяяний думкою пізнати, що то є Україна справжня, а не та вимріяна ним на чужині; **дійсна, така, якою вона є тепер з її народом, панами, побутом, політичним і соціяльним положенням, з владою, яка на ній панує . . . все, все хотів пізнати, придивитись, щоб мати справжнє уявлення, все хотів бачити на власні очі . . .**

І справді, скрізь був — і на Чернігівщині, і на Полтавщині, і на Київщині. Відвідав найбільших українських магнатів: Г. Тарновського в Качанівці, князя Репніна в Яготині, Вільхівську в Мосівці, в цьому “Українському Версалі”, як називали тоді палати Вільхівської; був прийнятий в цих домах, як найліпший гість.

Відвідав він і українську тодішню інтелігенцію, пізнав її якнай докладніше; відвідував і священічі родини, купецькі, козацькі; дуже радо спинявся і в селянських родинях, навідувався і до панських кріпаків.

Не забув і свою рідну Кирилівку, своїх братів, сестер, кривних і знайомих та приятелів у дитячих літах. Скрізь його радо приймали, радо вітали в себе, а багаті на пошану “українського барда” справляли бенкети. Їздив і на Хортицю (де була Запорізька Січ), оглядав і водоспади Дніпрових порогів, прислухався до сердитої, розгніваної мови хвиль сивоусого діда, Дніпра; був і в Межигірському Манастирі . . . “Скрізь був і скрізь плакав . . . Сплюндрували нашу Україну! . . .” А він уявляв її такою ж цвітучою, такою прегарною, якою малювалась вона йому від дитячих літ: “нічого кращого немає, як Дніпро та наша

славна Україна”, — а в дійсності “повисихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалились”... “село неначе погоріло...”, “неначе люди подуріли, німі на панщину ходили...”, “людей у ярма запрягали пани лукаві!...” А українська інтелігенція про Україну не дбає, а допомагає москалеві господарювати та з матері-України платану сорочку здирати...

Московські археологічні розкопування могил по Україні наводили Тараса на думку, що то не вчені розкопують з метою пізнати минуле України, а то вороги української нації в’їдаються в тіло України, в саме її серце, бо зверху, зовні вже все позабирали... і заходились шукати скарбів у тих могилах, де Україна спить, де козаків ховали, цвіт нації, що загинув у боротьбі з ворогом за державу, за волю, у власній її хаті... розкопували ті могили, звідки Україна має знову встати, відродитись і світ Правди відновити. Під впливом таких вражінь Шевченко пише такі перлини своєї творчості, як “Розрита могила”, “Чигирин”, “Сон”.

В першій творі поет ніби стоїть над розритою могилою. На четверо розкопана вона. І поет висловлює жаль на гетьмана Богдана і всіх тих, що “допомагають москалеві в Україні господарювати та з матері платану сорочку знімати”. Що вони шукають в тій могилі? “Що там схоронили старі батьки? Ех, як би то знайшли те, що там схоронили, — не плакали б діти, мати не журилась...”

Але найвидатніший твір із цього перебування Шевченкового в Україні є поема “Чигирин”. В цій поемі відчувається, що Тарас — на чигиринській горі, а внизу там під горою весь Чигирин, бувавши столиця Богдана. І поет у внутрішнім зором оглядає всю величаву історію чигиринського панування... а тепер це місто — не столиця України, а руїна. Побратався Богдан із москалями й “заснула Україна, бур’яном укрилась, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла і в дупло холодне гадюк напустила...” І Шевченко в гніві підносить перед Нацією такі великі питання: “За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? За що скородили списами московські ребра?...” І в відповідь чуємо погрозливі слова: “верну знову мою правду

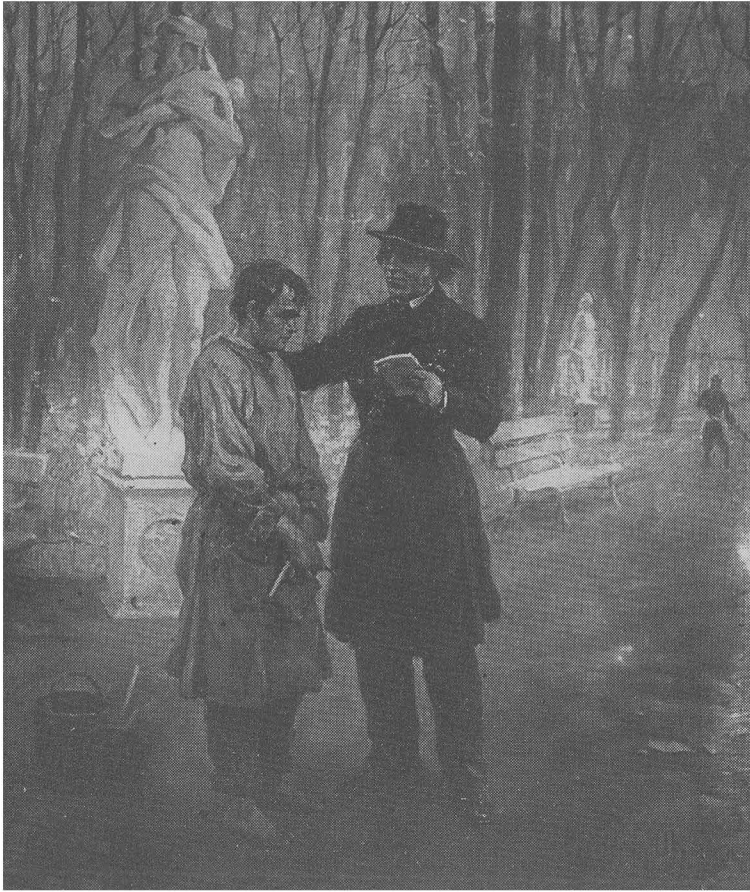
безталанну...” А з слова свого “викую до старого плуга новий леміш і чересло... з’орю переліг той, а на перелозі я посию мої сльози... і зійдуть, і виростуть ножі обоюдні, — розпанахають гниле серце... вицідять сукровату і наллють живої, козацької тії крові, чистої святої!!!”, “Нехай гинуть у ворога діти!...”

І справді, від цього моменту Шевченко розпочав нову сторінку своєї творчості, почав кувати новий леміш, почав орати сам один переліг, цілину українських прогноєних душ, почав сіяти надхненні слова свої, а з них почали проростати обоюдоострі ножі (мечі), почав різати прогнівші приспані серця української інтелігенції, народу, цідити з них затхлу кров (сукровату) й наливати туди кров героїв. Розпочав колосальне діло, діло, яке під силу тільки генієві, діло цілковитого перетворення українського народу, переродження в кремезну, монолітню Націю, свідому свого завдання, мети й обов’язку. Ось яке величезне завдання поставив собі Тарас Шевченко, коли став глибоко продумувати усю трагедію Чигирина й усю трагедію Богданової політики.

І першим ударом по ворогові була його поема “Сон”. Удар цей був скерований у саме серце московського режиму: на столицю московського царату, збудовану на кістках козацьких, на царські палати, на найбільших катів України, на самих царів московських, Петра I, Катерину II і Миколу I, на їх міністрів, адміністраторів, різних губернаторів, що правили в Україні. Це було слово Прометея, скероване на Зевса, це був гнів Самсона сполучений із їддю і сміхом сатани, що повстав проти московського Савваофа, це була сліпуча блискавка і грім серед найтемнішої ночі.

Тільки відвага мужа, що мав безмежні сили свого великанського духа, лише мужність, що не знає, що таке страх, сумнів, вагання, тільки вершинний героїчний дух міг у ту добу піднести так високо й гордо голову та промовити таке нове, до того ще нечуване слово. І Тарас Шевченко промовив... навіть і хвилини не думаючи про те, які можуть з того великого слова повстати для нього тяжкі наслідки.

Коли молодий поет наочно пересвідчився, що Україна гине, що треба рідний край рятувати, тоді не думав про себе і про якісь там для нього “наслідки”, а чинив,

*Зустріч Т. Шевченка з Ів. Сошенком в Літнім Саді в Петербурзі.
(Образ Ів. Шудьки 1938 р.)*

голосив правду, бо як-стій відчув, що до цього обов'язку його покликала Мати-Україна, покликало козацтво із розритих могил, Чигирин — столиця, повита жидовою, покликав голос Гонти, Залізняка, замучених гетьманів, покликав вищий голос Долі, голос самого Бога...

І молодий Тарас від цього моменту собі вже не належав... Прочитайте цю поему! До Шевченка так ніхто ще не писав... Неповторною вона так залишилась у цій українській літературі аж до сьогоднішнього дня.

Написав Тарас ще й поему "Сова", в якій прегарними думками змалював трагедію української родини, коли несправедливо відбирають єдиного сина і ведуть у московське військо, де син гине, а мати, вдова, тратить усе: хату, ґрунт, здоровля і в безконечному очікуванні повороту сина додому з розпуки божеволіє. Так руйнується москалями чужинцями українське народне життя.

В тому ж 1844. році Шевченко створив низку ліричних поезій: "Дівичії ночі", "Чого мені тяжко?" "Пустка", присвячена, як і "Чигирин", М. Щепкіну, "Н. Гоголю", "Не завидуй багатому", "Не женися на багатій". Вже в "Розритій могилі", в "Чигирині", у "Сні" можемо читати глибокі, проникливі ліричні партії, які відбивають почуття та настрої автора, високо піднесені ноти гніву, глибокі напружені роздумування, різкі ноти глуму, бучні вибухи сміху й розпачливий плач. Рефлексійна лірика поета носить у собі ті самі прикмети, але в ще більшій конденсованій формі вислову. Вслухаймось, наприклад, у настрої ось цього віршу:

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи літи, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засні, моє серце, на віки засні,
Невкріте, розбіте... А лю д н а в і с н і й
Н е х а ї с к а ж е н і є!... Закрий, серце, очі...

З цього віршу ми чуємо глибокий біль серця, безнадійну розпуку, що хочеться вмерти й відійти із світу... Поет усім єством реагує на вчинену несправедливість, на неправду, що посіла душі люду, що зробила його жор-

стоким, оскаженілим... не люди, а звірі!... Така розпука тільки з великої любови до України.

А ось початок послання "Н. Гоголю":

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга — роздирає,
А третя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може й Бог не бачить...

В цих словах Тараса ви відчуваєте цілком протилежні рефлексії, що посідають його душу. А чому? Немає до кого звернутись із словом правди, із запитом, за порадою. "Всі оглухли — похилились у кайданах... байдуже!..." І Шевченко звертається до автора "Тараса Бульби", бо той сміється із цих "рабів німих", а він плаче... Бо вже

Не заревуть в Україні вольнії гармати,
Не заріже батько сина, своєї дитини,

як зарізав своїх синів Шевченків Гонта, як стратив своєю власною рукою Гоголів Тарас Бульба свого сина Андрія (зрадника)...

"За честь, славу, за братерство,
За волю України,
Не заріже: виховає
Тай продасть в різницю
Москаліві..."

Перекиньчицтво, зрадництво, безхарактерність, продажність української провідної верстви, — ось що мучить, гнітить пестову душу. Всі — з урядовою кокардою на лобі, з циновими гудзиками, "мерзенні каламарі!" "цвенькають" тільки по-московськи... Ось що кидало в розпуку молодого Тараса. І поет звертається до М. Щепкина і просить, молить:

Заворожі мені, вóлхве,
Друже сивоусий!
.....
Стань же братом, хоч одури!
Скажі, що робіти:

Чи молитись, чи журітись,
Чи тім'я розбіти?!

Такий був особистий душевний стан Шевченка, коли він вернувся з України, коли побачив, чим тепер стала провідна там інтелігенція і що робила тоді, коли нарід український гинув у неволі. Мало сказати, що ці твори є ліричні, — це є плачі, голосіння, ляменти, яких Україна не чула вже більш як 200 літ, ще від часів Мелетія Смотрицького, що дав Україні свій “Тренос” на ту саму тему і з подібними настроями.

Тарас Шевченко не довго тоді був в Україні, всього якихось вісім місяців. Із них досить часу перебував у князя Репніна в Яготині. Він малював портрета з старого видатного князя і малював два портрети з княжни Варвари Репніної. У вільні хвилини від малярської праці проводив час з донькою князя, княжною Варварою Репніною й іншими в його родині. Не дивлячись на велику соціяльну прірву між нею й поетом, вони подружили, більше того — княжна полюбила Шевченка, особливо тепло і дружньо привітала Шевченка і “стала його близьким другом, сестрою і втіленим сумлінням поета”. Їй присвятив Шевченко свою, російською мовою писану, поему “Безталанний”. Вона вливала в його душу спокій, радість і релігійний настрій.

Це була людина духово виїмково гарна, освічена й посідала глибокі духово-моральні засади. Це була та дівчина, що вся хотіла посвятити себе Шевченкові, охоронити його від злих сторонніх впливів. Варвара Репніна не покидала поета в найтяжчі хвилини його життя й помагала, чим тільки могла. Вплив її полишив глибокий слід в душі і творчості Шевченка.

В Петербурзі Шевченко спішив закінчити Мистецьку Академію. Але враження з України просто прибили його — такі були вони сильні. Не хотів чути й бачити того, що там робилось. А розпочати нову працю не було з ким. Коли хотів “кликнуть на світ Головатого”, цебто змалювати так чорноморського отамана, “що він стоїть сумний коло “зімняго дворца” позаду Неви, а за Невою кріпость, де сконав був Павло Полуботок”, — то писав Кухаренкові, як би передчував свої майбутні враження: “На Україну я не надіюсь. Там чорт-ма людей!...” “Я в

марті місяці їду заграницю, а в малоросію не поїду... цур їй! бо там крім плачу нічого не почую!" Так і пише; "в малоросію" (з малої літери). Отже, нема України — тільки **малоросія!**... Як глибоко збагнув поет усю голу правду й суть української дійсности, яку потім побачив на рідній землі...

Але, хоч молодий Тарас рішуче заявив 1843 р., що не поїде в Україну, а все ж таки поїхав. Такі заяви ще рішучіше, мабуть, проголошував р. 1844. і 1845. А не встиг 22. березня 1845 р. скінчити Мистецьку Академію в Петербурзі й одержати диплом "свободнаго художника", як 24. березня з Петербургу вже вирушив.

На другий день після закінчення науки вже був у дорозі до України, — спішив... ніби боявся, що спізниться, що втратить щось найдорожче, коли почне відкладати свою тяжку й далеку та небезпечну в зимі подорож.

Той унутрішній голос, який раніше був визначив путь безкомпромісової боротьби з царатом за визволення України, який поклав на плечі молодого борця повинність і посланництво служити Українській Нації, той самий голос Долі нагло погнав Тараса в Україну.

По дорозі, як і тоді, вступив до Москви, побачився із своїми приятелями: М. Щепкіним й О. Бодянським і рушив далі. Ще перед великодними святами прибув до Києва, а з Києва через Білу Церкву й Лисянку поїхав до своїх рідних місць, до Кирилівки, до Будиш.

Цілий май місяць Шевченко подорожував по своїй рідній Звенигородщині, Чигиринщині та Канівщині; змальовував все, що тільки бачив гарного, цікавого й важного: церкву, дім, краєвид, руїни, історичні пам'ятки. Побував у Чигирині і в Суботові; все збирав, нагромаджував матеріали, враження, факти, щоб пізніше у відповідному місці на самоті опрацювати. Так аж до осені, коли повернувся в Київ.

У Києві пізнав Шевченко гурт патріотичної й освіченої молоді: Костомарова, М. Гулака, Д. Пильчикова, Білозерського, Андрузького й багатьох інших. Куліша пізнав ще р. 1843. Це все були ентузіясти, що були переняті ідеалами визвольної боротьби проти панщини та національного гніту.

Вже одна ця ідея зблизила Шевченка з цим гуртком і зробила його ідеологом цього гуртка. На Шевченка тоді дивились, як на **світильник небесний**. Шевченка проводять у члени “Комісії для розбора древніх актів” з платнею й дорученням їздити по Україні і збирати та зарисовувати пам’ятки старовини. Проводять Шевченка в лектори київського університету по малярству.

Надхнений такою продуктивною майбутньою працею, поет ніби примиряється з дійсністю й вирушає восени у велику по Лівобережній Україні подорож. Збирав, зарисовував, описував, а разом із тим знайомився із українською інтелігенцією вдруге, знов придивлявся до неї, пізнавав... У найліпших, найцікавіших знайомих спинявся довший час і віддавався своїй творчості.

VI.

В наслідок такої напруженої праці, свіжих вражень з подорожі по Полтавщині, в наслідок глибоких роздумвань, розмов і дискусій на політичні, історичні й релігійні теми із-під пера Тарасового повстають в р. 1845 такі твори: в с. Мар’їнськім поема “Єретик або Іван Гус” і найбільша з цієї доби поема “Сліпий”, містерія “Великий Лях”, в Переяславі — поема “Наймичка” і “Кавказ”, у В’юнищах “Посланіє”, “Холодний Яр”, “Псалми Давидові”, “Маленькій Мар’яні”, “Минають дні” і заспів “Три літа”, нарешті знов у Переяславі під впливом недуги, яку тоді поет пережив, творить “Заповіт”. Це все великі твори найбільшого поетового творчого напруження й найвидатнішої мистецької вартости.

Взагалі рік 1845. — це був час у творчості Шевченка найвищого розквіту його таланту. Вже “Чигирин” і “Сон” р. 1844. дали імпульс до всього того, що виявив поет у цих творах. А він виявив ті почуття й думки свої, які пережив і передумав під впливом власних вражень від людей, з якими того року стикався.

То були все з роду українці, але тягли руку з московським урядом та вихвалювали “нове отечество”, а з селянами поводитись, як із худобою, навіть Шевченка лад-

ні були за кріпака вважати та ним погорджувати (як напр., Платон Лукашевич). Але не такий Шевченко, щоб дався на глум. Він своїм сильним словом нищив цю нікчемну братію, прислужників, льокаїв “отечества чужого”, рабів його й підніжків, “грязь Москви”, “варшавське сміття”; він прибив їх до стовпа наруги, зкамінював їх на віки. І вийшовши один на боротьбу, як великий Іван Гус, і прорік: “Поборюсь! За мене Бог! Да свершиться!...” І повстав за правду... Хай то буде смерть, хай його сплять вороги, як колись спалили Гуса, — одна свідомість, що **повстав за Правду**, надає йому відваги, сил і мужности. І в такому героїчному поході Тарас творить свою найкращу поему “Кавказ”, в якій кременезни ми кроками пішов із словом своїм проти Голяфа. У цьому творі гнів поета вибухає, як вулкан і кидає своє вогненне слово, як ляву, що стоплює на своїм шляху все, і чується протягом усієї поеми тільки один головний мотив: “Борітеся — поборете: Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!”

І Шевченко б’є, трощить, палить іронією, як Прометей, хапає вогонь свого переконливого слова і нищить блискавками московський режим, що скував від молдаванина до фіна всі народи на всіх язиках..., викриває всі його неправди і ставить перед суд Божий “за кражу, за війну, за кров” невинно пролиту поневоленого народу й оскаржує гнобителя... високо підносить свої поривання, аж поки в сердечних споминах, про друга, Якова де Бальмена, що так само не за свій народ пролив свою козацьку кров, а за свого ворога, аж поки не знайде кінцевого тихого, глибоко ліричного акорду, яким замикає поему. Це твір, якому рівного немає не тільки в українській літературі.

Відмінним твором і теж самотнім в українським письменстві є **“І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє.”** Коли перші були звернені проти режиму московського царату, то цей останній твір є заадресований до “земляків”, до української інтелігенції, яку поет так добре пізнав у минулому і в сучасності і є також звернений до всіх українців і в майбутньому в Україні й не в Україні, скрізь по цілому світі суших.

Це — твір на всі віки, доки буде Україна й українська нація, слово його вічне . . . як слово Євангелія й молитви, — слово генія! І поки буде свідомий українець жити, доти буде його тисячу разів перечитувати — і не начитається, і не збагне ще всієї його премудрости. Це Глибинна Книга Українського народу. Ніби слова прості і такі ясні: вчіться, пізнайте правду й обніміть найменшого брата по крові, будуйте **свою** хату, бо в **своїй** хаті — **своя** правда і сила і воля. “Нема на світі України” кращої, “Немає другого Дніпра”; полюбіть її, цю велику руїну . . . Пізнайте, хто ви, чії діти, яких батьків і за що закуті! Розкуйтеся! Пізнайте славу дідів своїх і сором батьків лукавих! Порівняйте й пізнаєте, на чиєму боці правда. І хто просякнеться цими правдами, той пізнає ліки на всі українські національні болі й виличиться від своєї недуги, від малоросіянства і рутенства.

Синтетичним твором Шевченка є “Великий Льох”. Містерія: стихійне і таємниче народження українського Месії, українського провідника нації, що має спасти її, відродити й розбудувати. В центрі цієї містерії таємничий Великий Льох, в якому спочиває сила і все, що може Україну відродити. Вороги про це знають і за всяку ціну хочуть цю силу віднайти, забрати і знищити. Коли Богдан присягав Москві, то всі свої скарби поклав до Великого Льоху, всю свою силу, могутність і владу. Це все є скарби цілого козацтва, що вибороло Україні волю й державу.

Але від того часу, як Богдан і старшина ухвалили присягти московському цареві, народня сила покинула, оставила відступників. І Великий Льох є символом народньої могутности, **але без Провідника і старшинського проводу**. А те, що з Богданом залишилось, що сприяло його походові у Переяслав, символом того є та дівчина, що перейшла з ловними відрами дорогу гетьманові до Переяслава й загинула, а душа її мусить каратись, аж поки вороги не викличуть силу із Великого Льоху, поки не розкопають його. Такою була Україна, коли присягала Москві.

Ще меншою силою і менше свідомою була Україна за доби Мазепи, бо навіть є прихильна найбільшому ка-

тові України, Петрові І., якому з повних відер коня напуває в Батурині, як він їхав із Полтави в Москву. І ця Україна впала й карається душею, яку Бог до раю не пускає. А вже зовсім несвідомою, немовлям є українська свідомість доби Катерини II., що доконала Україну. І те немовля впало жертвою свого навіть несвідомого гріха. І несвідома зрада своїй Нації мусить бути Богом покарана!

Отже, єдина надія на ідейно - національну силу Великого Льоху і на його всенародню патріотичну славу; але та сила без провідника. І Шевченко творить містерію далі, другий її акт — народження провідника, що стане на чолі тієї сили. Але, щоб не допустити до цього, з'являється три ворони, українська, польська й московська, що символізують три демони, три найтемніші сили, що руйнують найсвітліше народу, його національну свідомість і його провід, його провідника. Як і в нації існує її протилежна сила, її заперечення, так і в Провідникові-Месії нації є його Антимесія, його демон, темна, руйнуюча сила. Тому народжуються б л и з н я т а: один Іван, як той Гонта, буде катів української нації катувати, а другий (демон), повна першому протилежність — катам помагати. І вороги радяться, як першого Івана, майбутнього провідника знищити, бо він не возьме від них ні грошей, ні рангів, ні нагород.

А про все зло найбільше старається українська ворона; найбільший ворог української нації, як геніяльно Шевченко показує, є зрадник, перекинчик, свій руйнник; цей злий дух нації є найнебезпечніший.

Перший акт діє в найвищому пляні в сфері ідеальній, в сфері чистих душ; другий акт, ніби царство пекла, а третій і останній відбувається на землі: три лірники — сліпий, кривий і горбатий. Це співці, поети, письменники, вчені, Шевченкові сучасники, запроданці московські, духові каліки, що будуть співати про Богдана в його Переяславським акті української історії; будуть співати так, як того хоче Москва. Ісправник, що розпоряджає розкопуванням Льоху — урядова Москва, що нищить і цих калік убогих. А кінець "В. Л." пророчий: Великого Льоху не знайшли. Тільки Малий розкопали, наповнений кістками в к а й д а н а х; це ті, що Москві при-

сягали; їх Москва в кайдани закувала, їм не вірить і їх знищила — ось у чім надзвичайне перше пророцтво цієї містерії: хто б ти не був, який би вірний раб не був, тобі ні Москва, ні Польща не повірять. Друге пророцтво — сила тільки в національним народі і в його провідникові, який буде й визволить Україну. Третє — зрада нації — найбільший гріх супроти неї й карається не тільки на землі, але й на небі. Відступство від свого народу рівне відступству від самого Бога.

Близькі до “Послання” й “Великого Льоху” Шевченкові “Псалми”. Ці вільні переспіви з псалмів Давида, молитви, звернені безпосередньо до Бога, щоб захистив від наруги, в якій проживала Україна, щоб “Бог, коли поборов першу силу (Польщу), хай поборе й другу, ще лютішу (Москву)”.

Крім того, Шевченко творить історичну поему “Сліпий”. Після “Гайдамаків” це друга велика поема, що в творчості поета займає поважне місце. В ній, як і в повісті “Тарас Бульба” Гоголя, підноситься героїчне минуле українського козацтва, прегарне, сильне, трагічне... але, на жаль, “минулося...” А в теперішній Україні “Хмара сонце заступила”. “Скрізь неправда, де не гляну...”

Отака українська сучасність. Пов’язавши так минуле України з сучасним, поет так само мистецьки пов’язує і д и л л ю” в тодішній родині, коли зразкова вірна своїй любові українська жінка була щаслива із сліпим чоловіком: багато років минає, як побрались, — “а дивіться, вкупочці гуляють по садочку...” Оцю родинну ідиллю поет пов’язує із трагедією української родинної сучасности. Ті самі брешуть нотки: були славні діди колись, а залишилися погані батьки та занадто малі унуки... Із такого порівняння віє таким песимізмом, аже не віриться... Не звикли ми від Шевченка чути таку безнадійність, таку втому. Це свідчить про те, що Шевченко занадто болюче переживав сучасність, надмірно болів нею. І поема ця відбиває оту глибоку душевну тривогу автора.

І в дальших творах цього 1845. року поет подає свої думки на світ, на людей, на Україну. Підносить високо слово протесту супроти тих, що зневажають його бать-

ківщину та борців її (“Холодний Яр”); летить згадкою до тих літ, коли він босими своїми дитячими ніжками міряв Кирилівку, і думкою спиняється на “Маленькій Мар’яні” і перестерігає її від “неситого ока”, від панської наруги. Оспіває осінь (“Минає літо, шелестить по-жовкле листя...”), яка навіває на його душу якесь небуття; і страх переймає поета, коли засне на волі... і сліду не покине... Це ще тяжче, як упасти в неволю. Отакою була на волі українська інтелігенція — нічого не робила, не працювала, — спала... Отаке неробство найгірше обурювало поета.

Нарешті, поет підсумовує все те, що він пережив за останніх три роки, як побував в Україні, підсумовує в поезії-роздумуванні “Три літа”. Це є заспів до цілої збірки. Страшні три літа: в душі поетовій лиха нарobili, спустошили його серце, погасили усе добре, запалили лихо... чадом-димом висушили оті добрі сльози, що лились з Катрусею у московській дорозі (поема “Катерина”), що молились із козаками в турецькій неволі (Гамалія) й Оксану умивали (“Гайдамаки”, “Мар’яна-Черниця”, “Слепая”) — все те забрали оці злі три літа, все покрали... скреслили цілий петербурський період його творчості, увесь ідеалізм тієї доби, усю юнацьку віру в теперішню Україну... А як побачив, яка вона в дійсності, став прозрівати і... завив совою...

Тепер стоїть перед новим четвертим роком, а що принесе він? Якийсь новий наказ московської влади, Україні — нове “благоденствіє”! І поет знов у розпучі і закінчує третій рік чудовим і грізним віршом — “Заповітом”, що став другим неофіційним національним гимном українського народу, але глибшим, як гімн справжній.

В цім творі поет просить, як умре, щоб поховали його в Україні, серед степу, над Дніпром, щоб було видно всю Україну й було чути, як реве Ревучий. І тільки тоді поет полине до Бога і буде молитись, коли цей Дніпро проллється в море кров’ю ворога, а до того він Бога не знає... А тому, як поховаєте, то вставайте! порвіть кайдани, і кров’ю злою, ворожою окропите свою волю! Справжній гімн визвольної боротьби, справжній запо-

віт генія, що встав перед нами у весь зріст своєї величчї, краси й сили . . . і кінчає спів і просить, щоб у цій відродженій Україні, вільній, **новій**, не забули і його згадати “незлим тихим словом” . . . І як забути, коли ця нова Україна, велика, злучена тільки з його ім’ям, з його геніяльним словом, що поривало душі цілої нації до свідомости й духового відновлення.

Оце ті залізні стовпи, що підпирають небо України, які великий Тарас шукав від самих дитячих літ, лазив на могили, виглядав, шукав . . . і знайшов . . . але тільки у своїй великій душі, у своїм геніяльним слові, у своїх пророчих думках в ці страшні три літа, які для нас є дорогої, найдорожчі від усіх скарбів, бо в цей час поет відкрив нам справжню Україну, показав до неї шлях, і радив, як і що робити, розкривав гниле серце наше, випускав гнилу кров і наливав козачої крові, чистої, святої і промовляв — творить, розбудовуйте, підносьте українську націю понад усе! Там ваша воля, слава і правда свята, у вашій вами ж визволеній хаті.

Із цією збіркою “Три літа” (1843—1845) Шевченко пішов у світ і став поруч, як рівний із найбільшими геніями світу: поруч Гомера, Данте, Шекспіра, Гетого, і всіх інших творців нових національних скарбів, ніким неповторених, лише йому одному властивих.

VII.

І не встигли ці думки генія вилятися на папір, як враз уже в численних рукописах розійшлись вони по руках його знайомих, приятелів, тодішньої національної молоді. Як блискавка осяяли мозок читачів і запалили нові думки, піднесли волю до праці на добро України, піднесли дух до боротьби. З джерела творчого Тарасового надхнення піднялись нові квіти з червоною загравою в серці, палючі, вогненні й будили надії на велике майбутнє.

Творилась нова, **Молода Україна**, що йшла в ногу з модерним революційним рухом Європи, і вилялась у

Кирило-Методіївське Брацтво, що мало покрити сіткою своїх відділів, філій усю Україну. Це товариство в першу чергу було національне й політичне, у другу — культурне і соціальне. Членами його були: професори університету в Києві, учителі гімназій, військових кадетських корпусів і студенти університетів.

Ідеологічно це Брацтво очолював Шевченко, був його душею, серцем, надхнув його думками, пориваннями і твердою, незломною волею. Мозком, що розробляв ідеї Шевченка, деталізував, укладав у плян, в статут, надавав їм конкретного змісту, був Микола Костомарів, а допомагали Микола Гулак і П. Куліш. Решта, як Д. Пільчиків, Опанас Маркович, Вас. Білозерський й ін. мали завданням переводити організаційну працю на місцях: в Полтаві, Чернігові й ін. Посяда, Андрузький, Тулуб і багато ін. — студенти університету, що допомагали в праці.

Просякнуті ідеями ідеалістичної, релігійної й романтичної філософії, зокрема філософії Шелінга, Шляйєрмахера та філософії містиків, як Сковорода, Яків Беме й ін., надихані політичними ідеалами Русо, Монтеск'є, Наполеона, месіаністичною вірою в Україну Гердера, Шевченка й інших, як Коляр, Міцкевич, Красінський, Михайло Максимович і багато інших, — кирилометодіївські братчики проводять ідею повної самостійної України в конфедерації всіх слов'ян, як би у взаємній заруді, що самостійність кожного народу не буде порушена. **Духова самостійність нації для них була вищою від державної суверенності кожного народу.**

Вони розрізняли суверенність нації від суверенності державної, себто суверенність монарха чи народу. І головним пнем уважали суверенність першу. Крім того, в політично-філософській концепції брацтва самостійність України мала бути забезпечена ще й тим, що Україна мала у всій слов'янській федерації відігравати найголовнішу роль, як та нація, що у всій своїй історії була найсправедливішою, найрелігійнішою по своїй духовій організації та певній, сталій і незмінній вірі в Бога і Його Сина, як єдиного Царя неба й землі.

Україна на протязі всієї своєї історії не гнобила нікого. Навлаки, тільки оборонялась від постійних зазі-

хань своїх ненажерливих сусідів. Але, коли вже йшло про оборону своєї землі, то боронилась твердо, завзято, не жалюючи життя свого. Україна перша на сході Європи запалила вічне світло Христової віри, глибоко вірила й любила єдиного Бога і ніколи не творила жадних ідолів, ні капищ, ні царів, ні церков, ні панів. Вірила в єдиного Бога Вседержителя неба й землі, Його одного любила і Йому одному поклонялась і молилась. Коли ж ставила на чоло своєї держави людину, що Україною правила, то це не був ні цар, ні цісар, ні король, а перший серед рівних, провідник ідей народу, вождь нації, що безмежно любив її, був їй відданий і їй одній служив.

Коли ж якийсь із цих вибраних порушував заповіді нації, то вона його карала і проганяла. Тільки тоді, коли у внутрішнє життя української нації вмішувались сусіди і, нав'язуючи свої розкладові традиції, порушували національні порядки України, тільки тоді Україна переживала тяжкі хвилини своєї національної потуги й боронилась від такої сваволі, як тільки могла. Боронила свою землю, обороняла свій нарід, зорганізувала своє військо козацьке, свою Січ Запорізьку, що визволяла своїх невільників з неволі, любила своє українське море, змагалась із його хвилями, любила свою найбільшу річку Дніпро і столицю Київ.

А найзавзятіше обороняла свої рідні оселі, свої звичаї, родину і віру, організовану брацтвами в єдину національну церкву, боронила свої найкращі школи, свою освіту й культуру.

Це все підносило українську націю на найвищий щабель чистого духового життя на сході Європи, творило її найкраще зорганізовану, давало їй всі підстави бути вибраною Богом й наділеною післанництвом, мати провід над усіма слов'янськими народами, бо тільки Україна заслуговує перед Богом, щоб цю високу місію перевести... "Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: "От камень, его же небрегоша зиждуші, той бисть во главу угла".

Так закінчує цю національно-державну та історіософічну концепцію Кирило-Методіївського Брацтва його

найповажніший ідеологічний твір, створений на основі думок та ідей Т. Шевченка М. Костомаровим — **“Книга биття українського народу”**. Цю книгу кирило-методіївські братчики вважали за **Біблію української нації** тої доби, за Деклярацію прав українського народу.

Але не так випало, як гадали ці перші апостоли, ці перші свідомі патріоти й борці за визволення української нації від московської і ляцької неволі та деспотії. Знайшовся один такий серед студентської молоді, Петров (москаль), що доніс на це Брацтво помішникові попечителя київської шкільної округи М. Юзефовичеві ще 28. лютого 1847. року. Тоді Юзефович повів Петрова до попечителя київської шкільної округи і там на руки попечителя Петров подав писемний донос, який вже, як документ, був переданий київському генерал-губернаторові Бібікову, а цей останній шефові жандармів в Петербурзі, гр. Орлову.

Донос Петрова зробив велике враження на високих московських урядовців. Вони побачили, що Україну навіть і за царя Миколи I. все таки приборкати не можуть і вирішили це Брацтво чи “україністів”, як офіційно називали його членів, приборкати в найстрогіший спосіб і знищити.

А перед тим земляк М. Юзефович, щоб бути певнішим, бо це він перший доніс попечителеві, являється до М. Костомарова й підступом ніби звіряється йому таємно, що цієї ночі в Костомарова має бути трус. Він, Юзефович, хоче його врятувати. І коли в нього є які компромітуючі документи, то нехай зараз же дасть йому (Юзефовичеві) на схованку. Схвильований Костомарів повірив цьому провокаторові і схопив свій рукопис, а це були згадані вище “Книги биття українського народу”, і передав непроханому “захистникові”.

Той з радістю взяв рукопис і зараз же від Костомарова поніс його до попечителя і там разом твір прочитали. І для них не було жадного сумніву, яка небезпека для держави ховається в цім невеликім творі. Тої самої ночі в Костомарова був трус, і сам Костомарів вслід за М. Гулаком перший із усіх братчиків у Києві був заарештований 30. березня 1847. р. А незабаром Костомарів мав

брати шлюб і справляти своє весілля, на якому Тарас Шевченко мав бути старшим боярином.

VIII.

Тим часом, як відбувались такі події в Києві, Тарас Шевченко був далеко від Києва на Борзенщині чернігівській за старшого боярина на весіллі в П. Куліша, що тоді, 22. січня 1847., женився з Олександрєю Білозерською, сестрою братчика В. Білозерського (пізн. письменницею Ганною Барвінок). Перебував там і був щасливий; і не гадав, які тяжкі і страшні над ним збираються хмари. Полюбив свою “княгиню”, молоду Куліша, благословив їх на нове родинне життя. Полюбив її за те, що не “шпетила”, мовляв Куліш, української мови, що знала багато українських народніх пісень і вміла їх гарно співати.

Ще більше захоплення “боярином” виявляла молода. І було за що. Я вже згадував, що Шевченко від дитячих літ мав дуже гарний голос і гарно співав релігійні й народні пісні. Коли змужнів, то голос його, тоді вже баритональний тенор, витворився в цілком артистичний, яким він володів мистецьки і знаменито співав народні пісні, співав як ніхто.

Ці співи Тарасові, як і поетична творчість, збуджували у слухачів не тільки подив, що він знав, таку безліч народніх пісень, але й глибоку мистецьку насолоду. Кожен, хто тільки писав про Шевченка спомини, навіть й особистий неприятель, і той неперемінно згадує про красу та “задушевність” його співу. І от оцей спів поета особливо визначився на весіллі у Куліша. Як би передчував поет, що недовго йому бути на волі і плакав... і всі з ним переживали ту саму тугу, той самий біль розлуки довгої, тяжкої і трагічної...

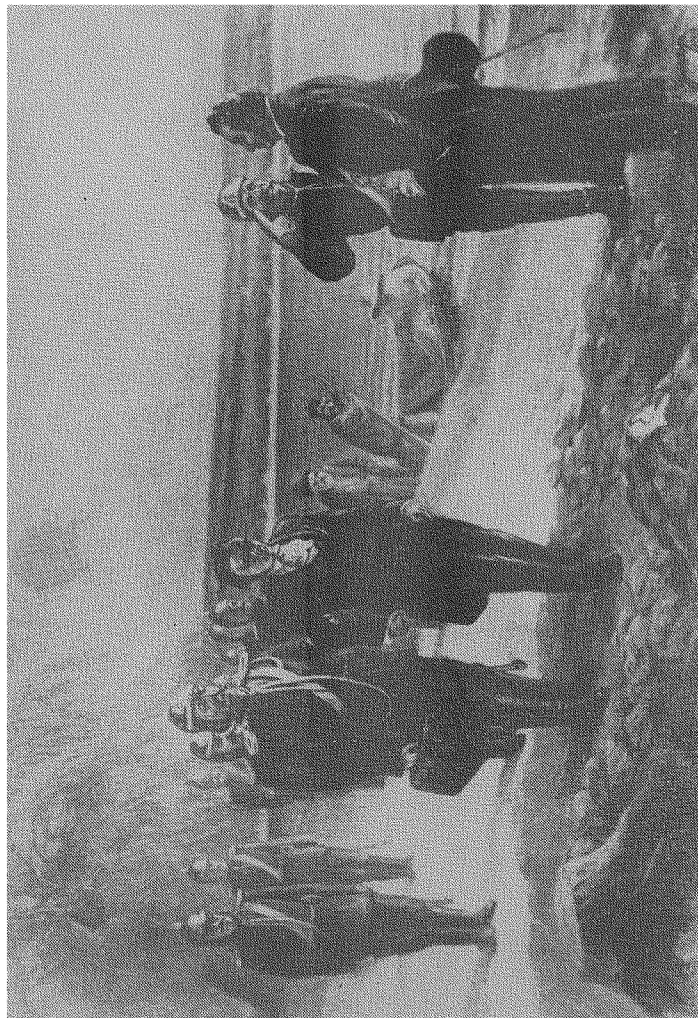
Коли гостей були повні світлиці, вони відпочивали втомлені від танців, тоді на прохання присутніх Тарас Шевченко “заклавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю й заспівав:

Ой зійди, зійди,
Ти зіронько та вечірняя;
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірная . . .”

Доволі було тоді гостей, згадує П. Куліш, у тім поважнім здавна домі. Гули вони по всіх кутках, мов ті джмелі; щебетали, мов горобці. Як же почули Шевченків спів, ущухли всі так, неначе зостався він один під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную. Як у ту пору свого життя співав Шевченко, а й надто, як він співав у той вечір — **такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях.** Порвались разом усі розмови і між старими, і між молодими. Посходились з усіх світлиць гості до залі, **мов до церкви.** Пісню за піснею співав наш соловей, справді мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зимовому захисті серед народу. І як тільки вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав — людям на втіху, а собі самому й на більшу . . .

Душа поета об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланту **в національну оперу, яку люди ще не скоро чутимуть на Україні . . .”** В таку хвилину скапували серця слухачів добром, красою, щастям. І навіть така суворая людина, як Микола Білозерський, дядько молодой, раз під час такого співу Шевченка не витримав, розплакався й кинувся на шию поетові його цілувати. Отже, не тільки слово поета поривало душі й перероджувало їх, але й пісня його, чудова пісня в його інтерпретації заповнювала серця слухачів і творила чудо . . . Український Орфей! . . .

Але, відпочивши в Седневі у свого приятеля Лизогуба, Шевченко спішив до Києва, бо мав бути боярином у Костомарова. В дорозі переодягнувся у фрак і до коміра причепив білу краватку і, не знаючи нічого, під'їздив до Дніпра перед Києвом. Не встиг і злізти, щоб коні і повіз можна було спустити на пором, як підійшли до нього жандарми й поліція і 5. квітня 1847 р. його заарештували й на другий день відправили до Петербургу. Та-

Арест Т. Шевченка 5. квітня 1847 року на Дніпрі перед Кавох. (Образ Чумака 1939 р.)

ким фіналом замкнулась доба 1843—1847 рр. Шевченкового перебування в Україні.

Після великого творчого напруження, яке поет виявив р. 1845, в р. 1846. він написав у Києві тільки дві балади: “Лілея” й “Русалка”, а в р. 1847. після Кулішешового весілля Шевченко в Седневі у свого приятеля Лизогуба за місяць до арешту написав велику поему “Осика”.

Головною ідеєю та основним емоціональним (чуттєвим) тоном балади “Лілея” є визначення жорстокої непослідовності люду у відношенню до бідної і нещасної дівчини: з одного боку обезславлення її і вбивство, а з другого, — як вона після смерти процвіла лілеєю і прославлена тими, хто за життя її мучив. Поет змальовує легендарну історію квітки Лілеї, яку сама вона й розповідає. В цю чисто романтичну фабулу, засновану на народнім фольклорі про переміну дівчини, автор вводить побутово-реальний момент про відношення пана до жінки на селі, про особисту трагедію дівчинки-покритки та про суворе відношення до цієї останньої на селі народу. По красі й глибоко ліричним проведенні ця балада є одна із найкращих балад Шевченка і стоїть поруч його “Тополі”.

Коли попередня балада належить до громади балад Шевченкових про переміну дівчини в дерево, квітку і т. д., то “Русалка” в’яжеться із такими його баладами, як “Причинна” й “Утоплена”, себто з групою балад про русалок. Але в цій останній баладі образ русалки стає головним в цілм творі. Поет змальовує матір, що топить свою доньку, а сама живе з паном, і помсту над нею інших русалок. По виконанню балада дуже наближається до “Лілеї”, така ж лірична й чуттєва, така ж у формі особистої сповіді.

Взагалі всі баллади Шевченка є такі красні, такі поетичні і разом із тим такі трагічні, як рідко в українській поезії.

Поема “Осика” належить до побутових поем Шевченка. Як “Катерина”, як “Наймичка” і ця поема розробляє постать матері, але в цілком відміннім розвитку образу матері й її поступовань. Коли в “Катерині” мати,

давши життя синові, не знайшовши особистого щастя, сама гине, кинувшись у воду під лід; коли в "Наймичці" мати примиряється із своєю долею і все життя віддає тільки своєму синові і так покутує в наймах, біля сина, свій гріх і тільки перед смертю признається, що вона є рідна мати Марка, — то Лукія в останній поемі "Осика", переживаючи ще більше горя — втрати всіх своїх дітей, примиряється із життям і навіть прощає своєму панові за довершене ним їй зло. В поемі цій Шевченко анти-тетично до історичних і політичних своїх поем ("Муки за муки") розробляє навіть ідею прощення зла національному і соціальному ворогові. Сама ж іде в життя, в село, на служення молоді, а особливо дівчатам, щоб перестерегти їх і захоронити від того зла, яке може вчинити їм пан; підноситься до матері-страдниці, що свого особистого життя не має, а посвячує себе всім покривдженим, всім тим, що терплять горе, кривду, біль, щоб полегшити їх особисте горе і внести в їх душу радість, спокій та надію на краще майбутнє. Загинула трагічно, бо вища кара Долі над нею витала.

Тут поет перестерігає дівчат, щоб "молились, не квапились до панів лукавих, бо згинуть осміяні і нароблять слави..." Пізніше, наприкінці життя Шевченко знов вернеться до цієї поеми і переробить її в нову поему "Відьма", залишивши незмінною головну думку і головний образ матері. Цією поемою й арештом Шевченка замкнувся весь період життя і творчості поета в Україні.

I

В ПЕТЕРБУРГІ

ШЕВЧЕНКО Й ПЕТЕРБУРГ.

I.

В найранішу добу своєї творчости Шевченко перебував у С.-Петербурзі. В цьому місті московського цісаря Петра I. жив безвиїздно дванадцять років. Там ріс від юнака до парубка, там мужнів, розвивався, вчився і там 22. квітня 1838 (ст. ст.) вийшов із кріпацтва на волю. В Петербурзі вступив до високої Мистецької Академії в науку до найвидатнішого в той час професора й маляра Карла Брюлова; там пізнав друзів і ворогів, там зрозумів, що то є московська влада і там же пізнав усі таємниці московського цісарського режиму.

С.-Петербург — це була столиця широчезних просторів усїєї Східньої Європи й безмежної “Сибірі несходимої”. Ця столиця була заснована на чужій землі фінів, болотяній і бідній. Характеристично для москалів: з центру землі своєї, із Москви Петро I. переносить столицю на чужу територію, відібрану збройною силою, — “рубас вікно в Європу” . . .

А в той саме час, коли розпросторювався по фінських землях, він в Україні руйнував Батурин, українську столицю гетьмана Мазепи, самого Мазепу проклинав “анахтемою”, а козацьке військо із Глухова гнав на фінське болото, гатив козаками багна, клав у підвалини їх трупи й на кістках мучеників розбудовував “с в я т е Петрове місто”. Яка іронія: святе Петрове місто?!

І от у цьому то “с в я т о м у” місті Т. Шевченко із “нікчемного замурзи” підноситься на найбільшого поета України, на поета всесвітнього: на могилі козацтва зросла найніжніша Л і л е я, спалахнула революційним вогнем козацьких душ і зродила українську Націю вже на вічно! Така іронія долі . . .

В московській новій столиці Тарас творить свого “Кобзаря”, творить жадних крови “Гайдамаків”, “Гамалію”; там же в північній столиці оплакує Богданову столицю Ч и г и р и н і заповідає орати переліг української

землі, сіяти своє слово, з якого ростимуть “обоюдоострі ножі”, що переродять рабів, невільників української землі на козацтво, що здобуватиме там нову П р а в д у; а перед монументом Петра I., як із скелі виломлює, творить поему “Сон”. У Петербурзі Тарас виносив, виплекав **національну ідею** України, що була похована назавши майже всіма його попередниками й сучасниками.

Петербург цей необхідно знати. До нього сходились усі нитки з цілого цісарства. До нього їхали шукати: одні щастя, другі кар’єри, треті слави, а інші розваги, радощів життя, особистої втіхи. Від найславніших і найбагатших до невідомих і найбідніших — всі тягнулись до Петербургу, бо всі сподівались, що їх бажання там здійсняться. Тягнулись до Петербургу й земляки з України: Рубан, Капніст, Гнідич, Богданович, Наріжний, Гоголь, Гребінка, Трощинський, Кукольник, Іван Мартос й багато інших відомих і невідомих, що теж шукали там здійснення своїх прагнень. Одні знаходили там усе: посаду, гроші, другі славу, а інші тинялись по різних установах, просили посади, праці, і коли їм відмовляли, то й так блукали або ні з чим вертались додому, а в найгіршому випадкові — упосліджені губились у місті, погрузали в його темне життя й гинули . . .

Шевченко опинився в Петербурзі не із своєї вини і там для себе не шукав нічого. Його козачка з Варшави пригнала тільки панська примха, як слугу-кріпака; як слуга, він терміновим хлопцем і вчився у малярського цехового майстра. І в думці не мав шукати собі багатства, кар’єри, слави, — скорше його чекало кріпацьке животіння, панська сваволя, нидіння й повне духове та й фізичне запустіння й нікому невідома смерть.

Отже, з першого дня в Петербурзі попав на саме дно професійного челядницького оточення й ремісничої праці. І коли би не носив у своїй душі Божої іскри й тієї підсвідомої або скорше надприродньої вищої сили, що постійно від наймолодших літ штовхала і скеровувала хлопця до добра, краси і правди, то так ремісником і слугою панським залишився би й невідомим би й загинув.

Але ота буйна й вулканічна сила, що надприродньо вибухала з його душі, все викидала його в передні ряди

навіть у майстерні цехових діл майстра Ширяєва і того оточення, в якому Тарас працював. Це сприяло тому, що Шевченка виділив видатний тоді мистець, архітект Кавос (див. передмову), а також швагер того майстра, в якого Шевченко працював і вчився, далі Сошенко, що відкрив у поета великі малярські здібності; Євг. Гребінка, що відзначив у листі до Квітки-Основ'яненка надзвичайний поетичний дар, Карло Брюлов, що вважав Шевченка своїм ліпшим учнем, В. Жуковський, В. Григорович і багато інших.

Всі ці особи були впрост уражені небуденною душею Тараса. І про талант його складалась така висока оцінка, що й не дивуєшся, коли “замурзаний” кріпак попадає в пишні залі Мистецької Академії, у багаті світлиці його нових визначних знайомих і меценатів.

Але не в тім ще вся справа Шевченкової особистої метаформози. Крім цієї останньої в Тарасовім житті відбулись ще й інші переміни. Конкретно він тягнувся до малярства. Та чи й можливо було селянському хлопцеві, круглому сироті часів панщини, щоб він міг прямувати до якогось іншого мистецтва, крім такого, з якого мусів би жити й насущний хліб заробляти? Де малому Тарасикові було знати чи хоч припускати, що можна бути письменником, поетом! . . . По селах про таких людей він і не чув нічого.

Правда, були лірники, що під церквою й по ярмарках співали канти, історичні пісні ради милостині; чув напевно і про кобзарів, а може й бачив та слухав від них козацькі думи; але ж це були сліпі й переважно бідні, що з милостині й жили. І їх доля не могла усміхатися малому Тарасові, що й сам був “трохи не голий, такий убогий”... Та чи взагалі Тарас, малий ще хлопчина, думав про майбутнє? Більш, ніж певно, що не з матеріальних мотивів він тягнувся до малярства, до співів, рецітацій творів Сковороди й кантив, колядок та їх списувань . . . Не з матеріальної нужди виспівув їх і плакав... Це був потяг чисто мистецький, але це був потяг надприродній і стихійний.

Коли ж цей потяг укладався конкретно в стремління до малярства, то тільки тому, що він не виходив за рам-

ки реальних умов, можливих до здійснення, поширених конкретних фактів реального життя, що його оточувало.

І тільки тоді, коли Шевченко в Петербурзі на власні очі побачив письменника: байкаря й поета Є. Гребінку, його друковані твори та ще й українською мовою, коли почув і про інших українських письменників, поетів, зокрема про І. Котляревського, Гр. Квітку-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського й інших із Харкова, коли пізнав їх твори і твори видатних московських і польських поетів, — тільки тоді він збагнув, що то є письменство, поезія... А коли в хаті Гребінки на його вечерниціях, що відбувались раз у тиждень, особисто пізнав ряд письменників, журналістів, московських поетів, коли побачив ще і своїх у Петербурзі земляків, що друкували свої писання, коли особисто пізнав того В. Жуковського, що заопікувався його долею, — ось тоді тільки й молодий Тарас відчув якусь захоплюючу таємницю письменницької творчості і всім еством потягнувся до неї.

А в той час у Петербурзі була ще свіжою р. 1837. смерть московського поета Пушкіна, якого “Полтаву” Шевченко читав у перекладі Гребінки. Його смерть у двобой з чужинцем Дантесом була тоді дуже голосною, особливо в зв'язку з віршем Ю. Лермонтова на смерть поета, що в численних копіях ширився серед письменницьких і читацьких кол. Оце все вже р. 1837. надзвичайно впливало на Шевченка, і молодий мистець заражався цією письменницькою атмосферою і, як гума, вбирав у свою душу.

В ту добу в Петербурзі минало десятиліття від 1. грудня р. 1825., від часу збройного військового “декабрьського” (грудневого) повстання проти царату в Петербурзі і в Україні. Ще свіжа була пам'ять про п'ятьох найголовніших повстанців, повішених Миколою І., а ще свіжішими були згадки по тих численних засланнях у найдальший закуток Сибіру, де вони “на каторзі” в кайданах тяжко працювали і страждали.

Про цих “царів волі” Шевченко не один раз чув і продумував долю мучеників, що жертвували життям во ім'я свободи, правди і справедливості. Особливо часто мусів наш Тарас згадувати повішеного декабриста й по-

ета К. Рилеєва, якого слово й діло не розминались, за що був і скараний на смерть. Це був той повстанець і поет, що написав дві поеми, присвячені українській визвольній боротьбі: “Исповедь Наливайка” і “Войнаровский”. І він для Шевченка був особливо дорогий; і до цього відважного борця словом і зброєю наш поет не один раз вертався думкою і навіть творчістю, бо він був один із учителів Тараса в ділі боротьби за національне визволення і навіть у творенні політичних поем.

В той час особливо актуальною була така романтична проблема, як роля поета, його призначення і служення. Хто він є? — тільки жрець чистого мистецтва, чи син поневоленої нації, за визволення якої повинен боротися всім і навіть мистецтвом? Ось ці кардинальні питання після декабрського повстання, після польського у Варшаві і т. д. були особливо актуальні. Ці питання перенеслися і до Мистецької Академії й посідали душу самого Шевченка.

Але Карл Брюлов відтягав своїх учнів від сучасного актуального життя у світ далекий, у світ античний, мітологічний, у світ біблії; інших тем не дозволяв торкатись. І ці екзотичні теми в живій уяві Шевченка переплітались із найактуальнішими українськими питаннями, з трагічною долею Нації й підносили особу мистця на вищий щабель його ідейного післанництва. І не дивниця, коли молодий мистець, перебуваючи в атмосфері змагань двох різних світів і напрямків, забував за далекі від життя картини й теми навіть такого вчителя, як К. Брюлов, і в його майстерні, навіть перед його “божественними” творами, він лелівав свого Кобзаря, виношував Гайдамаків, перелітав думкою в Україну, огортав душею її “широкополі” степи, могили, козацтво...

І під впливом цих національних переживань Шевченко забуває чисті мистецькі принципи свого вчителя і стає на той шлях, по якому йшли всі національні революціонери й українські кобзарі: оточує себе в уяві українським козацтвом, бачить себе на улиці серед української селянської молоді, біля церкви, уявляє себе серед численних народніх сходин і т. д., і т. д. — ось сюди скеровував він свої думки й поривання, до народнього

життя, до його радостей і горя, до його стремління і мрій. Занурювався в минуле й сучасне життя українського народу, щоб його збагнути й на його основі визначити майбутню долю Нації. А для таких прямувань і цілей академічне малярство того часу було занадто вузьке й бідне, щоб на його підвалинах розбудовувати національні вартості. Єдина поезія в силі це завдання здійснити.

І під тиском таких думок та ідей у молодого ентузіаста стискалось серце, бурхала кров, шаліла думка, зроджуючи нові мистецькі перспективи, викриваючи нові пляни національної визвольної боротьби, — **І Шевченко стає поетом** у найвищій розумінні тої доби, себто пророком, реформатором, апостолом нової Правди, будителем нових ідей, **творцем нової України.**

То був гордий Ікар із непокірним розтріпанім чубом та густими рівними бровами над сірими орлиними, колючими, проникливими очима. Над цими останніми, як скеля, підносилося вгору аж занадто високе, стрімке чоло; пониже очей наперед виставлений загострений ніс, а під ним тонкі тісно стулені уста, характерні для заглибленої в собі людини; далі від уст майже рівною лінією спускається довшє підборіддя, що під прямим кутом заплюється до горла.

Це надзвичайне й оригінальне лице спочиває на широких мужніх, рішучих, трохи сутулих плечах, нахилених наперед ніби під вагою якогось тягару, що поклала на його молоді рамена доля... Ціла постава Тарасового тіла надсереднього зросту є струнка, раптова і скоровибухаюча; кров бурхає сильним струменем, виказує темперамент і глибоку небуденність. Очі, чоло й волосся — орлиний зір, скеля й ліс, а суворі уста й підборіддя — стихійна поривчастість і стрімкість Тарасового духа на поземній емоціонально-темпераментній статевому-мужній поставі.

Коли вдивляєшся в образ цього ще юнака Шевченка, то бачиш тільки його надміру широке й високе чоло, могутнє й величаве, що панує над усім і підноситься все вище й вище, випромінюючи якесь устремління, лет його думки, всю силу молодечого пориву, жадного до життя духа. І стає радісно на душі, бо так і чекаєш, що це мо-

лоде, безпечно орля раптом розправить свої могутні крила, схопитися й полетить у високості понад хмари, понад зоряне небо, до сонця... так багато навколо його небуденного чола, в його гострих, проникливих очах соняшного сяєва, насиченого творчою енергією його молодого духа й тіла, Аполонового й Діонісового, надземного й підземного, раю й пекла... І розбирає страх, тривога за майбутнє цієї так темпераментної людини: чи вона взлетить у творчій пориві до найвищих шпилів мистецького храму, чи впаде на саме дно порочного пекла й загине в петербурзьких норах серед потолочі того суспільства...

І ось ця така в той час загадкова людина присвячує всього себе своїй напів зруйнованій Батьківщині й підноситься на найвищий ступінь свого патріотизму, відкидає своє особисте життя, особисте щастя й іде служити найвищій ідеї, українській нації до загину!

Але де шукати здійснення своєї ідеї і як її віднайти? — кардинальне питання, на яке Шевченко шукає ясної відповіді. І події в Варшаві рр. 1830—31, розмови із приятелем, поляком Демським, допоможуть йому зорієнтуватися у найосновніших питаннях української національної проблеми і революційних змагань до неї.

Польський нарід повстав проти того царського режиму, що йшов із Петербургу; польський нарід, переживши катастрофу свого повстання в рр. 1830—31, переніс увесь свій гнів, усю ненависть до Петербургу. Це все Шевченко бачив своїми власними очима й відчув безпосередньо. **Тому зміна режиму, зміна всієї державної деспотичної структури у московській державі понесе за собою кардинальну зміну й у відносинах московської держави до України.** І от молодий Тарас, як допитливий патріот, почав студіювати рух декабрського і польського повстання. Сенс і того, і другого він пізнав тільки в Петербурзі; там були всі ті сили, що допомогли юнакові пізнати їх природу, інтенції, засоби й мету.

В першу чергу він знайомиться із людьми, які допомогли б йому це все розкрити; то були освічені й революційно настроєні поляки, що жили в Петербурзі, а з одним із них, Демським, Тарас навіть і жив; мав досить поляків у Мистецькій Академії, з якими був у ближчих від-

носінах, навіть товариських. Це одне. Друге — польська революційна література, що була скерована в першу чергу проти Петербургу та взагалі література Віленського університету, історика Лелевеля, Круліковського і їх твори, що виходили окремими книжками і друкувались в окремих емігрантських часописах; це все з еміграції конспіративно прибувало до Петербургу. Крім того, в Петербурзі існував гурток Ромуальда Подберезького, до якого могли вести і Шевченка його приятель Демський або товариші по Академії.

Великий вплив на формування патріотичної і національної свідомости Шевченка мала польська революційна поезія Адама Міцкевича і московська — Кіндрата Рилєєва, Пушкіна і Лермонтова. З творами Міцкевича Шевченко був знайомий ще в Варшаві. Але найсильніший вплив на нього мали ті твори Міцкевича, в яких змальовував він тодішній **петербурзький** режим на всій території московської імперії.

Тими творами були: поема “Редута Ордона”, що змальовує деспотизм московський, сваволю, що доходила аж до самодурства; і третя частина створеної вже на еміграції (р. 1832) поеми “Дяди”, а особливо “Дядь ченсьці III-цей устемп”, що складається із сцен: “Дрога до Россиі”, “Пшедмесьця столиці”, “Петербурґ”, “Помнік Піотра Велькего”, “Пшегльонд войска”, “Олешкевіч”, “До пшияцюл Москалі”.

Вже із самих наголовків видно, що є темою кожної вищеназваної сцени. Петербурґ, постать його основника, московське військо і т. д. — оце все є об’єктом змальовань і гніву поета. Про вплив Рилєєва говорилось вище. Та на різкі слова Міцкевича проти Петербургу й Петра I. зареагував московський патріот Пушкін своєю поемою “Медний Всаднік” того ж 1832 р. В цій поемі російський поет бере цісаря Петра в оборону й оправдує всі його чини.

Оця саме поема та її гльорифікаційний сенс примусили забрати голос і нашого поета Т. Шевченка. Це був новий, свіжий голос, сильний і рішучий... То був його “Сон”. Скільки сарказму, скільки сміху, ювеналівського глуму проти Петербургу і його режиму чується в цій по-

емі! Поет зриває із столиці всю зверхню, видиму полу-
ду, що прикрашує місто і відкриває всю голу істотність
його природи, всю наготу московської деспотичної полі-
тики, всю егоїстичну жорстокість володаря, що панує
над численними народами.

II.

У долині, мов у ямі,
На ба́гнищі гóрод мріє;
Над ним хма́рою чорніє
Ту ма́нтя жкий...
.....

Церкви́ та пала́ти,
Та пані́ пуза́ті,
І ні одні́ синько́ї хáти!
(“Сон”)

Ось зверхня правдива картина й унутрішня істота
Петербургу. Все то “церкви та палати”; все то мурова-
не, заковане в камінь, похмуре, суворе, жорстоке... Не-
має внутрішнього життя — одні міністерства й канцеля-
рії, — а в них — каламарські душі... Інтимного, особи-
стого, глибшого життя серця, чистої душі, спочутливої
до людського горя, там немає... Все лиш муштри, уні-
форми з циновими гудзиками, а на чолі сам цар Микола I.
з тяжкими олов'яними очима такий же бездушний, такий
же ворожий. І оце саме місто — **могила України!**

Пізнавши тут історичну правду про Україну, довідав-
шись про той мартиролог, до якого докотилась Україна
в лабетах царської протекції в Петербурзі, згадуючи Па-
лія, Дорошенка, Кальнишевського, Полуботка, Залізняка,
що загинули в лапах цього деспотичного режиму, Шев-
ченко обертає увесь свій гнів на столицю, що довела
Україну до повної смерті, на царат і зокрема на Мико-
лу I., Катерину II. й Петра I., що найбільше спричинились
до зруйнування української держави.

Проходжуючись по тому місту, спостерігаючи його
життя, бачучи, скільки в ньому є його земляків, що за-

були свою батьківщину, забули “дідів діла незабутні”, продались “у різницю москалеві”, “всі мови знають, крім своєї”, “дзвеняють по-московськи”, величають московське царство, як свою нову батьківщину, встидаються признаватись, “хто вони, чиїх батьків діти”, прославляють ворогів українського народу, — “раби з кокардою на лобі!” — ось оце все пізнавши, — Шевченко цю всю трагедію свого народу синтезує в один суцільний образ — П е т е р б у р г і надає йому символічного значення для всієї історії України: **кузні невільників, перекінчків і зрадників!**

Кожне місце Петербургу нагадує йому ту чи іншу сторінку з історії його рідного краю. Чи побачить він “дзвіницю, мов ту швайку загострену” (Петропавлівська фортеця), в якій був замучений гетьман Полуботок, чи погляне на “зімній дворец” — царські палати, звідкіль “гуля наш батюшка (цар), гуля” так, що по всіх закутках стогнали православні, чи зміряє зором “беріг обшитий увесь каменем” — здивується: “як то воно зробилося з калюжі такої таке диво! Отут крови пролито людської — і без ножа!...” або, нарешті, опиниться перед пам’ятником царя Петра, що “руку простягає, мов світ увесь хоче загарбати”... І поет на ньому читає: “Первому Вторая”... і гострі думки роєм завертілись: “це той П е р в и й, що розпинав нашу Україну, а В т о р а я доконала вдову-сиротину” — вибухає гнівом і прокльонами, бо в цих ляконічних словах “мов читає історію” Батьківщини, вичитує у двох лише, але таких красномовших словах: “Первому — Вторая”... .

І перед ним повстають десятки тисяч душ замучених козаків, а з ними й душа гетьмана Полуботка, і він чує їх прокльони царя й погрози на страшнім суді стати перед Богом з обвинуваченням у злочинах супроти української нації й розкрити те все зло, яке він зробив Україні. В цих словах чується сила сучасних відносин між Шевченком і московським режимом. І поет обертає весь свій гнів до Миколи I, протиставлює себе, як оборонця нації, цареві, що її нищить до щенту.

Отже, Петербург є той збір усього зла супроти його рідного краю, символ повної ліквідації української спра-

ви, що є подібна її смерті. В Петербурзі Шевченко прокинувся до нового життя, почув себе єдиним оборонцем свого народу, бо в цім місті він зродився, щоб це життя творити, духово піднісся до нових національних завдань; в Петербурзі, замучений в кайданах Миколи I, і скінчив своє життя, але не заломився... навпаки, той самий протест з його уст чувся і після заслання ще виразніше.

Переніс найбільші фізичні й духові муки, втратив усе: здоров'я, можливість творити, свободу, матеріальний добробут, елементарні умови життя, але не втратив своїх національних переконань, не відступив від своїх стремлень здобути Україні волю, ввести українську націю вільну в родину інших вільних націй, бачити її на вершці національної слави і щасливого життя. Від таких переконань, від поставлених на початку своєї праці завдань, Шевченко **не відступив ані на крок!**

Петербург — політична й національна сила, що в душі Шевченка розбудила **протиси́лу**. В північній столиці витворена ця протиси́ла українського генія, жевріла, тліла, розгоралась протягом майже ста літ і, нарешті, там же на улицах Петербургу в р. 1917. в українських душах полків: Волинського, Литовського, Ахтирського й ін. спалахнула величезним полум'ям великої всеросійської революції.

Петербург зродив Тараса Шевченка; а великі ідеї Тараса той самий царський Петербург повалили... і на руїнах його повстало звичайне, другорядне місто —
Л е н і н г р а д . . .

Sic transit gloria urbis! . . .

III.

Коли Петербург у душі Шевченка викликав стільки ворожих переживань, стільки неприязні, що навіть у приватних листах до брата, до друзів і знайомих поет інакше не називав це місто, як “чортове болото” і т. д., то Мистецька Академія будила в душі Тараса найсвятіші почування, найбільші пориви до творчости, найглибше

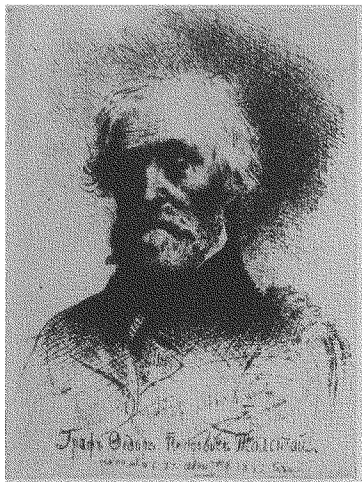
духове піднесення. І справді, є чого бути щасливим: він мав куток, де забував все і віддавався тільки тому, чим жив вічно всією своєю істотою, що наповнювало його душу по береги. То була студія Карла Брюлова.

В цій мистецькій студії свого великого вчителя поет знаходив не тільки спонуку до праці, але й таке місце, де він перебував сам із собою, на самоті, що давала можливість передумувати всю минулу й майбутню долю України, продумувати і визначати своє покликання. І от, зазнайомившись із мистецтвом теоретично, Шевченко пізнавав, що ідея в мистецтві повинна вповні гармоніювати із її поетичною формою. Тільки тоді в мистецтві оживала його святість, глибинність і вічність. Крім того, в мистецтві повинна бути повна гармонія і між суб'єктивним, що впливало із самого поетового серця, й об'єктивним, що йшло від дійсного життя.

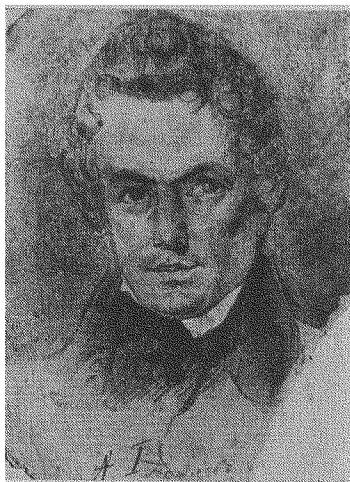
Але ці всі проблеми спочивали не в реалістичній сфері мистецького творення, а в найглибших основах наскрізь романтичної душі поета. **Шевченко ніколи не був реалістом** у тім сенсі, в яким наша традиційна критика його творчість стверджує.

Для всіх нас мало б бути правдою, що **справжнє мистецтво повинно бути символічним**, бо воно є містком між двома світами і знаменує собою таку дійсність, якої в емпіричному світі ми не знайдемо ніколи. Ця глибша, внутрішня дійсність може бути артистично виявлена тільки в символах, а не в якихось емпіричних, конкретних образах. Тому велике мистецтво ніколи не відбиває емпіричної дійсності, бо проникає в інший світ, що є приступний нам тільки в символічній зображенні. Тому не реальність емпіричного, зверхнього побуту, життєвого стану, не реальні ґрунтовні образи у Шевченка реальні, у його творчості реальні оті ідеї, що живуть у найглибших надрах душі людини. **Так, невичерпані ідеї у вичерпуючій формі!...**

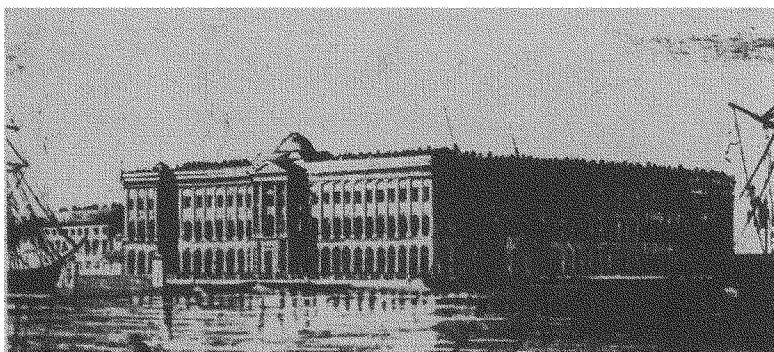
Шевченко в Петербурзі був романтиком чистої води. На прапорі тодішнього романтизму взагалі стояло кілька глибоких ідей: 1) в основі всього буття стоїть Бог, і пізнання Бога, містичне злиття з Ним є найглибше завдання людини; але як? 2) Бог людям розкривається у

*Графъ Ф. Толстой,
Президент Академіи Мистецтва
(Офорт Т. Шевченка 1860 р.)*

*К. Брюлов,
професор Т. Шевченка
(Рисунок Т. Шевченка олієм)
1835 р.*

Академія Мистецтва, як її бачив Т. Шевченко (зліжка)

двох книгах: а) в природі (безпосереднє), б) в мистецтві посереднє через **мистців — божих обранців**. 3) Раз мистці божі обранці, то їхніми устами до людства промовляє сам Бог. 4) Бог є цар неба й землі, і ніяких інших царів на землі не може бути, а хто їх творить, той іде проти Бога. Бог є Державець всесвітнього царства. 5) Раз Бог керує цілим світом, то земне царство керується через вибраний ним нарід, якому Бог передає все державне управління. 6) Але той нарід повинен заслужити таку місію, яка Богом на нього накладається. В цім ховається ідея національного **месіанізму**.

Таку місію обраний нарід повинен заслужити всією своєю історією. 7) Український нарід дав усі приклади, що заслужив бути провідним і вибраним народом серед усіх інших: Україна є камінь, яким усі помітують, і він (цей камінь) стане на чолі всіх! Найменший син, наймит, стає вождем усієї родини. Тут повстає месіаністична ідея Нації серед інших народів. 8) Раз поети є божі обранці, пророки, що голосять Божу правду вибраній нації, то мистецтво їх є та Божа книга, Божий твір, що повинен цю месіаністичну ідею Нації поставити перед собою як найбільшу мету й її голосити.

9) Але це мистецтво про долю Нації є історичне; воно повинно розкривати **історію** нації, найтрагічніші моменти з історії, де доля нації й Божа воля та Правда в чинах народу проявляються найсильніше. 10) Найсильніше такі моменти з історії проявляються тоді, коли життя й чин нації починає роздвоюватись, коли між Божий Промисел і волю нації вривається чужа сила або індивідуальна сила свавільника, що відділює, відриває націю від її віри, звичаїв, від цілого її обрядового, релігійного й морального життя і штовхає до повного забуття його, до порушення національних основ. Тоді нацією опановує протилежна сила, яка штовхає її на злочини, на повний розрив із Богом, із вірою... повстає трагічне життя нації, її страждання й терпіння. 11) Між минулим народом, що проходило в вірі, в світлі Божого Промислу, в виконанні всіх релігійно-обрядових і побутових звичаїв, що обороняли націю від розкладу, — й сучасністю, в якій нація занепадає, — виявився гли-

двох книгах: а) в природі (безпосереднє), б) в мистецтві посереднє через **мистців — божих обранців**. 3) Раз мистці божі обранці, то їхніми устами до людства промовляє сам Бог. 4) Бог є цар неба й землі, і ніяких інших царів на землі не може бути, а хто їх творить, той іде проти Бога. Бог є Державець всесвітнього царства. 5) Раз Бог керує цілим світом, то земне царство керується через вибраний ним нарід, якому Бог передає все державне управління. 6) Але той нарід повинен заслужити таку місію, яка Богом на нього накладається. В цім ховається ідея національного **месіанізму**.

Таку місію обраний нарід повинен заслужити всією своєю історією. 7) Український нарід дав усі приклади, що заслужив бути провідним і вибраним народом серед усіх інших: Україна є камінь, яким усі помітують, і він (цей камінь) стане на чолі всіх! Найменший син, наймит, стає вождем усієї родини. Тут повстає месіаністична ідея Нації серед інших народів. 8) Раз поети є божі обранці, пророки, що голосять Божу правду вибраній нації, то мистецтво їх є та Божа книга, Божий твір, що повинен цю месіаністичну ідею Нації поставити перед собою як найбільшу мету й її голосити.

9) Але це мистецтво про долю Нації є історичне; воно повинно розкривати **історію** нації, найтрагічніші моменти з історії, де доля нації й Божа воля та Правда в чинах народу проявляються найсильніше. 10) Найсильніше такі моменти з історії проявляються тоді, коли життя й чин нації починає роздвоюватись, коли між Божий Промисел і волю нації вривається чужа сила або індивідуальна сила свавільника, що відділює, відриває націю від її віри, звичаїв, від цілого її обрядового, релігійного й морального життя і штовхає до повного забуття його, до порушення національних основ. Тоді нацією опановує протилежна сила, яка штовхає її на злочини, на повний розрив із Богом, із вірою... повстає трагічне життя нації, її страждання й терпіння. 11) Між минулим народом, що проходило в вірі, в світлі Божого Промислу, в виконанні всіх релігійно-обрядових і побутових звичаїв, що обороняли націю від розкладу, — й сучасністю, в якій нація занепадає, — виявився гли-

бокий розрив. 12) Тільки одиниці, обрані Богом, що найглибше відчувають трагедію нації, тільки вони можуть охороняти нарід від такого стану. Такими одиницями у княжій часи були співці, як Боян, а в козацькі часи — кобзарі, що охороняли Україну від її занепаду і стояли на сторожі її добра, свободи і слави. 13) Такими одиницями, що зможуть ліднести українську Націю із занепаду, повинні бути **нові співці, нові кобзарі з новими скрижальями законів Нації, її правди і волі...**

Усвідомивши це, Т. Шевченко бере на свої плечі оцю місію, складає на себе цю роллю — стає **новим Кобзарем України, її обновителем**. І коли ми вдумаємось у такі його перші твори, як “Перебендя”, “Думи мої, думи мої”, “На вічну пам’ять Котляревському”, “До Основ’яненка”, “Катерина”, “Іван Підкова”, “Тарасова ніч”, “Гайдамаки”, ми в цих творах відчуємо і збагнемо всі ті ідеї, що я вище визначив. В них ховається і те, чому Шевченко свою першу збірку творів назвав “Кобзарем”, і те, чому перший альманах разом із Гребінкою назвав “Ластівка”. Це ті перші кроки Української весни й відродження.

Петербурзьку добу Шевченка Ів. Франко перший ще р. 1881. назвав добою **“українського націоналізму”** або **“романтичного націоналізму”**. Таке означення творчости Тараса вже в ті часи свідчило, що найвизначніші українці дивились на Шевченка як на першого **українського націоналіста**, що питання української Нації ставить вище всіх інших політичних питань.

Мало того, ідеологія Шевченка в кінці 80-х і на початку 90-их років XIX ст. знаходила своїх послідовників серед української студентської молоді. Засновується серед студентів київського і харківського університетів гурток **“Тарасівців”**, себто послідовників **Тараса Шевченка**, що ставить своєю метою поглиблювати націоналістичний рух і виборювати Україні повну її самостійність і незалежність. Найвидатнішими провідниками цього гуртка були Волод. Самійленко, Іван Липа, Віталій Боровик, Євген Тимченко, Міхновський, М. Коцюбинський і ін. Це є перша горстка українських борців за свою Націю.

В їх праці українське питання ставилось у всю ви-

сочинь і шир, щоб наблизити **національне** відродження України. Не говоримо вже про останні часи. Тарас Шевченко в очах сучасників, як на Великій Україні, в Східній Галичині й на еміграції інакше не характеризується, інакше не визначається, як перший і найвидатніший український борець за повну національну незалежність України.

Ця глибока національна свідомість і сила Шевченка в Петербурзі видатне явище. Це є та могутня сила, що породила спротив і відразу до Петербургу, як осередок політичної неволі, що душить Україну. Це є та сила, що піднесла ідею України понад усе інше. Це є та сила, що розкрила національний сенс козацтва, козацької Січі, як військової сили, визначила політичний сенс Чорного Моря, Дніпра, символічно розкрила національне значення українських могил, їх національну святість. То є та сила, що вже в Кобзарі показала нам, яке значення має провідник у розбудові Нації, у завзятій боротьбі за волю Нації, за її честь, за славу. То, нарешті, є сила, що визначає єдину форму життя української Нації — форму, що тільки у своїй власній хаті своя правда, своя сила і воля, що повинні обороняти честь українського народу в поодиноких його членах і в цілому, як Єдиної, Монолітної Нації.

Це все в найкольоритніших барвах розкриває творчість Тараса в його петербурзьку добу. Поет визначає яскраві, олюккі образи своїх ідей, що стоять перед нами, як вирізьблені із граніту й родять подив, де береться його мистецька сила, що так завзято і твердо різьбить постаті, що стоять як грізна обжалоба проти московської сваволі (Катерина, Полуботок і все козацтво) і польської (Гонта, Тарас Трясило). А над усіма творами панує химерна, як море, величава, як монумент, пориваюча, як вітер, грізна, як Дніпро сивоусий, динамічна постать Кобзаря з його широкою і глибокою концепцією “живого сумління народу” поета-пророка, поета з глибоким національним сумлінням — **Тараса Шевченка**.

1837—1838

ІЗ “ЛАСТІВКИ”

Альманаха вид. в Петербурзі
1841.

“Ластівка” — це був перший чисто український альманах без домішки російщини. Видав його Євген Гребінка спільно з Т. Шевченком, як співредактором. Організація й видання цього альманаха розпочалась була ними ще 1838 р. Тоді ж Гребінка розіслав запрошення до всіх видатніших українських письменників і поетів, щоб прийняли в цьому альманасі участь своїми творами. На це запрошення відгукнулось багато письменників, але прийняті були до друку твори тільки 13 авторів із кількістю 42 твори прозових і віршових.

Щоб дешевше коштувало та з поради Гр. Квітки-Основ'яненка, Гребінка й Шевченко думали спочатку видавати в українській мові, як кварталник при московським журналі “Отечественныя Записки” і мали вже вийти р. 1839: перша книжка на великдень, друга на — Петра й Павла, третя — 1. вересня й четверта — на новий 1840. рік. Але цим широким плянам не судилося здійснитись. Були відомості, що цьому задумові перешкодили деякі впливові співробітники “Отечеств. Записок”, зокрема московський критик В. Белінський, що вороже ставились до якого б то не було українського слова.

Тоді Гребінка й Шевченко спромоглися тільки на один такий збірник-альманах і то, через брак грошей, із великим запізненням. Альманах цензура дозволила 12. березня 1840. р., а книжка вийшла у світ тільки через рік весною р. 1841. Редактори назвали свій твір “Ластівка” не тільки тому, що він вийшов із друку “в часі, коли в Україну прилітають ластівки”, а ще й тому (і це є найголовніше), що це була перша ластівка, перший збірник, що був написаний, скомпонований і видрукований тільки чистою українською мовою без домішки московських

гворів. До того часу, коли й виходили такі альманахи в Харкові чи деінде, то друковані або чисто московською мовою, або двома мовами — українською й московською.

Нарешті, альманах “Ластівка” символізував перші кроки української весни і національного відродження України.

Містив цей альманах твори різних авторів. Це були майже всі найвидатніші українські письменники того часу. В першу чергу виступають такі сеніори українського слова, як **Іван Котляревський** (два уривки із водевіля “Москаль Чарівник”), Гр. Квітка-Основ’яненко (повість “Сердешна Оксана” й гумористичні оповідання: “Пархимове снідання”, “На пущання як зав’язано”). Далі з прози — дві казки: П. Куліша (“Циган”) і друга невідомого автора “Д.” (казка “Дуб”), передмова Гребінки (“Так собі до земляків”) і післямова в кінці альманаха (“До зобачення”). Решта творів — віршова поезія: баляди, байки, народні пісні, прислів’я, поезії й ін. таких авторів: Л. Боровиковського, Гребінки, Забіли, Кореницького, Мартовицького, Писаревського, Чужбинського, С. Шерепери (Писаревського) і чотири поезії Т. Шевченка: “Вітре буйний”, “Причинна”, “На вічну пам’ять Котляревському” і “Глава I. з поеми Гайдамаки”. Перших три твори Шевченка є найранніші його писання; із них першою є “Причинна”, що походить ще з р. 1837., а решта, крім уривку з “Гайдамаків”, з року 1838. Перший розділ із “Гайдамаків” — р. 1841.

- Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,
Збудь його, заграй ти з ним,
Спитай сине море !
- 5 Вонó знає, де мій мiлий,
Бо його носило;
Вонó скаже, сине море,
Де його подiло.
- 10 Ко́ли мiлого втопи́ло —
Розбий сине море!
Пиду́ шука́ть миле́нького,
Втоплю́ сво́е го́ре.
Втоплю́ сво́ю недо́леньку —
Русáлкою ста́ну,
- 15 Пошука́ю в чо́рних хви́лях,
На дно мо́ря жа́ну.
Найду́ його́ — приго́рнуся,
На се́рці зомлію.
Тоді, хвиле, неси́ з мiлим,
20 Куди́ вітер віе.
- Ко́ли ж мiлий на ти́м бо́ці, —
Буйне́сенький, зна́єш,
Де він хо́дить, що він ро́бить, —
Ти з ним розмовля́єш!
- 25 Ко́ли пла́че, то й я пла́чу;
Ко́ли ні, — співа́ю;
Ко́ли ж зги́нув чо́рнобривий,
То й я погиба́ю.
- 30 Тоді неси́ мою́ ду́шу
Туди́, де мій мiлий;
Черво́ною ка́ліною
Поста́в на моги́лі, —
Бу́де ле́гше в чу́жим полі́
Сироті лежа́ти:

- 35 Бúде над нím йогó мýла
Квítкою стояти.
- І квítкою й калíною
Цвістí над нím бúду,
Щоб не пекло чуже сонце,
40 Не топта́ли лю́ди.
Я ввечері посуму́ю,
А вранці попла́чу;
Зійде сонце — утру́ сльóзи,
Нíхтó й не побáчить.
- 45 Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з мóрем говóриш;
Збудí йогó, загрáй ти з нím.,
Спитáй сíне мóре!...

ПРИЧИННА

- Ревé та стóгне Днiпр ширóкий,
Сердiтий вiтер завивá,
Додóбу вёрби гне висóкi,
Горáми хвилю пiдiйма.
- 5 I блiдий мiсяць на ту пóру
Iз хмáри дé-де виглядáв, —
Ненáче чóвен в сiнiм мóрю,
То виринáв, то потопáв.
Ще трéтi пiвнi не спiвáли,
- 10 Нíхтó нiдé не гомонiв,
Сичi в гаю перекликáлись,
Та ясен раз-у-рáз скрипiв.
В такú добу пiд горóю,
Бiля тóго гаю,
- 15 Що чорнiе над водóю,
Щось бiле блукáе.
Мóже, вийшла русáлонька
Мáтерi шукáти,
А, мóже, жде козáченька
- 20 Щоб залоскотáти.
Не русáлонька блукáе:
То дiвчина хóдить,
Й самá не зна (бо причинна),
Що такéе рóбить.
- 25 Так ворóжка поробiла,

Щоб мѣнше скучала,
 Щоб, бач, хѳдя опівночі,
 Спала й виглядала
 Козачѣнька молодѳго,
 30 Що торік покінув,
 Обіцявся вернутися,
 Та, мабуть, і згинув!
 Не китайкою покрились
 Козацькїї ѳчі,
 35 Не вїмили біле личко
 Слізѳнькї дівѳчі:
 Орѣл вїйняв карі ѳчі
 На чужѳму пѳлі,
 Біле тїло вовкї з'їли —
 40 Така йѳго дѳля!
 Дарма щонічь дівчїнонька
 Йѳго виглядає...
 Не вернеться чорнобрївий
 Та й не привітає,
 45 Не розплетѣ довгу косу,
 Хустку не зав'яже,
 Не на лїжку, — в домовїну
 Сирѳтѳю ляже!

Така її дѳля... О, Бѳже мїй мїлій!
 50 За щѳ ж Ти караєш її молодѳ?
 За тѣ, що так щїро вона полюбіла
 Козацькїї ѳчі?... Простї сирѳтѳ!
 Когѳ ж їй любити? Нї батька, нї нѣньки:
 Одна, як та пташка в далѣкїм краю.
 55 Пошли ж Ти їй дѳлю, — вона — молодѣнька,
 Бо лїуди чужїї її засміють.
 Чи вїнна ж голѳбка, що голуба лїубить?
 Чи вїнен той голуб, що сѳкіл убїв?
 Сумѳє, воркѳє, білим свїтом нудить,
 60 Лїтає, шукає, дѳма — заблѳдив.
 Щаслїва голѳбка: висѳко лїтає,
 Полїне до Бѳга — мїлого питатѣ.
 Когѳ ж сирѳтїна, когѳ запитатѣ?
 І хто їй розкаже, і хто тѣє зна,
 65 Де мїлій ночѳє: чи в тѣмному гаю,
 Чи в бїстрїм Дуная коня напува?
 Чи, мѳже, з другою, другѳю кохає,
 Її, чорнобрїву, ужѣ забува?
 Як би то далися орлїнїї крїла —

- 70 За сїнім би мóрем мїлого знайшла:
 Живóго б люби́ла, дру́гу б задуши́ла,
 А до неживóго у я́му б лягла!
 Не так се́рце любить, щоб з ким поді́литися,
 Не так воно́ хо́че, як Бог нам да́є:
- 75 Воно́ жить не хо́че, не хо́че журити́ся.
 “Жури́сь!” ка́же думка, жалю́ завда́є.
 О, Бо́же мій мїлий! Така́ тво́я во́ля,
 Такé її ща́стя, така́ її до́ля!

- Вона́ все хóдить, з уст ні па́ри.
- 80 Широ́кий Дні́пр не гомони́ть;
 Розбївши ві́тер чо́рні хма́ри,
 Ліг бі́ля мо́ря одпочи́ть;
 А з не́ба місяць так і ся́є;
 І над водо́ю, і над га́єм —
- 85 Круго́м, як в у́сі: все мовчи́ть...
 Аж гу́льк — з Дні́пра повирина́ли
 Малі́ діти смію́чісь.
 — “Ходи́мо грі́ться!” — закри́чали:
 “Зійшло́ вже со́нце!” Го́лі скрізь,
- 90 З осо́кі ко́си, (бо дівча́та) ...

 — “Чи всі ви ту́та? — клі́че ма́ти!
 “Ході́м шука́ти вечéрять,
 Погра́ємось, погуля́ймо
 Та пісе́нку заспівáймо!”
- 95 “Ух! ух!
 Солóм'яний дух, дух!
 Менé ма́ти породі́ла,
 Нехри́щену положи́ла.
 Місяче́нку!
- 100 Наш голу́боньку!
 Ходи́ до нас вечéряти;
 У нас коза́к в очерéті,
 В очерéті, в осоці,
 Срі́бний пе́рстень на руці́;
- 105 Молоде́нький, чорнобро́вий, —
 Знайшли́ вчо́ра у дібро́ві.
 Світі́ до́вше в чи́стім полі́,
 Щоб нагуля́тись дово́лі!
 По́ки відьми ще літа́ють,
 110 По́ки півні не співа́ють,
 Посвіті́ нам!... Он щось хóдить!
 Он під дубо́м щось там ро́бить!

Ух! ух!
Солóm'яний дух, дух!
115 Менé мáти породíла,
Нехрищёну положíла.
Зареготáлись нехрищёні...
Гай обiзвáвся; гáлас, зик —
Ордá мов рíже. Мов скажéні,
120 Летя́ть до дуба... Нічичірк!...

Схаменúлись нехри́щені,
Дiвля́ться: мелька́е,
Що́сь лі́зе ввéрх по стóвбуру
До са́мого кра́ю.
125 Ото́ ж та́я дiвчи́нонька,
Що со́нна блудíла:
Отаку́ то їй причíну
Ворóжка зробíла.
На са́мий верх, на гiлля́чці
130 Ста́ла... В се́рце ко́ле...
Подивíлась на всі бо́ки,
Та й лі́зе додо́лу.
Круго́м дуба́ русáлоньки
Мо́вчки дожида́ли;
135 Взя́ли ї́, серде́шную,
Тай залоскотáли.
До́вго, до́вго дивува́лись
На її уро́ду...
Трeті пiвні: "кукури́ку"! —
140 Шелéснули в во́ду.

Защебетáв жáйворонок,
Уго́ру летю́чі;
Закува́ла зозу́ленька,
На дубу́ сидю́чі;
145 Защебетáв соловéйко, —
Пiшла́ луна́ га́єм;
Червоні́е за горбо́ю;
Плугаті́р співа́е.
Чорні́е гай над водо́ю,
150 Де ля́хі ходíли;
Засині́ли понад Дніпро́м
Висо́кі могíли;
Пiшов́ шелест по дiбро́ві,
Шeпчуть гу́сті лóзи;
155 А дiвчина́ спить під дубо́м

- При б́итій дорóзї, —
 Знать, дóбре спить, що не чу́є,
 Як ку́є возу́ля,
 Що не лі́чить, чи до́вго житъ . . .
- 160 Знать, дóбре засну́ла.
 А тим ча́сом із дїбро́ви
 Коза́к виї́жджає;
 Під ним ко́ник вороне́нкий
 Насїлу́ ступа́є.
- 165 “Ізнемї́гся, това́ришу!
 Сього́дні спочї́нем:
 Блі́зько ха́та, де дївчи́на
 Ворóта одчї́нить.
 А, мо́же, вже одчї́нила
- 170 Не менї́, — друго́му . . .
 Швї́дче, ко́ню, швї́дче, ко́ню,
 Поспї́шай додо́му!”
 Утомї́вся вороне́нкий,
 Іде́, спотикне́ться, —
- 175 Коло́ се́рця коза́цького
 Як га́дина в’е́ться.
 “Ось і дуб той куче́рявий . . .
 Вона́! Бо́же мї́лий!
 Бач, засну́ла ви́гляда́вши,
- 180 Мо́я сизокрі́ла!”
 Кї́нув ко́ня та до не́ї:
 Бо́же ти мї́й, Бо́же!”
 Клі́че її́ та цілу́є . . .
 Ні, вже не помóже.
- 185 “За́що ж вони́ розлучї́ли
 Мене́ із тобо́ю?”
 Заре́готавсь, розї́гнався —
 Та в дуб голо́вою!
- Іду́ть дївча́та в по́ле жа́ти
- 190 Та, зна́й, співа́ють іду́чі,
 Як прово́жала си́на ма́ти,
 Як бивсь тата́рин уночі.
 Іду́ть . . . Під дубом зеле́неньким
 Кїнь замордо́ваний стої́ть,
- 195 А бі́ля йо́го молодє́нкий
 Коза́к та дївчи́на ле́жить.
 Цїка́ві (ніде́ пра́вди ді́ти!)
 Підкра́лися, щоб ізляка́ть;
 Коли́ подївля́ться, що вбї́тий, —

- 200 З переполоху ну втікати!
Збиралися подруженьки —
Слізенькі втирають;
Збиралися товариші
Та ямі копають.
- 205 Прийшли попів з корогвами,
Задзвонили дзвони;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
- 210 Дві могили в житі;
Нема кому запитати,
Зачо їх убито?
Посадили над козаком
Явір та яліну,
- 215 А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
- 220 Щоніч щебетати, —
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРІВСЬКОМУ

- Сонце гріє, вітер віє
з поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
- 5 На калині одиноче
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, — не знає!
Згадай лихо, то й байдуже:
- 10 Минулось, пропало;
Згадай добре, — серце в'яне,
Чому не осталося.
Отó ж гляну та й згадаю:
Булó, як смеркає,
- 15 Защебече на калині, —

- Ніхто не минає:
 Чи багатий, когó до́ля,
 Як ма́ти дитину,
 Убирає, доглядає, —
 20 Не мине́ калину;
 Чи сирота́, що до́світа
 Му́сить уставати,
 Опини́ться, послу́хає,
 Мов ба́тько та ма́ти
 25 Розпи́тують, розмовля́ють:
 Се́рце б'ється, лю́бо,
 І сві́т Бо́жий, як Великдень,
 І лю́ди, як лю́ди!
 Чи дівчина, що ми́лого
 30 Щоде́нь вигляда́є,
 В'яне, со́хне сирото́ю,
 Де ді́тись, не зна́є, —
 Піде́ на шлях подиви́ться,
 Попла́кати в ло́зи:
 35 Защебе́че солове́йко, —
 Со́хнуть дрі́бні сльо́зи;
 Послу́хає, усмі́хне́ться,
 Піде́ те́мним га́єм . . .
 Ніби з ми́лим розмовля́ла.
- 40 А він, знай, співа́є,
 Та дрі́бно, та рівно, як Бо́га блага́є.
 По́ки вийде зло́дій на шлях погуля́ть
 З ноже́м у халяві́ — пі́де луна́ га́єм,
 Пі́де та замо́вкне: на́що щебета́ть?
 45 Зепе́клюю ду́шу зло́дія не спі́нить,
 Тільки́ стра́тить го́лос, добру́ не навчи́ть,
 Неха́й він лю́тує, по́ки сам загі́не,
 По́ки безго́лов'я во́рон прокричи́ть.
 Засне́ доли́на, на кали́ні
 50 І солове́йко задрі́ма.
 Пові́є вітер по доли́ні,
 Пішла́ дібро́вою луна́;
 Луна́ гуля́є, — Бо́жа мо́ва.
 Вста́нуть серде́ги працюва́ть,
 55 Підуть ко́рови на дібро́ви,
 Вийдуть дівча́та во́ду брать.
 Вигля́не со́нце . . . Рай та й го́ді!
 Вербá сміе́ться — свя́то скрізь!
 Зло́дій запла́че, дарма́, що зло́дій

- 60 Так було перш, — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
- 65 На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де дівся соловейко?
Не питай, — не знає!
- Недавно, недавно у нас в Україні
- 70 Старий Котлярівський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори і море, де перше витав,
Де ватагу пройдісвіта
Водів за собою, —
- 75 Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує, — тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмере кобзар, бо на віки
- 80 Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
- 85 Праведная душе! Прийми ж мою мову,
Не мудру та щіру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одне слово
Та про Україну мені заспівай!
- 90 Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлючись, як ти
Всю славу козацьку, за словом єдиним,
Переніс в убогу хату сироті.
Прилинь, сізій орле, бо я одинокий
- 95 Сирота на світі, в чужому краю;
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік, — човна не дають!
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, — заплачу, як тая дитина;
- 100 А хвілі на той бік ідуть та ревуть.
А, може, я й темний, нічого не бачу.
Може моя доля на тім боці плаче?

- Бо сироту всюди люди осміють!
Нехай би сміялись, та там море грає,
105 Там місяць, там сонце ясніше сія,
І з вітром могила в степу розмовляє.
Там не одинокий з нею був би я.
Праведная душе, прийми мою мову
Немудру та щіру, прийми, привітай,
110 Не кинь сиротою, як кинув діврови,
Прилини до мене хоч на одне слово
Та про Україну мені заспівай!

- Тече вода в синє море
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
5 Пішов козак світ-за-очі;
Грає синє море, —
Грає серце козацьке,
А думка говорить:
— Куди ти йдеш, не спитавшись?
10 На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молодую дівчину?
На чужині не ті люди,
Тяжко з ними жити!
15 Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити”.
Сидить козак на тім боці, —
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться
20 Спіткалося горі!
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи біті
Заросли тернами.

РАННІ ТВОРИ ШЕВЧЕНКА.

Група творів Шевченка з “Ластівки” є найраніші. До цього альманаха поет дав усі твори, що були написані ще в рр. 1837—1838. Ввійшло до цього першого українського збірника три поезії: “Вітре буйний”, балада “Причинна” й ода, присвячена пам’яті Івана Котляревського, що помер 1838 р.: “На вічну пам’ять Котляревському”. Та ще один перший розділ поеми “Гайдамаки”, що в нашій виданні цієї поеми значиться під наголовком: “Ярема”, написаний пізніше, себто 1841 р.

Про те, що ті вірші перші в творчості Тараса, знаємо із листа Євг. Гребінки до Грицька Квітки-Основ’яненка від листопада 1838 р.: “А ще тут є у мене один земляк Ш***о, що то за завзятий писати вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдар руками об поли! **Він мені дав гарних стихів на збірник**”. Тими “гарними стихами” й були три поезії Шевченка, зазначені вище.

Але ці твори не були й єдині на світанку поетичної творчости Тараса. З перших днів своїх поетичних спроб Шевченко ставився до себе, як поета, дуже строго. Хоч і розпочав він свою творчість у Літньому Саді, де зрисував різні статуї, коли ще був терміновим хлопцем у цехового маляра Ширяєва, все таки ці твори є високої мистецької вартости. І першим твором із численних спроб того часу була його балада “Причинна”. Інші його твори з того часу, на великий жаль, загинули. Вилно, поет вважав, що вони не заслуговують до себе більшої уваги. І пояснював він тим свої ніби маловажні твори, що “українська строга муза довго цуралась мого смаку, викривленого життям у школі, в передпокою діди́ча, в заїздах і в мійських помешканнях”, і що тільки тоді “вона обняла і приголубила мене на чужині”, коли “подув свободи (себто звільнення з кріпацтва, — Л. Б.) вернув його почуттям чистоту перших літ дитинства, що були проведені під убогою батьківською стріхою”.

А проте свою поетичну творчість Шевченко розпочав ще задовго до звільнення його із кріпацтва.

Іван Сошенко згадує, що коли він, себто Сошенко, учився в Мистецькій Академії в Петербурзі, р. 1835 чи 1836-го, швагер Ширяєва, що теж учився в академії, повідомив Сошенка, що в його зятя перебуває в терміні земляк, Шевченко. “Я дуже просив родича Ширяєва, оповідав Сошенко Чалому¹⁾, прислати земляка до мене на помешкання”. Коли про це почув Тарас, то на другий день, у неділю, відшукав Сошенкове помешкання і прибув до нього в такому вигляді: в засмальцованім пістрявому халаті, в селянській полотняній сорочці і штанах, замашених у фарбу, босий, розхристаний і без шапки. Був похмурий і соромливий.

Після того він часто відвідував Сошенка. Останній познайомив Тараса з українським байкарем Євгеном Гребінкою. Гребінка дуже спочутливо поставився до юнака, що знайшовся в жадливому становищі, запрошував до себе, наділяв його книжками, вів із ним бесіди на різні літературні теми, помагав і грішми. І в товаристві сердобольного й м'якої вдачі Гребінки, що тоді вже ставав на ноги, як український письменник, Шевченко мимоволі ввійшов у літературні інтереси молодого письменника, здружився з ним і захопився його ділом. А тоді Гребінка вже був відомий, як байкар, повістяр, поет, перекладчик, автор оповідань.

Але із всього доробку Гребінки найпопулярніші були його “Приказки”, що вперше були надруковані 1834. року. Безперечно Шевченко з цими творами Гребінки познайомився в першу чергу; а вірші Гребінки й переклади з Пушкіна для Шевченка, як “Курган” (1834), “Романс” (1834), “Піснь козаків” (1837), “Нѣжин - озеро” (1837), “Печаль” (1837), “Скала” (1837), “Український бард” (1837), “Казак на чужбинѣ” (1838) і ін., а також українські “Приказки” і переклад на українську мову поеми Пушкіна “Полтава”, що була ціла видрукована 1836 р., — все це Шевченкові, початкуючому поетові, давало зразки для його поетичних проб.

¹⁾ “Жизнь і приваєденія Т. Г. Шевченка”, Київ 1882.

Крім своїх творів, Гребінка давав Тарасові твори й інших поетів. Напевно ще за тих часів, коли Тарас був у близькому зв'язку з Гребінкою, під впливом останнього Шевченко познайомився з творчістю М. Маркевича, з його збіркою 1831 р. "Українські мелодії", з творчістю московських поетів: А. Пушкіна, В. Жуковського, Батюшкова, Козлова й інших поетів пушкінської доби; але безперечно найбільше враження на душу молодого юнака повинен був справити поет і декабрист Рилєєв, якого поеми "Войнаровський", "Сповідь Наливайка" й інші напевно розворушували у його душі глибокі патріотичні почуття.

І Шевченко, перебуваючи в такій літературній атмосфері Гребінки, слухаючи Гребінчині твори від самого автора, здибаючись в хаті земляка з іншими вже тоді відомими українськими і російськими письменниками, — і сам розпочав "пробу пера". Але цих перших кроків його літературної праці ми не знаємо. Із слів самого Шевченка знаємо, що вони були численні. І Гребінка був той перший, кому Шевченко звірявся своєю поетичною таємницею. Не тільки звірявся, але й вислухував критичні зауваження і вказівки. І з тієї великої кількості творів, які поет читав своєму першому вчителю і критикуві, Гребінка відзначив небагато.

В той час, приблизно в 1838 р., коли Шевченко вже був на волі, Євг. Гребінка задумує видавати невеличкий український "Збірник". З цього приводу він і пише листа до Квітки-Основ'яненка від 14. вересня 1838. р., запрошуючи його взяти участь у "Збірникові" своїми творами.

Але, видно, небагато було матеріалу в розпорядженні майбутнього редактора та й грошей було обмаль. А гут Квітка радить не видавати самому, а запропонувати редакторові "Отечественных Записок", Краєвському, щоб останній згодився від 1839. р. видавати до свого журналу окремі літературні "Прибавлення" українською мовою. Видно Краєвський до проекту Квітки і Гребінки поставився прихильно, бо останній від 18. листопада 1838. р. писав про це Квітці і проектував їх редагувати аж чотири книжки на рік: першу — в березні, другу —

в кінці травня або в червні, третю — в вересні, і четверту — на новий рік. Але пляни Євг. Гребінки не здійснилися. Догадуються, що цьому замірові перешкодив відомий критик московський, ворог українського письменства, В. Белінський. І внаслідок таких перешкод Є. Гребінка з великими труднощами спромігся видати тільки один збірник і то аж 1841 р. під назвою “Ластівка”.

Цей збірник, коли б він був з’явився вчасно (1839. р.), був би видатною появою в українськiм письменстві. Згуртував він коло себе найкращі літературні сили того часу. Досить згадати такі імена, як Ів. Котляревський, Гр. Квітка-Основ’яненко, Єв. Гребінка, Т. Шевченко, Л. Боровиковський, В. Забіла, П. Кореницький, П. Писаревський, Н. Мартовицький, О. Афанас’єв-Чужбинський. Всього було вміщено аж 42 твори, що належали 13 авторам. Але, не дивлячись на запізнення “Ластівки”, вона все таки відіграла величезну роль вже тим, що це був перший збірник-альманах творів тільки в українській мові, що об’єднав навколо себе найвидатніші сили українські: справжню мистецьку еліту того часу.

1. “Вітре буйний...” — лірична пісня надзвичайно високої поетичної якості. В піднесенім ліричнім тоні поет змальовує тугу дівчини за милим. Дівчина звертається до вітру із запитом, де її милий, бо вона хоче бути коло нього. Коли живий, то хоче пригорнутись, зімліти... Коли ж загинув, то й вона загине і стане на його могилі квіткою й калиною, щоб цвісти над ним, захищати від сонця і від людей; хоче ввечері сумувати, а вранці плакати з росю. Поезія мистецьки обрамована (на початку і в кінці) одною й тією самою строфою. І цією своєю мистецькою прикметою вона стає характеристичною для всієї поетичної творчості Шевченка.

Надзвичайно багата й тема цієї поезії: вірне кохання української дівчини не тільки до гробу, але й за гробом. І це останнє Шевченко трактує, як метаморфозу (переміну дівчини в квітку, в калину), аби вічно бути з милим козаком. Така тематика з балядовою інтерпретацією позагробового кохання розпочинає цілий разок творів Шевченка: ліричних пісень, баляд, поем, в котрих

поет розробляє й опрацьовує найрізноманітніші теми з родинного життя українського народу.

2. **“Причинна”** — б а л я д а. Під баладою треба розуміти такий жанр в поезії, що розроблявся й розробляється поетами на основі народньої фантастики, вірувань, легенди та загалом народньої містики. В баладі поети змальовували не зверхній змісловий світ, а світ потойбічний, що, по народньому віруванні, має величезний вплив на реальне життя і взаємини людей. Первісно балада означала ліричну народню пісню й ліричну пісню трубадурів (назва провансальських у теперішній Франції народніх співців) середньовіччя.

Нову добу в історії балади творять XVIII—XIX ст.; в цій добі після збірок Персі (1760. р.) і Гердера (1778—79 рр.) народня балада в літературній перерібці головно німецьких та англійських поетів набуває ліроепічного й навіть епічного характеру та стає найпопулярнішим жанром романтичної поезії.

Найвидатнішою свого часу серед балад була “Ленора” Біргера (р. 1777), що здобула європейську славу, бо була перекладена на всі головні європейські мови і спричинилася до повстання національної балади в інших народів. Крім Біргера, великої слави здобули ще й такі німецькі автори балад, як Фр. Шіллер, Гете, та англійські, як Вальтер Скот і ін.

Серед слов'янських творців балади найпопулярнішими були: російські поети — В. Жуковський і Пушкін, чеські — В. Челяковський і Ербен, польські — Міцкевич і інші.

Першими творцями української балади були: П. Гулак-Артемівський та Левко Боровиковський. Крім цих останніх писали балади ще: Шпигоцький, Є. Гребінка, А. Метлинський, М. Костомарів. Т. Шевченко з погляду мистецького підняв українську баладу на найвищий рівень.

Які композиційні властивості балади? З огляду на те, що балада є пізній літературний витвір, вона не могла одразу показати ясно означених жанрових прикмет. Але, вийшовши із народньої балади, вона набрала в літературній традиції посередніх ознак між стисло ліричною

поезією й епічною поемою; засвоїла властивості стилю тієї і другої вкупі з народньою фантастично-легендарною тематикою, набрала всі характеристичні прикмети нової балади.

Це був стисло ліро-епічний твір, що визначався такими властивостями своєї сюжетової архітекτονіки: 1) несподіваний початок “екс абрупто”; 2) недоговореність, фрагментарність оповідання, що розробляє тільки його найвищі драматичні моменти; 3) в епічній фабулі розповідь чергується з драматичним діалогом; 4) новелістичний сюжет komponує романічну фабулу, себто любовну історію. Це все були ознаки нового романтичного стилю, що порушував строгу класичну регламентацію літературних форм і тематики.

Нова доба, нове почуття темпу життя виробили і новий поетичний стиль. Із стародавнього хорového народнього сикретизму поети засвоювали тільки рештки народньої традиції й переносили їх до нової балади. Новелістичний сюжет останньої опрацьовувався ліричним і драматичним стилем. Такою комплікацією епічної балади автор хотів підкреслити внутрішні переживання героя чи героїні, а своїми роздумуваннями над їх долею він намагався визначити емоціональну сферу твору, що мала перевищувати й розумову й вольову. Поет ніби отожднює себе із своїм героєм (героїнею), боліє його болями, радіє його радостями. Така емоціональна насиченість укупі з потойбічним ірреальним світом народньої віри й фантазії, що домінує в пізнішій баладі, робить її глибшою і трагічною.

На початку історичного розвитку балади ці прикмети у Біргера й Вальтера Скота тільки намічались. У Шіллера, Гете, Жуковського, Пушкіна, Міцкевича, Челяковського й Ербена розвивалися далі. **А в Шевченка як лірика “пар екселенс”, ці прикмети балади були доведені до найвищого ступня розвитку.**

Балада “Причинна” є першою серед балад Т. Шевченка. Хоч вона повстала найраніше, всетаки скомпонована надзвичайно артистично. Поет глибокими настроєвими поетичними засобами, зворушливим ритмом прокохання дівчини, тугу за милим, що довела її до божевілля.

ля і трагічної смерті дівчини й козака, викликає співчуття до героїні й роздумування над долею нещасної дівчини.

Своєю темою ця балада тісно лучиться із попередньою піснею ("Вітре буйний"). Але, коли в останній фабулі (розвитку любовної історії) ще немає, коли змальовується тільки один момент із переживань дівчини, то в баладі поет змальовує цілий хід подій із життя дівчини аж до її смерті і похорону. Шевченко в "Причинній" змальовує долю української дівчини-сироти, що має право на кохання, але вона самотня: ні-з-ким порадитись, нікого запитати. І в тузі та самотині доходить до божевілля і смерті.

Оповідуючи про долю героїні, Шевченко оздоблює високомистецькими картинами природи і своїми філософічними роздумуваннями над її долею. Розпочинається балада стихійною картиною бурі над Дніпром, що контрастиво підкреслює закинутість, самотність дівчини. **Стихійна, могутня природа і слабка, розгублена людина** — перший контрастовий момент.

Другий — дівчина покохала навіки, але оточена у своїй вірі таємничими силами природи, вона, не в силі змагатися з ними, гине: **кохання — вічне; життя ж людини — один тільки момент.**

Третій — дівчина втратила надію на те, що колись її милий повернеться; але після смерті не встигло й її тіло прохолонуту, як милий — біля неї: **доля їй усміхалась, але не було віри в особисте щастя й життя її було одним стражданням.**

Четвертий — козак поспішав зустрінути свою любу дівчину і мріяв жити з нею в родинній щасті, а знайшов її мертвою й сам загинув. Людина мріє про радість і щастя, а в дійсності випадає горе і смерть: **щастя — в мрії, в дійсності — горе.**

Така контрастова композиція балади поглиблюється ще й тим, що Шевченко до реального життя вводить надприродний світ русалок, таємничу силу ворожки і божевілля дівчини-сновиди. Це все витончує чутливість, поглиблює таємничість життя й випадковість людського існування в реальній дійсності. Справжнє життя — то

життя природи, що є вічне; але для людини наступає справжнє життя й кохання тільки після смерті. Людина тоді стає часткою цілого космосу і в злитті з природою знаходить сенс і для свого існування. Смерть і вічне життя за гробом з'єднало кохаючі душі дівчини й козака й виповнило їх особисте існування і стремління одного до одного сенсом вічного щастя, але після смерті.

“Причинна”, цей перший відомий нам твір Шевченка був задуманий під впливом насамперед української народної поезії. Ось народня пісня, що передає саму основу балади “Причинна”:

Ой не виїхав молодий козак за пустії лози,
Ой узяли молоду дівчину дрібненькії сльози.
Ой не виїхав молодий козак за білії хати,
Треба було молоду дівчину на вітер підняти.
Ой не виїхав молодий козак за високу могилу,
Вертайсь, вертайсь, молодий козаچه, роби домовину.

В цій пісні головний мотив, як і в баладі Шевченка, глибокий жаль дівчини за молодим козаком, що від'їхав у далеку дорогу.

Але Шевченко цілий твір komponує вже за літературною баладовою традицією, починаючи від “Ленори” Біргера р. 1777. В цій останній жаль і туга за милим виливається поетом у страшну мандрівку дівчини з мерцем, її милим, ніби до церкви на вінчання й потім на кладовище, де в труні бачить свого милого, і зо страху вмирає.

Цю баладу Бюргера вперше р. 1808. переспівав А. Жуковський, московський поет, в баладі “Людмила”. Але 1811 р. Жуковський перетворив цю тему в нову баладу “Светлана”, в якій змінив кінець-смерть дівчини як дійсність, і переніс усі її страхіття в сон, а в дійсності, коли від сну прокинулась, то почувла приїзд молодого: нещастя — сон, а щастя пробудження від сну. В душі “Светлани”, творить український поет Левко Бориковський 1828 р., баладу “Маруся”.

Шевченко, ще зовсім молодий поет, не йде за цією традицією, а творить зовсім оригінальний твір “Причинну” і змальовує в ньому дівчину, що тужить за милим, сновидою блукає над Дніпром у страшну бурю.

Поет в дусі народніх вірувань вифантазував, що дівчину залоскотали русалки, і вона вмерла. А на ранок прибуває до неї молодий козак. Як побачив тіло дівчини, з горя забив себе на смерть. І кінчає поет чудовою картиною, як у поле йдуть дівчата жати і співають. Побачивши дівчину й козака, думали, що сплять і хотіли пожартувати. Але, переконавшись, що мертві, вони гуртом поховали обох поруч і на могилі козака посадили явір та ялину, а на могилі дівчини — червону калину.

Отже, ніби тема традиційна, але розроблена так оригінально, що вийшов твір зовсім новий, високо поетичний і скомпонований зовсім відмінно, що й пізнати не можна, що в баладі цій відбивається баладова тема про нареченого мертвого. Шевченко щойно починає свою поетичну творчість, але зовсім по новому, оригінально, хоч у дусі української народної й літературно-баладової традиції, все ж самостійно і за власним творчим хистом.

І “Причинна” розпочинає в українській літературі новий тип балади з перевагою власних ліричних тонів, відмінний від таких балад у всіх слов’янських літературах.

3. **“На вічну пам’ять Котляревському”** — похвальний ліричний твір чи ода Т. Шевченка, присвячена пам’яті **Івана Котляревського (1769—1838)**, що якраз тоді, коли лагодився збірник “Ластівка”, помер у Полтаві (29 жовтня 1838 р.). І Євг. Гребінка вкупі з Т. Шевченком рішили відзначити тяжку втрату для українського письменства. В “Ластівці” (ст. 299—305) були вміщені два уривки із ще недрукованого жарту Котляревського “Москаль-Чарівник” (із яви сьомої й одинадцятої); а за уривками (ст. 306—313) була поміщена, написана з цього приводу й поезія Шевченка.

І. Котляревський — перший поет нової української літератури, її батько, основник. Розуміючи таке значення автора “Енеїди”, що появилася у світ ще р. 1798., оперети “Наталка Полтавка” й водевіля “Москаль-Чарівник”, Т. Шевченко відгукнувся зворушливим словом — оцінкою творчости Котляревського. Але висловлена вона не критичною розправою, а поетичною, настроєвою одою, себто похвальною піснею на честь Котляревського, в якій Шевченко прирівнює Котляревського до со-

ловейка, спів якого лунав по всій Україні й будив у людях пориви до добра, краси й радості життя. І цей соловейко відлетів навіки й покинув, осиротив своє гніздечко, свій рідний край, Україну; кинув усіх нас сиротами; з його смертю все лишилось, як руїни Трої.

Але не вмер поет, бо його слава сонцем засіяла; і поки будуть жити люди, поки сонце світитиме на небі, доти Котляревського діло буде живим гомоном лунати по Україні. Таким похвальним словом відзначив Шевченко заслуги Котляревського. Це було перше слово, що правдиво і глибоко оцінило значення Котляревського — творця нового українського письменства.

Поруч цієї головної думки Тарас висловлює ще й свої погляди на ролю поета в його службі народові, країні й письменству. **Головна роля** — співати про Україну, підносити її з руїн, в яких вона опинилась, коли нею оволоділа Москва. Шевченко прирівнює Україну до Трої, яку зруйнували греки, завойовуючи її... **Друга роля** поета — своїм співом збуджувати любов до свого краю, оспівувати його красу й викликати національно-патріотичне почуття. **Третя роля** — виховувати кращі ідеали людяности: любов, правду і справедливість, радість до життя, вражливість на красу.

З поетично-мистецького погляду ця поезія ділиться на дві самостійних частини, замкнених у собі своєю внутрішньою цілістю. Перша частина, обрамована двома одними й тими самими строфами на початку і в кінці її, співає про соловейка, що покинув своє гніздечко.

В другій частині — Шевченко звертається безпосередне до Котляревського (“Праведная душе прийми ж мою мову”) з проханням прийняти його щире слово і прилинути до нього та заспівати про Україну.

І ця частина обрамована на початку і в кінці п'ятьма рядками. Ці дві частини до себе становлять композиційну цілість цілого твору, скомпонованого в психологічно-образовий паралелізм: соловейко — Котляревський; спів соловейка збуджує у слухачів різні настрої, переживання і спів Котляревського в душі Шевченка розбуджує почуття любови, патріотизму.

Ці обидві частини паралелізму пов'язує в одну артистичну цілість уступ:

Неда́вно, неда́вно у нас в Україні
Старій Котляре́вський ота́к щебетав...
.....

який кінчається запевненням і підкресленням поета:

Будеш, ба́тьку, панува́ти,
По́ки живу́ть лю́ди;
По́ки со́нце з не́ба сяє,
Тебе́ не забу́дуть!

Завдяки такому пов'язанні ця артистична цілість творить один суцільний образ співця-поета, смерть якого Україна оплакує.

Поезія "На вічну пам'ять Котляревському" є твір високої мистецької вартости й ліричної настроєвості; вона будить і почуття сирітства, бо немає вже того мистця, що став батьком нового українського письменства й відродження українського національного духа.

"Тече вода в синє море..." Ця поезія-пісня в збірнику "Ластівка" складає органічну частину попереднього твору: "На вічну пам'ять Котляревському". Та й по змісту вона випадає ніби тією піснею, яку Шевченко просить Котляревського заспівати про Україну... І ніби Котляревський співає, звернувшись до автора, про те, нащо він покинув свій рідний край, батька, неньку стареньку, молоду дівчину, й полинув на чужину. А там, замість долі, зустрілося горе. Пісня розробляє тільки одну тему: не треба кидати рідного краю, бо повернутись до нього дуже тяжко.

Скомпонована ця пісня надзвичайно гарно: в паралелю до хвиль і гри моря — символу бурхливого життя — поет змальовує самотнє життя козака на чужині. Ці два образи: 1) Грає синє море і 2) Грає серце козацьке, коли покидає свою землю, родину, спочатку йдуть поруч, аж поки на чужині козакові не зустрілося горе. І далі — море грає, як і перше грало, але серце козацьке

засумувало й заплакало, бо з чужого краю вернутись вже не може. Ніде у попередніх творах не виявлені так сильно особисті переживання поета і його туга за рідним краєм, як у цій поезії. Це перша пісня поета, що так віддає виключно особисті почуття й роздумування Шевченка, як патріота, що тужить за рідним краєм.

Вперше в збірці творів Шевченка ця поезія була надрукована тільки в “Кобзарі” 1860 р.

Всі ці твори складають найкращу добу (роки 1837—1838) у творчості Шевченка. Ними поет розпочав свою літературну діяльність. Звичайно, перші твори майже в кожного поета є слабкі і свідчать про перші учнівські кроки письменника. Не те бачимо в Шевченка. Перша його поезія: “Вітре буйний...”, перша його балада: “Причинна”, перша його врочиста ода: “На вічну пам’ять Котляревському” і перша його патріотична пісня: “Тече вода в синє море”, всі ці твори високої мистецької краси, яка до Шевченка в українській літературі ще не була так виявлена. Вони вповні з усіма прикметами ліричного надхнення викінчені і свідчать, що Шевченко — поет із Божої ласки, поет визначний. Глибокі думки й великі ідеї в них, гармонійно поєднуючись із поетичною формою й гарною мовою, вповнюють ці твори й надають їм значення артистичної інтродукції до цілої творчості Шевченка.

1839—1840

КОБЗАР
Виданий у Петербурзі
1840

КОБЗАР

Кобзар — це є збірка творів Т. Шевченка, що появилася друком 1840. р. До цієї збірки входять такі його твори: 1. Заспів “Думи мої, думи мої, лихо мені з вами”, 2. “Перебендя”, 3. “Катерина”, 4. “Нащо мені чорні брови”, 5. “Тополя”, 6. “До Основ’яненка”, 7. “Іван Підкова”, 8. “Тарасова ніч”. Всього 8 творів, з яких три ліричні поезії (1., 2., 4.), одна баляда (5.), одне посланіє (6), одна побутова поема (3.) і дві історичних поеми (7. і 8.).

Ця збірка “Кобзар” була надрукована з ініціативи Євг. Гребінки й заходами та накладом Петра Мартоса, діди́ча з Полтавщини, що 1839. року приїхав до Петербургу. Із Шевченком Мартос познайомився в хаті Гребінки; Гребінка давно вже знав, що Шевченко лише вірші, і захоплювався ними, але не міг їх надрукувати власним коштом. І от нагода: приїхав до Петербургу знайомий, заможний П. Мартос, що забажав мати свій портрет. Гребінка представив йому Шевченка, як уже відомого маляра й не забув йому сказати про те, що Тарас до того ще й гарний поет, вартий того, щоб ним зацікавитись.

Коли Мартос розпочав ходити до Шевченка на малярські сеанси, то в одну із таких візит побачив на долівці клаптик списаного паперу, підняв його і прочитав:

Червоною гадюкою
Несé Альга вісті,
Щоб летіли крукі з поля
Ляшків-панків їсти...

Це був уривок із поеми “Тарасова ніч”. З цього уривку зрозумів Мартос, що це гарний образок із Полтавщини і змальовує якусь боротьбу з поляками. Сам з Полтавщини, він зацікавився уривком і запитав Шевченка: “Що це є?” і почув відповідь, що коли Тарасові стає сумно, то він починає псувати папір. Мартос почав розпитувати далі й довідався, що в Шевченка такої писанини десь у скринці під ліжком є більше. Попросив показати; коли побачив досить списаних листочків паперу, то з дозволу автора взяв їх із собою. Повіз до Гребінки, і вдвох вони розібрали все написане й вибрали звідти сім творів названих уже вище, крім поеми “Тарасова ніч”, яку тоді Шевченко розпочав тільки писати.

В один із дальших відвідин Шевченка Мартос попросив вибрані твори надрукувати. Шевченко спочатку не згоджувався: якось страшно було йому самому (не в колективному збірникові, як напр. “Ластівка”) пускати-ся між люди; але, нарешті, дав згоду. І Мартос почав старатись про дозвіл цензури і мав його 12. лютого 1840. А до того часу була викінчена і “Тарасова ніч”, яку Мартос додатково в останню хвилину додав до збірки і цю поему Шевченко присвятив Мартосові в подяку за видрукування цілої збірки. (Див. спомини П. Мартоса: Вестник Юго-Западної Росії, за рік 1863.)

Цю збірку Шевченко назвав “Кобзар”. Дуже гарна й оригінальна назва. А в той час ця назва була дуже відповідна. То була романтична доба. Романтики на поета дивились, як на обранця Божого, на пророка, що має голосити людям правду. Такий самий погляд романтики мали і на співців народніх, рапсодів, бардів, кобзарів... Українські кобзарі — це були представники народнього сумління, носії національної ідеї, правди і справедливости, борці за вільну й незалежну Україну. Оцю ідею і мав на увазі Шевченко, коли назвав свою збірку “Кобзар”.

- Думи мої, думи мої,
Ліхо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумніми рядами? ...
- 5 Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пиліну?
Чом вас ліхо не приспало
Як свою дитину? ...
- 10 Бо вас ліхо на світ на сміх породило,
Поливали слези ... чом не затопили,
Не вінесли в море, не розміли в полі ...
Не питали б люди, що в мене болить?
Не питали б, защо проклинаю долю,
Чого нуду світом? — “Нічого робить!” —
- 15 Не сказали б на сміх ...

Квіти мої, діти!
Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одне на всім світі,
Як я з вами плакав? ... Може і вгадав ...

- 20 Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи, —
Я більше не хочу ...
Одну слезу з очей карих —
- 25 І — пан над панами! ...
Думи мої, думи мої,
Ліхо мені з вами!

- За карії оченята,
За чорнії брови
- 30 Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову;
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневій сад зелений,
- 35 За ласки дівочі ...

- За степі та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
40 Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збирають на пораду...
Нехай душі козацькії
45 В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкій — море,
50 Степ і степ, ревуть порігги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
55 Засівала поле;
Засівала трупом поле;
Поки не остіло...
Лягла спочить... а тим часом
Віросла могила,
60 А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як діялось,
65 Сліпі небораки, —
Бо дотепні... А я... а я
Тільки вмію плакати,
Тільки сльози за Україну,
А слова — немає...
70 А за лихо... — та цур йому!
Хто його не знає!...
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
75 А на тім...

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.

- 80 Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховав,
Заховав змію люту
Коло свого серця,
Щоб ворогі не бачили,
Як лихо сміється...
85 Нехай думка, як той вóрон,
Літає та криче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нйшком — люди не побачать,
90 То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози —
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щонóчі,
95 Пóки попí не засиплють
Чужим піскóм óчі...
Отакé то... А що робить?
Журбá не помóже.
Хто ж сироті завидує,
100 Карáй того́ Бóже!

- Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?...
105 В Україну ідiть, діти,
В нашу Україну,
Попідти́нню сиротами,
А я — тут загiну.
Там на́йдете щiре серце
110 І слово ласка́ве,
Там на́йдете щiру правду,
А ще, мóже, й славу...

- Привіта́й же, моя ненько!
Моя Україно!
115 Моїх дітóк нерозумних,
Як свою дити́ну!

ПЕРЕБЕНДЯ

Б. П. Гребінці.

- Перебєндя старій, сліпій, —
Хто його не знає!
Він усюди вєштається
Та на кóбзі грає, —
- 5 А хто грає, того знають
І дякують люди.
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтінню сіромáха
- 10 І днює й ночує, —
Нема́ йому в світі хáти;
Недóля жартує
Над старóю головою, —
А йому́ байдуже:
- 15 Ся́де собі, заспівáє:
“Ой, не шуми́, луже!”
Заспівáє, та й згадає,
Що він сиротина,
Пожу́риться, посумує,
- 20 Сидя́чий під тїном.
- Оттакій то Перебєндя,
Старій та химєрний!
Заспівáє про “Чáлого” —
На “Гóрлицю” звєрне;
- 25 З дівчáтами на вїгоні —
“Гри́ця” та “Весня́нку”,
А у шинку́ з парубка́ми —
“Сєрбина”, “Шинка́рку”;
З жонáтими на бенкеті
- 30 (Де свєкру́ха злáя) —
Про топóлю — лиху́ дóлю,
А пóтім — “У га́ю”;
На базáрі — про “Лáзаря”,
Абó, щоб те зна́ли,
- 35 Тяжко-ва́жко заспівáє,
Як Січ руйнува́ли,
Отакій то Перебєндя,

Старій та хімёрний:
Заспівáє, засміється,
40 А на сльóзи звёрне.

Вітер віє — повівáє,
По пóлю гуля́є, —
На могíлі кобза́р сидíть
Та на ко́бзі гра́є.
45 Кругóм йóго степ, як мо́ре
Широ́ке, сині́є;
За могíлою — могíла,
А там — тíлько мрі́є.
Бiлий ус, стару́ чупри́ну
50 Вітер розвiвáє,
То приля́же та послу́ха,
Як кобза́р співа́є,

Як се́рце сміється, слiпi о́чи плачуть... ---
Послу́ха... пові́...

55 Старій заховáвсь
В степу́ на могíлі, щoб нiхтó не бáчив,
Щoб вітер по пóлю слова́ розмахáв,
Щoб лóди не чу́ли, — бо то Бóже слóво,
То се́рце по во́лі з Бóгом розмовля́,
60 То се́рце щeбече́ Госпóднюю сла́ву...
А думка́ край свiта на хмáри гуля́, —
Орлóм сизокри́лим лiта́є, ширя́є,
Аж не́бо блакiтне ширóкими б'є;
Спочiне на сонцi, йóго запитáє:
65 Де воно́ ночу́є? Як воно́ встáє? —
Послу́хає мо́ря, що воно́ гoвóрить?
Спитá чóрну гóру — чо́го ти нiмá?
I знóву на не́бо, бо на землi гóре,
Бо на iй, ширóкий, кутóчка нема́
70 Тóму, хто все зна́є, тóму, хто все чу́є:
Щo мо́ре гoвóрить, де сонце́ ночу́є, —
Йóго на сiм свiтi нiхтó не прийма́!
Одiн вiн мiж нiми, як сонце́ висóке;
Йóго зна́ють лóди, бо но́сить землiá...
75 А як би почу́ли, що вiн, одинокiй,
Спiвá на могíлі, з мо́рем розмовля́, —
На Бóжее слóво, вони́ б насмiялись,
Дурни́м би назвáли, од се́бе прогна́ли:
“Нехай́ понад мо́рем”, сказа́ли б, “гуля́!”

- 80 Дóбре єси, мій кобза́рю,
 Дóбре, ба́тьку, рóбиш,
 Що співа́ти-розмовля́ти
 На моги́лу хóдиш!
 Ходи́ собі, мій го́лубе,
- 85 По́ки не засну́ло
 Твоє́ се́рце, та виспі́вуй,
 Щоб лю́ди не чу́ли!
 А щоб тебе́ не цура́лись,
 Потура́й їм, бра́те!...
- 90 Скачи́, вра́же, як пан ка́же —
 На те він бага́тий.
- Отакий то Перебе́ндя,
 Ста́рий та химе́рний:
 Заспи́ває весі́льної,
 95 А на журбу́ зве́рне.

КАТЕРИНА

(В. А. Жуковському на пам'ять 22-го квітня 1838. р.)

I.

- Кохай́теся, чорнобрі́ві!
 Та не з моска́лями,
 Бо москалі́ — чу́жі лю́ди,
 Рóблять ли́хо з ва́ми.
- 5 Моска́ль любить жа́ртуючи,
 Жа́ртуючи кі́не,
 Пі́де в свою́ Моско́вщину,
 А дівчи́на гі́не...
 Як би сама́, ще б нічо́го,
- 10 А то й ста́ра ма́ти,
 Що роді́ла на сві́т Бо́жий,
 Му́сить погиба́ти.
 Се́рце в'я́не співа́ючи,
 Коли́ зна́є, за́що;
- 15 Лю́ди се́рця не спита́ють,
 А ска́жуть: "ледáщо!..."
 Кохай́теся ж, чорнобрі́ві,
 Та не з моска́лями,
 Бо москалі́ — чу́жі лю́ди,
- 20 Смію́ться над ва́ми.
- Не слуха́ла Катери́на
 Ні ба́тька, ні не́ньки,

- Полюбіла москаліка,
Як знало серденько.
- 25 Полюбіла молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Так занастіла. —
Кліче маї вечеряти,
- 30 А донька не чує;
Де жартує з москаліком,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
- 35 Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі злії люди,
Що хотять, говорять, —
Вона любить, і не чує,
- 40 Що вкралося горе.
- Прийшли вісті недобрії, —
В похід затрубили;
Пішов москаль в Туреччину, —
Катрусю накрили.
- 45 Не зчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо потужити.
Обіцявся чорнобривий,
- 50 Коли не загине,
Обіцявся вернутися, —
Тоді Катеріна
Буде собі москёвкою,
Забудеться горе, —
- 55 А покищо, нехай люди,
Що хотять говорять —
Не журиться Катеріна! . . .
Слізенькі втирає,
Що дівчата на улиці
- 60 Без неї співають.
Не журиться Катеріна —
Вмиється сльозою,
Візьме відра опівночі,
Піде за водою,
- 65 Щоб ворогі не бачили;
Прійде до криниці,

- Стáne собі під калину,
 Заспівáє "Гриця".
 Виспівує, вимовляє,
 70 Аж калина плаче, —
 Вернулася — і раденька,
 Що ніхтó не бачив.
 Не журиться Катеріна
 І гáдки не має!
- 75 У новенькій хустіночці
 В окно́ виглядає.
 Виглядає Катеріна . . .
 Мину́ло піврóку, —
 Зану́дило коло сёрця,
 80 Заколóло в бо́ку.
 Нездúжає Катеріна,
 Лédве-лédве дйше . . .
 Вічуняла, та в за́пічку
 Дитину колише.
- 85 А жіночки лйхо дзвóнять,
 Мáтері глузúють,
 Що москалі верта́ються
 Та в неї ночúють.
 — "В тебе дочка чорнобрíва,
 90 Та ще й не єдина,
 А муштрує у за́пічку
 Москóвського сйна . . .
 Чорнобрíвого придбáла, —
 Мáбуць, самá вчйла!" —
- 95 — "Бодáй же вас, цокотúхи,
 Та зли́дні побйли! . . ."

- Катеріно, сёрце моé!
 100 Лишенько з тобóю!
 Де ти в світі подінешся
 З малйм сиротóю?
 Хто спитáє, привітає
 Без мйлого в світі?
- 105 Бáтько, мáти — чужі лóди,
 Тя́жко з нйми жйти!
- Вічуняла Катеріна;
 Одсúне кватйрку,
 Поглядає на у́лицю,

- 110 Колише дитинку;
Поглядає — нема, нема!
Чи то ж і не буде? ...
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люди.
- 115 Зайде сонце — Катеріна
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
— Отут з муштру виглядала,
- 120 Отут розмовляла,
А там ... а там ... сину! сину! ...
Та й не доказала.

- Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
- 125 Як і перше виходила,
Катеріна вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
- 130 В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Клене свою долю;
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю, —
- 135 Кують річі недобрії.
Що має робити! —
Як би милий-чорнобривий —
Умів би спинити ...
Так далеко чорнобривий,
- 140 Не чує, не бачить,
Як ворогі сміються їй,
Як Катруся плаче.
Можє, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм! ...
- 145 А може — вже в Московщині
Другую кохає! —
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий! —
А де ж найде такі очі,
- 150 Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,

- Нема́ нігд́е Катеріни —
Та здалась на го́ре. —
155 Вміла ма́ти брови да́ти,
Ка́рі оченя́та,
Та не вміла на сім світі
Ща́стя, до́лі да́ти;
А без до́лі біле личко;
160 Як кві́тка на по́лі —
Пече́ со́нце, го́йда ві́тер,
Рве́ всякий по во́лі...
Умива́й же біле личко
Дри́бніми сльо́зами —
165 Бо верну́лись моска́лики
Іншими шля́хами.

II.

- Сиді́ть ба́тько в кінці́ стола́,
На ру́ки схили́вся,
Не диви́ться на сві́т Бо́жий,
170 Тя́жко зажури́вся.
Коло́ йо́го ста́ра ма́ти
Сиді́ть на ослóні,
За сльо́зами ле́двеле́двє
Вимовля́є до́ні:
175 — Що весі́лля, до́ню мо́я!
А де ж тво́я па́ра?
Де світи́лка з дру́женька́ми,
Старос́ті, бо́яра?
В Моско́вщині, до́ню мо́я!...
180 Іди́ ж їх шука́ти,
Та не кажи́ до́брим лю́дям,
Що є́ в тебе́ ма́ти.
Прокля́тий час-годи́нонька,
Що ти наро́дилась!
185 Як би зна́ла, до́ схід со́нця
Було́ б уто́пила:
Здалась то́ді б ти га́дині,
Тепе́р — моска́леві...
До́ню мо́я, до́ню мо́я!
190 Цві́те мій роже́вий!
Як я́гідку, як пта́шечку,

Катерина, 1842 р. (олія).

- Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя!
Що ти наробила!...
195 Оддячила!... Іди ж, шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала річей моїх,
То її послухай!
Іди, доню, знайди її,
200 Знайди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся,
Не вертайся, дитя моє!
З далєкого краю...
205 А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?...
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?...
Хто посадить на могилі
210 Червону калину!...
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде!...
Доню моя, доню моя!
Дитя моє любе!
215 Іди од нас!...
Лєдвє-лєдвє
Поблагословила:
"Бог з тобою!" — та, як мєртва,
На дїл повалилась. —
- 220 Обїзвався старий батько:
— "Чогó ждєш, небóго?"
Заридала Катєрина,
Та бух йому в нóги:
— "Прости мені, мій батєчку,
225 Що я наробила!
Прости мені, мій гóлубе,
Мій со́коле милий!" —
— "Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люди!
230 Молись Бóгу та йди собі —
Мені лєгше буде".
Лєдвє встала, поклонїлась,
Вийшла мовчки з хати —
Осталися сїротами
235 Старий батько й мати.

- Пішла в садок у вишнёвий,
 Богу помолілась,
 Взяла землі під вишнею,
 На хрест почепіла;
 240 Промовила: "Не вернуся!
 В далёкому країю,
 В чужу зéмлю, чужі люди
 Менé захováють,
 А свої ся крихотка
 245 Надо мною ляже,
 Та про долю, моé горе,
 Чужим людям скаже...
 Не розкажуй, голубонько!
 Де б не заховали,
 250 Щоб грішної на сім світі
 Люди не займали...
 Ти не скажеш... Ось хто скаже,
 Що я його ма́ти...
 Бо́же ти мій!... Ліхо моé...
 255 Де мені схováтись! ..
 Заховáюсь, дитя моé,
 Самá під водою,
 А ти гріх мій спокúтуеш
 В людях сиротою,
 260 Безба́тченком!..."
 Пішла селом,
 Плаче Катеріна;
 На голові хустиночка,
 На руках дитина.
 265 Війшла з села, — серце нїе,
 Назáд подивілась,
 Покивала головою,
 Та й заголосіла.
 Як тополя ста́ла в полі
 270 При бітій дорóзі;
 Як росá та до схід сонця,
 Покапали слёзи.
 За слёзáми, за гіркіми
 І світа не бáчить,
 275 Тільки сина пригортає,
 Цілує та плаче.
 А вонó, як янгеля́тко,
 Нічо́го не зна́є,
 Малéнькими ручійцями
 280 Пáзухи шука́є...

- Сіло сонце; з-за дібрóви
 Не́бо червоніє;
 Уте́рлася, поверну́лась,
 Пішла... тільки мріє.
 285 В селі до́вго говорі́ли
 Де́чого бага́то,
 Та не чу́ли вже тих річе́й
 Ні ба́тько, ні ма́ти...
- Отакé-то на сім сві́ті
 290 Ро́блять лю́дям лю́ди —
 Того́ в'яжуть, того́ ріжуть,
 Той са́м себе́ губи́ть. —
 А заві́що? Святи́й зна́є!...
 Сві́т, ба́чся, ширóкий, —
 295 Та нема́ де прихилі́ться
 В сві́ті одинóким.
 Тому́ до́ля запрóдала
 Од кра́ю до кра́ю,
 А дру́гому оста́вила
 300 Те, де захова́ють.
 Де ж ті лю́ди, де ж ті до́брі,
 Що се́рце збира́лось
 З німи жити́, їх люби́ти?
 — Пропáли, пропáли! —
- 305 Єсть на сві́ті до́ля,
 А хто її́ зна́є!...
 Єсть на сві́ті во́ля,
 А хто її́ ма́є?...
 Єсть лю́ди на сві́ті —
 310 Срі́блом-злото́м ся́ють;
 Зда́ється, пану́ють —
 А до́лі не зна́ють!
 Ні до́лі, ні во́лі!...
 З нудьго́ю та го́рем
 315 Жупа́н надіва́ють,
 А пла́кати — со́ром...
 Возьмі́ть срі́бло, злото́,
 Та бу́дьте бага́ті,
 А я возьму́ сльóзи —
 320 Лі́хо вилива́ти...
 Затоплю́ недо́лю
 Срі́бними сльóза́ми,
 Затопчу́ нево́лю

Білими ногами, —
325 Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти! . . .

III.

Кричать сови, спить діврова,
330 Зіронькі сіяють,
Понад шляхом, щиріцею
Ховрашкі гуляють.
Спочивають добрі люди;
Кого що втоміло —
335 Кого щастя, кого сльози —
Все нічка покрила,
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок матері.
Де ж Катрусю пригорнула?
340 Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі, під копою
Сіна забавляє?
Чи в діврові, з-під колоди
Вівка виглядає? . . .
345 — Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас такé лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткается?
350 Бúде лихо, бúде!
Зустрінуться жовті піски
І чужії люди,
Зустрінуться зимá люта . . .
А той — чи зустріне,
355 Що пізнає Катерину,
Привітає сина? . . .
З ним забула б чорнобрíва
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
360 Як брат, заговóрить . . .
Побачимо, почуємо . . .
А поки — спочину,
Та тим часом розпитаю

- Шлях на Московщину.
365 Далéкий шлях, пани-брати!
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолóне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колісь —
370 Щоб його не мірять!
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!
— “Бреше”, скажуть, “сякий-такий
(Звичайно, не в óчі)
375 А так тільки псуé мову
Та людéй морóчить”. —
Правда ва́ша, правда, люди!
Та й нащо те знáти,
Що сльозáми пéред ва́ми
380 Бúду вилива́ти! . . .
Нащо вонó! . . . У вся́кого
І свогó чимáло, —
Цур же йому́! . . . а тим ча́сом
Кéте лиш кресáло
385 Та тютюну́, щоб, зна́ете,
Дóма не журі́лись,
А то лихо розка́зувать,
Щоб бридкé присні́лось!
Неха́й його́ лихий вóзьме;
390 Лучче ж помі́ркую,
Де́ то моя́ Катері́на
З Івасéм мандру́е.

- За Кі́евом та за Дніпро́м,
Попід те́мним га́ем,
395 Іду́ть шля́хом чумаче́ньки,
“Пугача” співа́ють.
Іде́ шля́хом молоді́ця, —
Му́сить бу́ти, з про́щі.
Чогó ж смутна́, невесе́ла? . . .
400 Запла́кані óчі?
У ла́таній свиті́ночці,
На плéчах торба́на,
В руці́ ціпо́к, а на дру́гій —
Засну́ла диті́на.
405 Зустрі́лася з чумака́ми,
Закри́ла диті́ну,
Пита́ється: — “Люди́ до́бри!

- Дé шлях в Московщину?" —
 — "В Москóвщину? Оце́й са́мий.
- 410 Далéко, небóго?" —
 — В саму́ Москвú. Христá радí
 Дáйте на дорóгу!" —
 Берé шагá, аж трúситься —
 Тяжко́ йогó брáти!
- 415 Та й навíщо? . . . А дитíна! . . .
 Вонá ж йогó мáти . . .
 Заплáкала, пíшла шля́хом,
 В Броваря́х спочíла,
 Та сíновí за гíркóго
- 420 Медя́ник купíла . . .
 Дóвго-дóвго сердéшня
 Все йшла та питáла;
 Було́ такé, що й пiд тiном
 З сiном ночувáла . . .
- 425 Бач, на щó здалíся кáрі оченя́та —
 Щоб пiд чужiм тiном сльóзи виливáть! . . .
 Отó ж то дивíться та кáйтесь, дiвчáта,
 Щоб не довелóся москаля́ шукáть,
 Щоб не довелóся, як Кáтря шука́є —
- 430 Тодí не питáйте, зáщо лüди лáють,
 Зáщо не пускають в хáту ночувáть,
 Не питáйте чорнобрíви, —
 Бо лüди те знають,
 Когó Бог карá на свiтi,
- 435 То й вони́ карáють!
 Лüди гнúться, як тi лóзи,
 Кудí вiтер вiе.
 Сиротiнi сóнце свiтить,
 Свiтить — та не грiе . . .
- 440 Лüди б сóнце заступiли,
 Як би мáли сiлу,
 Щоб сиротi не свiтiло,
 Сльóзи не сушiло.
 А завiщо, Бóже мiлий!
- 445 Зáщо свiтом нúдить?
 Що зробiла вонá лüдям?
 Чогó хотя́ть лüди?
 Щоб плáкала . . . Сeрце моé!
 Не плач, Катерiно!
- 450 Не покáзуй лüдям сльóзи,
 Терпi до загiну!

- А щоб личко не марніло
 З чорними бровами,
 До схід сонця, в темнім лісі
 455 Умійся сльозами!
 Умієшся — не побачать,
 То й не засміються;
 А серденько одпочіне,
 Пóки сльóзи ллються.
- 460 Отакé-то ліхо, бáчите, дівчáта!
 Жарту́ючи, кінув Катру́сю моска́ль.
 Недо́ля не бачи́ть, з ким їй жартува́ти,
 А лю́ди хоч бача́ть, та лю́дям не жаль.
 “Неха́й”, ка́жуть, “ги́не леда́ча дити́на,
 465 Ко́ли не зумі́ла себе́ шанува́ти!”
 Шану́йтеся ж, лю́бі, в недóбру годи́ну
 Щоб не довелóся моска́ля шука́ти!
- Де ж Катру́ся блу́дить? ...
 Попі́д тинню́ ночувáла,
 470 Ранéнько встава́ла,
 Поспі́шала в Моско́вщину.
 Аж гу́льк — зима́ впáла:
 Сви́ще по́лем заверю́ха;
 Іде́ Катери́на
 475 У личака́х... ліхо́ тяжке! —
 І в одні́й свити́ні.
 Іде́ Ка́тря, шкандиба́є,
 Ди́виться — щось мрі́є...
 Либóнь іду́ть моска́лики...
 480 Ліхо!... се́рце млі́є...
 Полети́ла, зустрі́лася,
 Питá: “Чи нема́є
 Мого́ Іва́на чорня́вого?” —
 А ті: “Ми не зна́єм”.
 485 І, звича́йно, як моска́лі,
 Смію́ться, жарту́ють:
 — “Ай, да ба́ба! Ай, да на́ші!
 Кого́ не наду́ють!”
 Подиви́лась Катери́на:
 490 — “І ви, ба́чу, лю́ди!
 Не плач, си́ну, — мо́є ліхо!
 Що́ бу́де, то й бу́де!
 Піду́ да́льше, — більш ходи́ла...
 А мо́же й зустрі́ну;

495 Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину! —

Ревé, стóгне хуртовíна,
Кóтить, вéрне пóлем;
Стоїть Кáтря серед пóля,
500 Далá сльозáм вóлю.
Утомíлась заверю́ха,
Де-де позíхає:
Ще б плакала Катерíна,
Та сліз бiльш немає...
505 Подивíлась на дитíну —
Умíте сльозóю,
Червоніе, як квіточка
Врáнци під росóю...
Усмíхну́лась Катерíна,
510 Тя́жко усміхну́лась,
Кóло серця, як гáдина
Чóрна поверну́лась;
Кругóм мóвчки подивíлась —
Бáчить — лiс чорніе,
515 А під лісом, край дорóги,
Либóнь, курíнь мріє.
— Ходiм, сiну, смеркається...
Ко́ли пúстять в хáту;
А не пúстять, то й надвóрі
520 Бúдем ночувáти;
Під хáтою заночу́ем,
Сiну мiй, Iвáне!
Де ж ти бúдеш ночувáти,
Як менé не стáне?...
525 З собáками, мiй сiночку!
Кохáйся надвóрі —
Собáки злі — покусáють,
Та не заговóрять,
Не розкáжуть смiючiся..
530 З пса́ми їсти й пiти!...
Бiдна мо́я голóвонько!
Що менi робiти!...

Сиротá собáка ма́є свою́ дóлю,
Ма́є дóбре слóво в свiтi сиротá;
535 Йогó б'ють i лають, закують в нево́лю,
Та нiхтó про мáтiр на смiх не спитá.
А Iвася́ спитáють, зарáння спитáють,

- Не дадуть до мови дитині дожить.
На ко́го соба́ки на у́лиці ла́ють?
540 Хто го́лий, голо́дний під ти́ном сидіть?
Хто ло́буря во́дить? Чорня́ві байстра́та...
Одна́ його́ до́ля — чо́рні брове́нята,
Та й тих лю́ди за́здрі не да́ють носіть.

IV.

- 545 Попід горю́ю я́ром-до́лом,
Мов ті ді́ди високо́чблі,
Дуби́ з Гетьма́нщини сто́ять;
В яру́ гребелька́, ве́рби вря́д,
Ставо́к під кри́гою в нево́лі,
І ополо́нка — во́ду бра́ть.
550 Мов покотью́ло черво́ніе,
Кри́зь хма́ру со́нце заняло́сь;
Наду́вся віте́р, — як пові́є!
Нема́ нічо́го, скри́зь білі́е,
Та тілько́ лісом загуло́.
- 555 Реве́, свіще заверю́ха,
По лісу́ завіло;
Як те мо́ре, біле по́ле
Снігом покоті́лось.
Вийшов з ха́ти карбівни́чий,
560 Щоб ліс огляді́ти,
Та де тобі́! Таке́ ліхо́,
Що не ви́дно й світа́.
— Еге́! ба́чу, яка́ фуга́!
Цур же йому́ з лісом!
565 Піти́ в ха́ту... Що там таке́?...
От їх досто́біса!
Недо́бра їх розноси́ла,
Мов, спра́вді, за ді́лом.
Ничі́поре! Диві́сь лише́нь,
570 Які побілі́лі!
— “Що́? Москалі́? Де москалі́?”
— “Що́ ти! Схамені́ся!” —
— “Де москалі́-лебеди́ки?” —
— “Та он, подиві́ся!” —
575 Полеті́ла Катері́на
І не одяглас́я.
— “Ма́буть, до́бре Моско́вщина

- В тямку їй далася!
 Бо уночі тільки й знає,
 580 Що москаля кліче." —
 Через пенькі, замéтами
 Летить, лéдвe дiше.
 Бóса стáла серед шляху,
 Втёрлась рукава́ми,
 585 А москалі їй назустріч,
 Як один, верхáми.
 — "Лiхо моé! Дóле моя!"
 До їх... коли гляне, —
 Поперéду старший iде!
 590 — "Любий мій Iвáne!
 Сёрце моé кохáнее!
 Де ж ти так барiвся!"
 Та до його, за стремéна, —
 А він подивiвся,
 595 Та шпóрами коня́ в бóки.
 — "Чогó ж утiкаéшь?
 Хiба забúв Катерiну?
 Хiба не пiзнаéшь?
 Подивiся, мій гóлубе,
 600 Подивiсь на мéне:
 Я — Катрúся твоя́ люба!
 Нáщо рвеш стремéна?" —
 А він коня́ поганя́е,
 Нiби-то й не бáчить.
 605 Постривáй же, мій гóлубе!
 Дивiсь — я не плачу.
 Ти не пiзнав менé, Iвáne?
 Сёрце! подивiся,
 Їй же Бóгу! я — Катрúся!" —
 610 "Дúра отвязiся!
 Возьмiте проч безúмную!"
 — "Бóже мий!... Iвасю!...
 I ти менé покида́еш!
 А ти ж присягáвся! —
 615 — "Вазьмiте проч! — Что ж ви стáли"! —
 — "Когó! Менé взяти?...
 Зáщо ж, скажи, мій гóлубе!
 Кому́ хоч оддáти
 Свою́ Катрúю, що до тебе
 620 В садóчок ходiла,
 Свою́ Катрúю, що для тебе
 Сiна породiла?...

- Мій батечку, мій братіку!
Хоч ти не цурайся!
- 625 Наймичкою тобі стану....
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохались,
Що од тебе сина мала,
- 630 Покриткою стала...
Покриткою... Який сором!
І за що я гину!
Покінь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
- 635 Не покинеш?... Серце моє,
Не втікай од мене!...
Я вінесу тобі сина." —
Кинула стремена,
Та в хатину — вертається,
- 640 Несе йому сина;
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
— "Ось-де воно, — подивися!
Де ж ти заховався?
- 645 Утік... Нема!... Сина, сина
Батько одцурався...
Боже ти мій!... Дитя моє!
Де дінусь з тобою?...
Москалики! голубчики!
- 650 Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики!
Воно сиротина,
Возьміть його та oddайте
Старшому за сина,...
- 655 Возьміть його... бо покину
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!...
Гріхом тебе на світ Божий
- 660 Мати породила —
Виростај же на сміх людям!"
На шлях положила.
— "Оставайся шукать батька,
А я вже шукала..." —
- 665 Та в ліс з шляху, як нависна,
А дитя осталося...
Плаче бідне!... А москалям!...

- Байдуже — мину́ли.
 Вонó й до́бре, та на ли́хо
 670 Ліснїчі почу́ли...
- Біга Катря бо́са лісом,
 Біга та голосить;
 То проклина́ сво́го Іва́на,
 То пла́че, то про́сить.
 675 Вибіга́є на возлі́сся —
 Круго́м подиві́лась,
 Та в яр... біжі́ть, ... серед ста́ву
 Мо́вчки опині́лась...
 — “При́ймї, Бо́же! мою́ ду́шу,
 680 А ти — моє ті́ло!” —
 Шубо́вств в во́ду! ... Попід льодо́м
 Геть загуркоті́ло...
- Чорнобрі́ва Катері́на
 Найшла́, що шука́ла, —
 685 Ду́нув вітер по́над ста́вом —
 І слі́ду не ста́ло.
 То не вітер, то не бу́йний,
 Що дуба лама́є, —
 То не ли́хо, то не тя́жке,
 690 Що ма́ти вмира́є,
 Не сі́роти малі ді́ти,
 Що не́ньку схова́ли:
 Їм зоста́лась до́бра сла́ва,
 Моги́ла зоста́лась;
 695 Засмію́ться злі́ люди
 Малі́й сироті́ні:
 Ві́ллє слѣ́зи на моги́лу, —
 Серде́нько спочі́не...
 А то́му, то́му на сві́ті,
 700 Що йому́ зоста́лось,
 Кого́ ба́тько і не ба́чив,
 Ма́ти одцура́лась?...
 Що оста́лось байстрию́кові?
 Хто з ним заговори́ть?...
 705 Ні роди́ни, ні хати́ни, —
 Шляхі́, піски, го́ре...
 Па́нське личко, чо́рні брѳви
 Нащо? — Щоб пізна́ли!...
 Змалюва́ла, не схова́ла —
 710 Бода́й поли́няли!...

V.

- Ішов кобзар до Києва
 Та сів спочивати;
 Торбинками обвішаний,
 Його повожати;
 715 Малé дитя біля його
 На сонці куняє,
 А тим часом старій кобзар
 "Ісуса" співає.
 Хто йде, їде — не минає,
 720 То бублик, то грóші,
 Хто старóму, — а дівчата
 Шажок міхонóші.
 Задівляться чорнобрíви:
 І бóсе, і гóле!
 725 Далá, кажутъ, бровенята,
 Та не далá дóлі!
- Їде шляхом до Києва
 Берлін шестернею,
 А в берліні господіня
 730 З паном і сім'єю.
 Опинівся прóтив старців —
 Кúрява лягає, —
 Побіг Івась, бо з вікóнца
 Рукóю махає...
 735 Дає грóші Івасéві...
 Дивується пáні,
 А пан глянув, ... одверну́вся...
 Пізнав препогáний,
 Пізнав тії кáрі очі,
 740 Чóрні бровенята,
 Пізнав бáтько свого сина...
 Та не хóче взяти.
 Питá пáні, як зовéться?
 — "Івась". — "Какóй мілий!"...
 745 Берлін рúшив, а Івася
 Кúрява покрíла.
 Полічили, що достáли,
 Встáли сіромáхи,
 Помолілись на схід сóнця
 750 Пішли понад шляхом.

ТОПОЛЯ

П. С. Петровській.

- Но дїброві вітер віє,
Гуляє по полі,
Край дорóги гне тополю
До са́мого до́лу.
5 Стан висо́кий, лист ширóкий —
На́що зеленіє?
Кругóм по́ле, як те мо́ре
Ширóке синіє.
Чума́к іде́, поді́виться
10 Та й го́лову схі́лить;
Чаба́н вранці́ з сопі́лкою
Ся́де на могі́лі,
Поді́виться — се́рце ніє:
Кругóм ні билі́ни!
15 Одна́ — одна́, як сиротá
На чужі́ні, гіне!

- Хто ж вікохав тонку́, гнучку́
В степу́ погиба́ти?
Пострива́йте, все розкажу́.
20 Слу́хайте ж дівча́та!

- Полюбі́ла чорнобрі́ва
Козака́ дівчи́на,
Полюбі́ла — не спині́ла:
Пішо́в, та й загі́нув...
25 Як би зна́ла, що покі́не, —
Було́ б не люби́ла;
Як би зна́ла, що загі́не, —
Було́ б не пусти́ла;
Як би зна́ла — не ході́ла б
30 Пі́зно за водо́ю,
Не сто́яла б до півночі́
З мї́лим під вербо́ю;
Як би зна́ла!...
І то лі́хо —
35 Попере́ду зна́ти,
Що нам в сві́ті зустрінеться...
Не зна́йте, дівча́та!
Не пита́йте свою́ до́лю!
Само́ се́рце зна́є,

- 40 Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають, —
Бо не довго, чорнобріві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
- 45 Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють —
Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.
- 50 Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспівав козаченько,
Ходя по долині.
Співав собі, поки вийде
- 55 Чорнобрива з хати,
А він її запитав:
— Чи не біла мати? —
Стануть собі, обіймуться, —
Співав соловейко;
- 60 Послухають, розійдуться —
Обоє раденькі...
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
— Де ти була, що робила? —
- 65 Сама собі знає...
Любилася, кохалася,
А серденько мліло —
Воно чуло недоленьку,
А сказати — не вміло;
- 70 Не сказало, — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...
Не щебече соловейко
- 75 В лузі над водою,
Не співав чорнобрива,
Стояв під вербою,
Не співав, — як сирота
Білим світом нудить.
- 80 Без милого батько, мати
Як чужії люди;
Без милого сонце світить,
Як вірог сміється,

- Без милого скрізь могла...
 85 А серденько б'ється.
 Минув і рік, минув другий —
 Козака немає;
 Сіхне вона, як квіточка;
 Ніхто не питає:
 90 — “Чого в'янеш, моя доню?”
 Мати не спитала,
 За старого, багатого
 Ніщечком еднала.
 — “Іди, доню, — каже мати —
 95 Не вік дівувати.
 Він багатий, одинокий,
 Будеш панувати...”
 — “Не хочу я панувати,
 Не підую я, мамо!
 100 Рушниками, що придбала,
 Спусти мене в яму!
 Нехай попі заспівають,
 А дружки поплачуть —
 Лёгше мені в труні лежать,
 105 Як його побачить.”
- Не слухала стара мати,
 Робила, що знала, —
 Все бачила чорнобрива,
 Сіхла і мовчала.
 110 Пішла вночі до ворожки,
 Щоб поворожити —
 Чи довго їй на сім світі,
 Без милого жити?...
 — “Бабусенько, голубонько,
 115 Серце моє, ненько!
 Скажи мені щіру правду —
 Де мійлий-серденько?
 Чи жив-здоров? Чи він любить?
 Чи забув, покинув?
 120 Скажи ж мені, де мій мійлий?
 Край світа поліну!
 Бабусенько, голубонько!
 Скажи, коли знаєш!
 Бо видає мене мати
 125 За старого заміж.
 Любить його, моя сіза,
 Серце не навчити.

- Пішла б же я утопілась —
Жаль душу згубити . . .
- 130 Коли не жив чорнобрівий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась . . .
Тяжко мені, тяжко!
Там старій жде з старостами . . .
- 135 Скажи ж мою долю.”
— “Добре, доню! Спочинь трішки,
Скажу твою долю . . .
Самá колись дівувала —
Тее лихо знаю;
- 140 Минулося — навчилася:
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
- 145 Для того придбала.” —
Пішла старá, мов каламар,
Достала з полиці.
— “Ось на тобі сьогó дiва,
Піді до криниці,
- 150 Пóки півні не співали,
Умійся водою,
Випий трішки сьогó зілля —
Все лихо загбiть.
Вип'еш — бiжи, якомóга;
- 155 Що б там не кричало,
Не оглянься, пóки станеш
Аж там, де прощáлась.
Одпочинеш. А як стане
Місяць серед нéба,
- 160 Випий ще раз; не приiде —
Втрéте випить трéба.
За пёрший раз, як за той рiк,
Будеш ти такóю;
А за дрóгий — серед стéпу
- 165 Тупне кiнь ногою, —
Колі живий козачéнько,
То зáраз прибóде . . .
А за трётій . . . Моя доню!
Не питай, що бóде . . .
- 170 Та ще, чóеш, не христiся,
Бо все піде в вóду . . .
Тепér же йди, подивiся

- На торішню врóду!"
- Взяла зілля, поклонілась:
 175 — Спасибі, бабусю!" —
 Війшла з хати: — "Чи йті, чи ні?
 Ні, вже не вернуса!" —
 Пішла... вмілась, напилася,
 Побігла та й стала;
 180 Вдруге, втрете, та, мов сонна,
 В степу заспівала:
- "Плавай, плавай, лебедонько!
 По синьому морю, —
 Рості, рості, топóленько!
 185 Все вгору та вгору.
 Рості тонка та висока,
 До самої хмари, —
 Спитаї Бóга: чи дїждуса,
 Чи не дїжду пари?
 190 Рості, рості, подивіся
 За синее море —
 По тїм бóці — моя дóля,
 По сїм бóці — гóре.
 Там десь мїлий, чорнобрївий
 195 По полю гуляє,
 А я плачу, літа трачу,
 Його виглядаю.
 Скажі йому, моє серце!
 Що омїються люди;
 200 Скажі йому, що загїну,
 Коли не прибуде!
 Менє мати сама хоче
 В зємлю заховати...
 А хто ж її голóвоньку
 205 Бóде доглядати?
 Хто догляне, розпитає,
 На старість помóже!
 Мамо моя!... Дóле моя!...
 Бóже мїлий, Бóже!...
 210 Подивіся, топóленько!
 Як нема — заплачеш,
 До схід сонця, ранісінько,
 Щоб ніхто не бачив...
 Рості ж, серце-топóленько,
 215 Все вгору та вгору;
 Плавай, плавай, лебедонько!
 По синьому морю".

- Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала,
220 Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернула додому,
Не діждала пари...
Тонка-тонка та висока
225 До самої хмари.

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

ДУМКА

- Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?...
5 Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить світом,
10 Як пташка без волі. —
Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити:
15 Свої люди — як чужії:
Ні з ким веселитись;
Нема кому розпитати —
Чого плачуть очі?
Нема кому розказати,
20 Чого серце хоче, —
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує?
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує.
25 Чужі люди не питають —
Та й нащо питати!...

- Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!—
Плач же, серце! Плачте, бчі,
30 Пóки не засну́ли,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почу́ли,
Щоб понесли буйнєсенкі
За синєє мо́ре —
35 Чорнявóму, зрадливóму
На лютеє го́ре!

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

- Б'ють поро́ги; місяць схóдить,
Як і пєрше схóдив —
Нема́ Січі, пропáв і той,
Хто всім верховóдив.
5 Нема́ Січі. — Очерєти
У Дніпрá питають:
“Дє-то на́ші діти ділись?
Дє вони гуляють?”
Чáйка скиглить, літаючи,
10 Мов за дїтьми плаче;
Сóнце гріє, вітер віє
На степу козачім.

- На тім степу скрізь могїли
Стоять та сумують;
15 Питаються у буйного:
“Де на́ші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарїлись? . . .
Вернітеся! Дивїтеся, —
20 Житá похилїлись,
Де пáслися ва́ші ко́ні,
Де тїрса шумїла,
Де кров ля́ха, татарина
Мо́рем червонїла.
25 Вернітеся! . . .”
— “Не вернуться!” —
Загуло́, сказа́ло
Синє мо́ре: — “не вернуться,
На віки пропáли!”

- 30 Пра́вда, мо́ре, пра́вда, си́не:
Така́я їх до́ля!
Не ве́рнуться сподіва́ні,
Не ве́рнется во́ля,
Не ве́рнуться запо́рбжці,
35 Не встану́ть гетьма́ни,
Не покрийо́ть Україну
Черво́ні жупа́ни, —
Обідрана, сирото́ю
Понад Дніпро́м пла́че;
40 Тя́жко-ва́жко сироти́ні,
А ніхто́ не ба́чить,
Ті́лько во́рог, що сме́ється.
Смі́йся, лю́тий вра́же,
Та не ду́же, бо все гі́не, —
45 Сла́ва не поля́же,
Не поля́же, а розка́же,
Що дія́лось в сві́ті,
Чи́я пра́вда, чи́я кривда,
І чи́ ми діти.
50 Наш завзя́тий Голова́тий
Не вме́, не загі́не:
От де, лю́ди, на́ша сла́ва,
Сла́ва Украї́ни, —
Без зо́лота, без ка́меню,
55 Без хі́трої мо́ви,
А голо́сна та правди́ва,
Як Го́спода сло́во.

- Чи так, ба́тьку-Ота́мане?
Чи пра́вду співа́ю?
60 Ех, якби́ то . . . Та що́ й каза́ть!
Кебе́ти не ма́ю.
А до то́го — Моско́вщина,
Круго́м чужі лю́ди.
“Не потура́й!” — мо́же, ска́жеш;
65 Та що́ з то́го бу́де?
Насмію́ться на пса́лом той,
Що ві́ллю сльо́зами,
Насмію́ться! — Тя́жко, ба́тьку!
Жі́ти з ворога́ми!
70 Поборо́вся б і я, мо́же,
Як би ма́лось си́ли;

Заспівав би, — був голосок,
Та пбзички з'їли.

- Отакé то лихо тяжкé,
75 Батьку ти мій, друзе!
Блужу в снiгáх та сам собі:
“Ой, не шумí, луже!”
Не втну бiльше. А ти, батьку,
Як сам здоров знаéш,
80 Тебé люди поважають, —
Добрий гóлос маéш.
Спiвай же їм, мiй гóлубе,
Про Сiч, про могiли,
Коли яку насiпали,
85 Кого положили;
Про старину, про те дiво,
Що було, минуло . . .
Утнi, батьку! щоб нéхотя
На весь свiт почули,
90 Що дiялось в Украiнi,
Зáщо погибáла,
Зáщо слáва козáцькая
На всiм свiтi стáла!
.....
.....
Утнi, батьку, óрле сiзий!
95 Нехáй я заплачу,
Нехáй свою Украiну
Я ще раз побáчу;
Нехáй щé раз послóхаю,
Як те мóре граé,
100 Як дiвчина пiд вербóю
“Гриця” заспiвáе;
Нехáй щé раз усмихнётся
Сéрце на чужинi,
Пóки ляже в чужу зéмлю,
105 В чужiй домовинi.

ІВАН ПІДКОВА

В. І. Штернбергу.

I.

- Булó колісь в Україні, —
Ревіли гармати;
Булó колісь — запорóжці
Вміли панувати!
5 Панувáli, добувáli
І славу і волю, —
Минúлося — остáлися
Могíли по по́лю!
Висóкíї ті могíли,
10 Де лягло спочíти
Козáцьке бíле тіло,
В китáйку повíте.
Висóкíї ті могíли
Чорніють, як гóри,
15 Та про волю нішком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави, дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук ко́су несé в рóсу,
20 За ними співаé.
- Булó колісь — в Україні
Лíхо танцювáло,
Журба́ в шинку́, мед, горілку
Поставцём кружáла.
25 Булó дóбре колісь жити
На тій Україні...
А згада́ймо, мо́же, сéрце
Хоч трóшки спочíне.

II.

- Чóрна хма́ра з-за Лимáну
30 Не́бо, со́нце крíє;
Сíне мо́ре звірю́кою
То стóгне, то віє,

- Дніпра гірло затопило . . .
 “А ну́те хлоп’ята,
 35 На байдакі! Мо́ре грає,
 Ходім погуляти!”
- Висипали заporожці,
 Лиман човні вкрили.
 “Грай же, мо́ре!” — заспівали.
 40 Запінились хвилі.
 Кругом хвилі, як ті гóри, —
 Ні землі, ні неба.
 Сёрце мліє, а козака́м
 Того́ тільки й трéба.
 45 Пливуть собі та співа́ють;
 Рибáлка літає,
 А попереду́ Отáман
 Ведé, куди знає.
 Похожає вздовж байдáка,
 50 Гáсне лю́лька в рóті;
 Поглядає сю́ді-туді́ —
 Де-то́ бу́ть робóті?
 Закрутивши чо́рні ўси,
 За ўхо́ чупри́ну,
 55 Підня́в ша́пку — човні́ ста́ли.
 “Неха́й во́рог гíне!
 Не в Синóпу, отамáни,
 Панóве-молóдці!
 А у Цáрград, до султа́на
 60 По́їдемо в гóсті!”
 — “Дóбре, ба́тьку-Отáмане!”
 Кругом зареві́ло.
 — “Спаси́бі вам!” — Надів ша́пку.
 Зно́ву заки́піло
 65 Сíне мо́ре. Вздо́вж байдáка
 Зно́ву похожа́є
 Пан Отáман та на хви́лю
 Мо́вчки погляда́є.

ТАРАСОВА НІЧ

П. М. Мартоцу

- На розп'утті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата,
Як мак розцвітає.
- 5 Грає кобзар, приспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Білись з козаками;
Як збиралася громада
- 10 В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, приспівує,
Аж лихо сміється...
- 15 "Була колись Гетьманщина.
Та вже не вернеться;
Будь колись — панували,
Та більше не будем...
- 20 Тії слави козацької
Повік не забудем!
Україно, Україно!
Серце моє, ненько!
Як згадаю твою долю,
Зав'яне сердечко!
- 25 Де поділось козацтво,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Буньчукі, гетьмани?
Де поділось? Изгоріло?
- 30 А чи затопило
Сине море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
- 35 А над дітьми козацькими
Поганці панують!
Грай же, море! Мовчить, гори!
Гуляй, буйний, полем!

- Плáчте, діти козацькі!
 40 Такá вáша дóля!
- Встаé хмáра з-за Лимáну,
 А дрúгая з пóля:
 Зажурилась Україна, —
 Такá її дóля!
- 45 Зажурилась, заплакала,
 Як малá дитїна.
 Нїхто її не рятує!
 Козáчество гине,
 Гине слава, бáтьківщина;
- 50 Немає де дїтись...
 Вирóстають нехрищені
 Козáцькі діти,
 Кохаються невїнчані;
 Без попá ховають;
- 55 Запрóдана жидáм віра,
 В цéркву не пускають...
 Як та гáлич пóле крїє,
 Ляхї налітають,
 Налітають, — нема кому́
- 60 Порáдоньки дáти.
 Обізвався Налива́йко, —
 Не ста́ло кравчїни...
 Обізвався коза́к Павлю́га, —
 За не́ю полїнув.
- 65 Обізвався Тарáс Трясі́ло
 Гіркі́ми сльозáми:
 “Бідна моя Україно,
 Сто́птана ляхáми...”

- Обізвався Тарáс Трясі́ло
 70 Віру рятува́ти,
 Обізвався орéл сізій,
 Та й дав ляхáм знáти!
 Обізвався пан Трясі́ло:
 — “А годі жури́ться!
- 75 А ходім лиш, пани-брати,
 З поляка́ми бїться!”

- Вже не три дні, не три ночі
 Б'ється пан Трясіло;
 Од Лимана до Трубежу
 80 Трупом поле крилось...
 Изнемігся козаченько,
 Тяжко зажурився...
 А поганий Конецпільський
 Дуже звеселився:
 85 Зібрав шляхту всю докупі,
 Та й ну частувати!
 Зібрав Тарас козаченьків —
 Поради прохати:
 — “Отамани, товариші,
 90 Браті мої, діти,
 Дайте мені порадоньку:
 Що будем робити?...
 Бенкетують вражі ляхи,
 Наше безголов'я...”
 95 — “Нехай собі бенкетують,
 Нехай на здоров'я!
 Нехай собі бенкетують,
 Поки сонце зійде,
 А ніч-мати пораду дасть:
 100 Козак ляха знайде!”
- “Лягло сонце за горюю,
 Зіркі засіяли,
 А козакі, як та хмара,
 Ляхів обступали.
 105 Як став місяць серед неба —
 Ревнула гармата:
 Прокінулись ляшки-панкі —
 Нікуди втікати!
 Прокінулись ляшки-панкі —
 110 Та й не повставали:
 Зійшло сонце — ляшки-панкі
 Покотом лежали.
- “Червоною гадюкою
 Несе Альта вісті,
 115 Щоб летіли круки з поля
 Ляшків-панків їсти.
 Налетіли чорні круки,
 Ляшенків будити... —
 Зібралося козацество

- 120 Богу помолітись . . .
Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі, —
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,
125 Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.
- “Над річкою, в чистім полі,
130 Могила чорніє;
Де кров текла козацькая, —
Трава зеленіє;
Сидить крячок на могилі,
Та з глоду кряче —
135 Згада козак Гетьманщину,
Згада та й заплаче.
- Умовк кобзар, сумуючи:
Щось руки не грають!
Кругом хлопці та дівчата
140 Слізенькі втирають.
- Пішов кобзар по улиці,
З журбі як заграє!
Кругом хлопці навприсідки,
А він вимовляє:
145 “Нехай буде отакечки!
Сидить, діти, у запічку,
А я з журбі та до шинку,
А там найдю своєю жінку,
Найдю жінку, почастую,
150 З вороженьків покепкую.”

К О Б З А Р

1.

Цикль поезій Т. Шевченка, що були видруковані р. 1840 під заголовком “Кобзарь”, складає вісім менших і більших творів, написаних в році 1839. Це була та Шевченкова збірка, що її українська публіка найраніше прочитала і вперше пізнала Шевченка, як поета. Коли “Кобзар” з’явився в світ, то поява ця була надзвичайна. Ні одна книжка українська не робила такого великого національного діла, як ця малесенька книжечка Шевченка в 114 сторінок малої вісімки.

Це була цілковито нова доба в українській ідеології та в українській літературно-мистецькій культурі. Проте, як вона з’явилася в світ, як зродилась, як складалась, як друкувалась і т. д., ми знаємо дуже мало. Сам Шевченко про це нічого не говорить. Єдина його згадка про створення “Кобзаря” належить уже до р. 1857. Тоді в своєму “Журналі” поет занотує: “Я із брудного горища, я нікчемний замурза на крилах перелетів до чарівних заль Академії Мистецтв. Але чим я хвалюся? Чим я доказав, що я користувався вказівками і дружнім довір’ям найвидатнішого маляра в світі? . . .

Я жив у нього на помешканні або краще сказати в його майстерні. І що ж я робив? Над чим працював я в цім святиніщі? Дивно й подумати . . . Я складав тоді українські вірші, які потім упали таким страшним тягарем на мою вбогу душу. Перед його чудовими творами я задумувався й лелівав у своїм серці свого сліпого Кобзаря . . . В тіні його артистично розкішної майстерні, як у палючім дикім степу над Дніпром, передо мною мигали мученицькі тіні наших бідних гетьманів (тих гетьманів, які були замучені поляками і москалями: Наливайко, Дорошенко, Полуботок). Передо мною стелився степ, засіяний могилами. Передо мною пишалась моя бідна Україна у своїй непорочній меланхолійній красі. І я за-

думувався, я не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної чарівної краси”.

Ось такі були психологічні передумови, що спричинювалися до повстання творів “Кобзаря”. Це була тільки та спонука, що творила тло мистецько-психічної енергії. Але її треба було перелляти в словесне мистецтво на папір. І така сприятлива літературна атмосфера була в Євг. Гребінки. З помешкання цього “малоросійського барда” прибувало словесне оформлення тих чисто мистецьких образів, що зароджувалися в студії К. Брюлова.

І перший образ, над яким Шевченко задумувався перед картинами “Великого Карла”, якого лелівав у своєму серці, — це був “Сліпий Кобзар”, **“Перебендя”**. Не випадково Тарас присвятив цю найранішу поезію з “Кобзаря” Євг. Гребінці. Там серед затишних літературних розмов, в душі Гребінчиного “Українського Барда” (1837) Шевченко творить і свого “Перебендю”. Другим після “Перебенді” твором була поема “Катерина”. Недурно Тарасові не сиділось вдома. Тоді він жив із Ів. Сошенком.

Пильний учень Венеціянова, але мало талановитий, Сошенко, не дуже входив у внутрішній світ постійно бурхливого, постійно піднесеного Шевченка. А своїм напучуванням Тараса, щоб останній робив “настояще” діло, себто малював, — Сошенко зовсім виводив поета з рівноваги, і той брав шапку і йшов куди попало із обмеженої атмосфери на свіже повітря. Вертався додому піднесений і творив. Коли-ж із написаного читав Сошенкові уривки, то вислухав таку критику: — “Відчепись ти від мене з своїми нікчемними віршами!” І ці **“нікчемні вірші”** була видатна поема **“Катерина”**.

Здружившись з учнем мистецької академії, Петровським, Шевченко деякий час і жив разом із ним у мурах Академії Мистецтв. У вільні хвилини товариші йшли до матері Петровського — П. С. Петровської. І ця старенька жінка своєю лагідною вдачею, своїм материнським відношенням до Тараса і спричинилась до повстання третьої поезії-балади “Тополя”, бо цю останню Шевченко присвятив цій добрій матері свого товариша. Твір Квітки-Основ'яненка про Ант. Головатого, що після

зруйнування Січі вийшов на Кубань, щоб там збудувати нову Українську Січ, спричинився до створення послання "До Основ'яненка". Далі йде історична поема "Іван Підкова", навіяна другом поета Штернбергом, як і "Тарасова ніч", зв'язана з ім'ям П. Мартоса.

Всі ці твори — одні викінчені, другі накидані тільки в брульоні, переховувались Шевченком в потайній скринці під ліжком.

Але прийнявши на увагу, що: 1) Гребінка ще далеко до знайомства Шевченка з Мартосом брав велику участь в ознайомленні Тараса з літературним життям того часу; 2) Гребінка далеко раніше й докладно знав про те, що Шевченко пише вірші, захоплювався ними, про що й повідомив декого з письменників (лист до Квітки-Основ'яненка ще р. 1838.); 3) Шевченко довіряв Гребінці, читав йому свої твори, можливо, й ті, що вперше попали до рук Мартоса; 4) Шевченко не був проти того, щоб свої твори друкувати, тільки могло стурбувати його видання творів окремою збіркою, а до того ще не був певний, що його твори цензура пропустить.

Щодо ролі Мартоса, то можлива тільки така безпечна його участь в тому, що "Кобзар" якраз тоді побачив світ: 1) Мартос на сеансі в Шевченка міг підібрати з долівки уривок з "Тарасової Ночі"; 2) Шевченко міг признатися, що цей уривок ним скомпонований; 3) Скриньку з віршами Мартос міг занести до Гребінки і з ним у купі вибрати на збірку; 4) Гребінка напевно зацікавив Мартоса Тарасом, як поетом, ще навіть до того, як Мартос побував у Шевченка; 5) Гребінка напевно намовив Мартоса взяти на себе видання "Кобзаря"; 6) і тільки після цього між Мартосом і Шевченком могла вив'язатися розмова про видання творів останнього на кошті першого.

Коли твори Шевченка на збірку були вже підібрані, залишилась невикінченою тільки поема "Тарасова Ніч". На цей твір Мартос звертає найбільшу увагу у своїх споминах і приписує собі відкриття його, приведення до порядку, перепечування і клопоти в цензурі. Але одне з цих повідомлень є безперечне: в той час, як усі твори для збірки "Кобзар" були вже в друкарні, поема "Тарасова Ніч" на бажання Мартоса тоді щойно викінчувалась.

Про цю поему Мартос особливо старався; пояснити таке заінтересування нею можна тільки тим, 1) що вона йому подобалась своєю антипольською тенденцією, яка тоді, після польського повстання 1831 р. серед деяких кіл була модною; 2) що вона була присвячена Мартосові. Отже технічне злагодження “Кобзаря” і надрукування українське письменство завдячує, крім самого Шевченка, тільки двом особам: **Є. Гребінці**, що звернув увагу Мартоса на поетичну творчість Шевченка і спонукав їх до видання, і **П. Мартосові**, що а) спричинився до остаточного викінчення поеми “Тарасова Ніч” і б) що оплатив друк і папір “Кобзаря”.

Коли “Кобзар” був приправлений до друку і зданий до цензури на дозвіл, — там почалось офіційне правління й вигладжування творів Шевченка. Цензором був Корсаков — прихильник українського письменства і навіть сам писав прихильну рецензію на “Кобзар” Шевченка. Але все таки офіційально за своєю відповідальністю перед владою (Міністерством Освіти) він не все міг пропустити. Незачепленими вийшли: “Думи мої...”, “Перебендя”, “Тополя”, поезія “Нащо мені чорні брови” й “Іван Підкова”.

В посланні “До Основ'яненка” цензор викинув рядки 26—44, в яких поет змалював Україну, що “обідрана, сиротою понад Дніпром плаче”, уболівав за минулим Україною, погрожував москалям, щоб не дуже сміялись над долею України... та ще кілька рядків. Дуже покреслив цензор “Катерину”: рядки: 97—98; 451—457; 533—543; 544—554. Найбільше пошматована була “Тарасова Ніч”: рядки: 15—40; 135—136. Все, що було скероване проти Москви, натяки на минулу державність України, на сучасну неволю — все це було скреслене. І тільки в такому вигляді “Кобзар” 1840 р. лобачив світ.

2.

Через три роки була вже потреба нового видання “Кобзаря”. Тоді якраз Шевченко вибирався в Україну. Перед від'їздом (8. II. 1843.). поет підписав умову з книгарем Лисенковим, продавши йому всі права на видання

“Кобзаря” й поеми “Гайдамаки”. Лисенків до нового видання “Кобзаря” додав уже видруковану р. 1841. поему “Гайдамаки” й оправив їх в одну книжку. Оцю таку збірку Шевченко назвав: “Чигиринській Кобзарь и Гайдамаки. Двѣ поеми на малороссійском языкѣ, Т. Г. Шевченка. Новое издание”. С.-Петербург 1844 р.

В цьому новому виданні треба відзначити кілька нових відмін у порівнанні із “Кобзарем” 1840 р.: 1. До “Кобзаря” додана ще й поема “Гайдамаки”. 2. “Кобзар” і “Гайдамаки” вкупі прибрали нову назву: “Чигиринський Кобзар”. 3. Через додання поеми “Гайдамаки” до “Кобзаря” спонукало Шевченка і “Кобзаря” назвати також **поемою**, цебто надати вісьмом творам суцільного вже жанрового означення (“поема”), стисліше об’єднати всі вісім творів у один великий твір, якого кожний окремий твір “Кобзаря” 1840 р. був би тільки часткою (піснею чи розділом) вже одного твору — **поеми**.

Таке нове оформлення раніше окремо виданих творів дало привід поетові поему “Катерина”, що в “Кобзарі” р. 1840 стоїть на третьому місці зараз же після поеми “Перебендя”, пересунути в “Чигиринському Кобзарі” аж на останнє місце після поеми “Тарасова ніч”. Мабуть найбільший обсягом твір в новім редагуванні найкраще надається до того, щоб ним замкнути, викінчити цілий цикл “Кобзаря”.

Але це тільки зверхня спонука; та була, мабуть, ще і друга причина, чому “Катерина” була перенесена на кінець, чисто внутрішня: ця поема, крім конкретного образу дівчини й москаля Івана, ховає в собі ще й символічний сенс загального синтетичного характеру. Як неприродне й неможливе співжиття української дівчини із москалем, так само неприродне і шкідливе, а то й трагічне співжиття з московським народом цілої України, що так само політично загинула в наслідок такого поєднання, як і Катерина загинула фізично. Це одна мистецька спонука зміни в “Кобзарі” 1840 р.

Але є ще і друга: Цілий “Кобзар” Шевченко назвав поемою; цебто окремі твори “Кобзаря” р. 1840. пов’язав ув один суцільний літературний жанр (поему) із однією фавбулою: ніби кобзар оповідає молоді те, що в кожнім творі Шевченко змальовує; з однією композиційною сю-

жетовою схемою, однією темою і цією композиційній цілості надав поет одного ідейного сенсу в одній ідеологічній концепції.

В погляді Шевченка на національну й політичну ситуацію України відбулись, видно, зміни. Відкрилась у його світогляді якась нова історична перспектива, в схему якої поет уклав усі твори “Кобзаря” 1840 р. й поему “Гайдамаки”. Цю історичну перспективу автор надав і всім творам, відповідно їх розмістивши. З цього випливає переміщення поеми “Катерина” на кінець “Кобзаря”. Що така історична перспектива поетом віднайдена, свідчить назва: “**Чигиринський Кобзарь і Гайдамаки**”.

“Чигиринський” . . . чому “Чигиринський”? У відповідь хай промовить сам Т. Шевченко:

Гетьма́ни, гетьма́ни! Якби́ то ви вста́ли, —
Вста́ли, **подиві́лись на той Чигири́н,**
Що ви будова́ли, де ви панова́ли!
Запла́кали б тяжко, **бо ви б не пізна́ли**
Коза́цької сла́ви убо́гих ру́їн . .

Так розпочинає Шевченко V. пісню поеми “Гайдамаки”: “Свято в Чигирині”.

А ось промова до козаків і гайдамаків **благочинного**:

— Молі́тесь, бра́тія, мо́літесь! . . .
Круго́м свято́го Чигири́на
Ста́не сторо́жа з то́го світу
Не дасть свято́го розпина́ть.
А ви Украї́ну хова́йте:
Не да́йте ма́тері, не да́йте
В рука́х у ка́та пропада́ть!

І поет далі оповідає устами благочинного, як гине український нарід: конає в тюрмах, голий і босий . . . як ростуть нехрищені діти, а дівчата, краса козацького краю, у пана в’януть, і непокрита коса стидом січеться...

Отже, все те, що поет змальовує в “Кобзарі” й “Гайдамаках”, все те сталось у наслідок того, що занепав Чигирин, що замість того, щоб очолювати козацьку славу, як колись, боронити український нарід, як колись, він

лежить у руїнах. А до цього спричинились: Богданова умова з царем і присяга московській державі в Переяславі та угода москалів із поляками в Андрусові, як краще знищити Україну.

Тому “Чигиринський Кобзар” мав намір змалювати в суцільнім циклі внутрішнього поєднання постаттю Кобзаря-співця, якого присутність відчувається у кожному творі цього циклу, колишню славу України, силу й волю, і теперішню неволю, занепад і руїну. Але дух колишнього Чигирин вітає над Україною, бо він є **святий** для Української Нації: “Кругом **святого** Чигирин стане сторожа з того світу”. Тому закликає поет нарід молитися і не плакати, бо

..... За нас
І душі праведних і сила
Архистратіга Михаїла.
Не за горами кари час.
Моліться, братіє!...

Ось чому Шевченко поєднав “Кобзаря” з “Гайдамаками”, поширивши символіку Чигирин з останнього твору, з “Гайдамаків” і на перший, на “Кобзар”.

Але, надавши такого внутрішнього сенсу цим обом творам у їх ідейному поєднанні, Шевченко не закінчив цього мистецького опрацювання в їх зверхній оправі. Так, усі твори в “Чигиринським Кобзарі” і залишились кожний самостійною поезією у всьому, зберігаючи свою композицію, свою фабулу, свій сюжетовий плян і свій жанровий стиль балади, посланія, поеми і т. д.

Це все видно з того, що пізніше і сам Шевченко, коли задумав видавати третім виданням свого “Кобзаря” і “Гайдамаків” р. 1858, то від свого попереднього пляну відмовився. Поет відчув, що його задум чисто мистецьки не був доведений до кінця. Тому й я таку тенденцію автора не підтримую й повертаю до найранішого пляну й характеру циклізації, як ця остання була проведена в “Кобзарі” 1840 р.

ПЕРЕБЕНДЯ

“Перебендя” — це одна із перших поезій в “Кобзарі” 1840 р. Створена вона ще в найранішій атмосфері впливу Є. Гребінки. Тому то він і присвятив її цьому останньому. Але це не був вплив чисто літературний, бо те, що висловив Гребінка про свого “Українського Барда”, є так відмінне по вислову і характерові, що тяжко навіть і говорити про наслідування. Те саме можна сказати і про вплив поезій польського Міцкевича (“Imrowizacyia”, “Dudarz”,) поезій Пушкіна “Пророк” і Лермонтова “Пророк” та “Бандурист” М. Маркевича. Найправдивіше — на “Перебендю” найбільше впливала доба сучасна Шевченкові, в якій романтизм ще був занадто сильний.

Але Гребінка прислужився Шевченкові тим, що розкрив перед ним, початкуючим поетом, жадним на нові думки, ідеї, проблеми, цілий репертуар так зв. кобзарської поезії того часу, в якій постать **кобзаря** українського була домінуючою над усіма народними співцями. І молодий Шевченко, сполучивши цю літературну постать із реальною, що її він пригадав із своїх дитячих літ, створив свій образ Кобзаря-Перебенді, зовсім відмінний від усіх літературних кобзарів польських, московських та українських. Так повстав глибоко оригінальний і своєрідний “Перебендя” Шевченка.

Коли вчитуємось у цю поему, схоплюємо експозицію твору (рядки 1—20), в якій постать Кобзаря-Перебенді показується, вимальовується з усіма його фактичними й літературними прикметами: а) всюди вештається, б) людям тугу розганяє, в) сам світом нудить, бо він сирота, а світ його не приймає . . .

Оці три властивості характеру Перебенді проходять через усю поему Шевченка. Контрасти в душевних переживаннях доходять до їх заперечення. То він на вигоні серед дівчат і перестерігає їх від непродуманих чинів, то в шинку з парубками, то з жонатими на бенкеті, то на базарі серед усіх. І всім співає відповідні пісні, навчає, радить, перестерігає, бо в цім його найглибший сенс життя — служити народові, бути Божим післанцем до них, пророком. Мусить розкрити їм Правду про життя, про любов, про націю, про Бога . . . і Перебендя розкриває.

Але, як тільки тієї аудиторії не стало, Перебендю огорнула самота, бо те оточення, в якому він перебуває, його не розуміє. Він один між ними, самотній, як сонце високе. В такій самоті він іде геть від людей у поле на могилу співати, щоб вітер по полі слова розмахав, з морем розмовляти, з Богом, бо його мова, то Боже слово, то серце щечече Господню славу... І тоді думка його край світа гуля, у небі, на сонці, слухає море, що воно говорить, пита чорну хмару і знову на небо, **бо на землі горе...**

Він усе знає, все чує, але його на цім світі ніхто не приймає, сміються, дурним прозивають, проганяють... Добре Перебендя робить, що йде геть від людей... серед них йому тісно, самотньо, бо його ніхто не розуміє. Такі думки висловив Шевченко в цім творі. В них повстає образ Перебенді подвійний: 1) серед народу, як учитель, пророк, 2) на самоті як віщун, що все знає, живе найвищими ідеалами, споглядає чистий світ, світ ідей, самого Бога. І коли перший є поет-громадянин, то другий — філософ, реформатор, поет-геній. А обидва вкупі дають суцільний образ самого Шевченка в Петербурзі, що в думках в Україні серед народу і навчає його Правді, а в дійсності серед чужого народу, самотній, незрозумілий, один і химерний, — трагічна постать в цій духовій самотині, у своїм ідеальнім світі.

Ніхто його як слід не розумів, ні товариші, як Михайлів, з яким жив, ні Хтодонт Ткаченко (приятель з часів перебування у маляра Ширяєва; разом із ним жив на горищі), ні Ів. Сошенко, не розумів навіть і К. Брюлов, а тим більше ті землячки-ренегати “мерзенні каламарі”; і від них то й утікав поет на уявну “могілу в степу”, у свій власний ідеальний світ.

Така замкненість Шевченка, така самотність його знайома ще від дитячих літ... Тож він дитиною один шукав залізних стовпів, що підпирають небо, то ж він ховався від людей у бур'яни, і там “виспіював і плакав”, втікав від злої мачухи, втікав з кухні Енгельгардта в кушці і там віддавався своїм думкам і співав, то ж він ще кріпак у Петербурзі утікав вночі до літнього саду, щоб при місяці змальовувати постаті. Ціле життя замикався

у свій ідеальний світ. Аж поки не змалював себе в конкретнім символічному образі Кобзаря-Перебенді.

В наслідок ось таких духових і мистецьких причин повстала ця "поема" "Перебендя". В ній яскраво змальовується ота боротьба між служенням поета і самотою серед його оточення, між обов'язком, повинністю і своїми ідеальними стремліннями; в цім ховається ота вічна проблема ролі мистця і мистецтва та його завдань в оточенні байдужої а то й ворожої юрби, натовпу.

КАТЕРИНА

I.

Поема "Катерина" Т. Шевченка — це одне із найвидатніших явищ в українському письменстві і в українській суспільно-національній свідомості сорокових років XIX ст. Коли появилася вона в "Кобзарі" 1840 р., то викликала, як свідчить сам Шевченко, "ентузіазм в українців". І дійсно, Г. Квітка в тім же році писав поетові: "А що Катерина, то так що Катерина! Гарно, Батечку, гарно! Більш не вмію сказати". М. Костомарів, О. Бодяньський, О. Котляревський теж захоплювались цією поемою. Тільки П. Куліш, визнаючи велику мистецьку вартість поеми, вказував на деякі її чисто стилістичні й мовні дефекти. Позитивну оцінку дали і російська та польська критики. Не приходиться говорити про звичайних читачів, про ширшу публіку; для останньої Шевченкова поема була найвидатнішим твором.

Чим поема "Катерина" так підносила в очах сучасників? Які мистецькі властивості й чари вона ховає у своїй фабулі й сюжетовій композиції? Яку концепцію поета вона визначає, що все це разом створило для неї таку опінію? Коли підійти до неї з оцінкою іманентною (особистого враження), то насамперед в ній вражає **простота** оповідання і **глибина** її концепції та чуття, що так безконечно поглиблюють трагізм поеми та переживання героїні. Поет зумів у найпростіший спосіб піднести найдраматичніші проблеми людських відносин і викласти їх у найінтимнішій ліричній композиції.

Фабула її ось яка: 1) Дівчина Катерина покохала москаля; 2) цей останній обіцявся женитись, повернувшись

з походу, і від'їжджає; 3) Катерина стає покриткою; 4) батьки її проганяють з дому; 5) Катерина мандрує з дитиною в Московщину й шукає коханця; 6) зустрічається з ним, але він її відпирає від себе і цурається сина; 7) Катерина кінчає життя самогубством; 8) виростає син-безбаченко, поводатор кобзаря, якого батько пізнає при зустрічі, але відвертається від нього.

В цій нескладній фабулі підкреслюється два головних моменти, що визначають концепцію поета. В ній Шевченко а) протиставлює мораль москаля¹⁾ (“любить жартуючи, жартуючи кине”), його жорстокість “возьми те проч безумную!”), моралі українки (“полюбила москалика, як знало серденько”); б) протиставлює мораль пана (офіцера), для якого життя і кохання — це тільки втіха, насолода, моралі селянки, для якої кохання — це саме життя, а в ній ціль — родина, обов'язки супроти неї, людяність у відносинах, життя в Бозі і в народній традиції; коли ж це все переступається, коли порушуються етичні норми, людина тоді підлягає карі.

Поет у цій поемі вперше виводить два протилежні національні й етичні світогляди, два протилежні національні типи, що взаємно себе виключають, а у взаємних стосунках неминуче ведуть до конфлікту й катастрофи; а в цій останній завжди гине слабший, хоч в основі своїх духових властивостей виявляє глибшу натуру, суцільнішу й послідовнішу, а в душі своїй носить вищу Правду. І з такого становища єдина для поета пересторога:

Кохайтесь, чорнобріві!
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.

В наслідок такого кохання залишається син, поводатор кобзаря. Він переймається тією вірою, етикою й цілим світоглядом, що так яскраво висвітлюється в “Кобзарі”

¹⁾ В большевицьких москвофільських виданнях творів Шевченка так пояснюється слово “москалі” з цієї поеми: “Москалі — царські салдати”, або “Солдати з царської армії”. Ні, “каламарю” московський, не “царські салдати”, а такі справжні *москали*, як чужий і ворожий Україні нарід, що тепер називає себе рускім. Ти добре це знавш, але крутиш. “Крути та не перекручуй!”

Шевченка. По заповіту матері він **покутує** її гріх безбаченком, сиротою, — а в майбутнім стане местником за кривди матері й борцем за родинні й національно-народні ідеали, що топчуться й руйнуються москалями.

II.

Але сюжетова схема поеми розробляє не всю фабулу від її зародження аж до трагічного кінця. Починається поема ліричною увертюрою (заспівом) — пересторогою кобзаря, зверненою до українських дівчат, і в ній кількома словами накреслюється трагічна доля героїні поеми в дальшій її розвитку.

Сама акція “Катерини” не розгортається в епічне оповідання із всіма його подробицями. Поет komponує найвищі драматичні моменти, найефектовніші й найтрагічніші із життя героїні й на них зосереджує всю увагу читача, бо вони відзеркалюють і відзначають усі деталі ходу подій, хоч поет про них і не згадує.

Таким чином, уся схема твору складається тільки з фрагментів фабули, але фрагментів таких, що до дрібниць в уяві читача визначають цілу фабулу: 1) Катерина стає покриткою; 2) її зрікаються батьки; 3) вона мандрує до Московщини; 4) зустрічає чумаків; 5) зустрічає свого москаля-коханця, що її відпихає; 6) Катерина в розпуці кидає на дорозі сина; 7) самогубством кінчає своє життя; 8) син поводитор зустрічається з батьком, що відвертається від нього.

Але ці **шпилі** фабулярного розвинення пов’язуються між собою глибоко ліричними відступами автора, що затримують на тих шпильях читача і викликають переживання й роздумування з приводу тієї чи іншої трагічної події або картини. Ці, так би мовити, ліричні фермати пов’язують окремі шпилеві вивершення поеми в одну її цілість.

Під їх впливом читач в напруженім співчутті весь по стороні Катерини, не дивлячись на те, що вона переступила народній моральний закон, порушила народній звичай, вийшла за рамки родинних традицій і зруйнувала родину, полюбивши чужинця і ставши покриткою. Ці

інтонаційні ліричні відступи майстерно поглиблюють драматичну акцію, тримають читача в постійному напруженні, переконують його, що правда на боці Катерини; не та буденна, життєва правда, а якась вища і глибша правда, що випливає із джерела вічності...

В епілозі поеми, як і в заспіві, поет знову об'єднує основні мотиви композиційної цілості поеми: Івась, син Катрусі, поневіряється безбатченком, як поневірялась його мати; Івасів батько (москаль-чужинець) відцурався від сина, як батьки Катерини відреклись від своєї доньки; родинне життя зруйноване, душі спустошені, пустою віє: гріх Катерини, відступництво від вищої народної й національної правди зруйнували щасливе ідилічне родинне життя; цей гріх матері покутує й син безбатченком і повним сиротою. Вища правда тимчасово зникла, ідеали народні знищені, а зло тріюмфує: руїник цього всього жие щасливим життям під Києвом і має родину... а син його й Катрусі блукає по Україні, не знаходячи кутка на своїй землі, бо на ній бенкетують чужинці-москалі.

Таким синтетично-ефектовним і артистичним епілогом кінчає Шевченко свою поему.

III.

В поемі "Катерина" є три теми, що на ті часи (кінець XVIII і початок XIX ст.) були дуже популярні: 1) дівчина селянка кохає пана; 2) цей пан є чужинець; 3) коханець зводить дівчину й пускає її покриткою. Перша тема є найширша. Її життєві основи ховаються в тій соціяльній нерівності, що була така яскрава в буржуазному побуті західньої Європі і в кріпацькій Росії.

І сентиментальна повість в Англії, Німеччині і Франції, виступивши в захист ненормальних поміщицько-селянських відносин, звертає увагу в першу чергу на відносини родинні, пропагуючи тезу, що й селянки вміють кохати й відчувати радощі життя, шукати щастя і страждати від несправедливого до них відношення. В 20 роках XIX ст. сентиментальну повість заступає новий літературний жанр — байронічна поема. На місце Вертера й

Шарлоти — Гете, Кляриси й Ловласа — Річардсона, Сен-Пре й Юлії — Русо, Лізи й Ераста — Карамзіна, Марії — Львова й інш. виступають нові герої: Корсар, Гяур — Байрона, Кавказький бранець й Алеко — Пушкіна й інші, нові героїні — екзотичні красуні типу Гюльнари, Медо-ри — Байрона та Зареми, Земфіри й Черкешенки — Пушкіна, Еди — Баратинського, Безумної — Козлова й інш.

Але в цю тему входить третя: дівчину коханець зводить і кидає покриткою, що кінчає своє життя самогубством. Вже в Річардсона (Кляриса) і в Карамзіна (Бедная Ліза) перша тема ускладнюється цією новою. В такій розширеній фабулі маємо твори “Емілія, польская повесть” О. Суходольського (1832), “Обольститель” П. Романовича (1838), “Марина” бар. М. Розена, “Герміна” і “Руф” Вордсворта, “Парафіяльні списки” Георга Краба й інш.

Деякі автори цих творів розробляють другу тему: про коханця-чужинця (Суходольський, Пушкін, Баратинський й інш.). Таким чином, ці всі теми в тих 40-их роках ХІХ ст. були вже популярними. Розроблення їх спричинилося спочатку до витворення сентиментальної родинної повісті, що в дальшій розвиткові набрала рис **родинної драми**. Ця остання, об’єднана з байронічною поемою в російській літературі дала новий жанр — **віршовану повість**, найкращими зразками якої були: “Еда” Баратинського й “Євгеній Онегін” Пушкіна.

IV

В українській літературі визначились обидва жанри родинної повісті: а) **родинна повість**, що її створив Г. Квітка-Основ’яненко своїми повістями “Щира любов” і “Сердешна Оксана” і б) **віршована поема**, що її дав Т. Шевченко своєю поемою “Катерина”.

До створення “Катерини” спричинилось багато ре-альних і літературних явищ. Але в першу чергу самий побут в Україні: а) пан дідич зводить дівчину кріпачку; б) “постой” московського війська, під час якого офіцер москаль зводить красуню дівчину селянку.

І Шевченко, що вийшов із найглибшого кріпацько-селянського осердку, власними очима спостерігав ці чи-

сленні картини панської наруги над українською дівчиною, і виніс із таких трагічних випадків патос співчуття до покритки. Але, крім таких спостережень реального життя, поетові допомогла цей реальний і хаотичний комплекс життєвих вражень освітити духом протесту польська революційна література, що звертала свою пильну увагу на таку соціальну неправду, а оформити в артистичний твір — російська, польська й українська література і власний талант Шевченка.

Поет безперечно знав Клярису Річардсона в російськiм перекладі, “Бедную Лізу” Карамзіна й “Еду” Баратинського. Останній поет цією своєю поемою якраз тоді щойно розпочинав новий жанр віршованої повісти; його “Еду” (1826 р.) дуже високо цинив Пушкін і її повістарську манеру у віршованій формі переніс до свого роману “Євгеній Онегін”.

Це показує, що ця поема тоді була популярна. В дусі цієї манери Баратинського розробив Шевченко і свою “Катерину”. Але, розробляючи цей жанр, поет ускладнив його композиційними засобами поем байронічних і **цим дав нам своєрідний тип віршованої повісти з погляду фабулярно-тематичного і стилістичного й байронічної поеми з погляду сюжетово-композиційного.** Таким чином “Катерина” вже не буде чистий жанр віршованої повісти.

Перш за все вона відрізняється від “Бедної Лізи” Карамзіна й “Еди” Баратинського тим, що в ній історія розвитку кохання героїні й його ідилля — центральна частина фабули російських авторів — зведена лише до наптяків; а вся поема розробляє мандрівку героїні до Московщини, її страждання і смерть. Вся дія ділиться на низку самостійних драматичних сцен в їх шпилевім вивершенні і фрагментарнім обробленні без поступових переходів від однієї сцени до другої. Поет використовує і драматичну форму: діалог, монолог, різні колізії, сповідь героїні — вона признається в найінтимніших поступованнях і помислах, індивідуалізація діалогу (московська мова москаля).

Поет вживає ліричні відступи, як композиційну функцію в драматизації поеми й ліричну манеру оповідання (запити, оклики, звернення поета до героїні, ліричні повторення й інші поетичні фігури). Тільки в заспіві та епі-

лозі Шевченко захоче й то ледве помітно властивості сентиментальної повісті; але вони по характеру опрацювання дуже далекі від російських творів. Це все показує, що поема “Катерина” — це далеко складніший жанр поеми і стисло віршованою повістю її назвати, як це робить С. Родзевич, не можна. Я назвав би її **ліричною поемою**, бо вона розкриває не тільки найінтимніші страждання, переживання і сповідь героїні, але й переживання самого поета.

V.

Крім цих загальних побутових і літературних елементів, що підказали Шевченкові шлях до створення своєї поеми і спонукали його до оброблення такої, а не іншої літературної фабули, — до стислішого витворення “Катерини” спричинилась повість Г. Квітки-Основ’яненка “Сердешна Оксана”.

Найближчий приятель і порадник Шевченків Євген Гребінка (в рр. 1838—1839) задумав видавати збірник-альманах. 14 вересня 1838 р. він звертається і до Квітки, запрошуючи його взяти участь у збірникові своїми творами. Квітка радо згодився й обіцяв прислати “Сердешну Оксану”. 12 жовтня 1838 року Гребінка пише Квітці: “Жду і не дождусь Оксани. І одбою нема од наших хлопців . . . Як я їм сказав, то тільки й річи: а що, приїхала?” А 13 січня 1839 р. Гребінка писав Квітці: “Ваша Оксана хороша, дуже хороша, дай Бог вам здоров’я . . .” З цього листа бачимо, що “Сердешна Оксана” була написана Квіткою не пізніше другої половини 1838 р., а в кінці його або на самім початку січня 1839 р. вона вже була в Петербурзі у руках Гребінки.

В тому ж листі (18 січня 1839) Гребінка називає Шевченка своїм **помічником** у літературних справах. Це показує, що Шевченко допомагав Гребінці в організації видання збірника; це значить, що Шевченко перечитував і той літературний матеріал, що призначався для збірника і **безперечно мусів читати** й “Сердешну Оксану” Квітки зараз же після того, як вона прибула до Петербургу. Ця Квітчина повість своєю темою й фабулою, так близькою до колишнього життя поетового, справила на нього

величезне враження. І він заходився її переспівувати на свій лад, зазначений вище.

Тоді Шевченко жив разом із Сошенком. І цей останній, пригадуючи М. Чалому своє співжиття з Тарасом (від осені 1838 по лютий 1839), констатує, що саме тоді поет komponував свою “Катерину” й докучав йому, примушуючи слухати уривки свого твору.

В першій половині 1839 р. поема ця була викінчена ще до знайомства з П. Мартосом (осінь 1839), бо тоді для “Кобзаря”, що його видавав Мартос, викінчувалась тільки “Тарасова ніч”. Отже, дата написання “Катерини” буде не 1838 рік, як гадає О. Кониський, а **перша половина 1839 р.**

Як же поставився Шевченко до “Сердешної Оксани” Квітки? Всі три теми фабули Квіткиної повісті Шевченко поклав в основу і своєї поеми. Саму фабулу “Сердешної Оксани” переніс до свого твору до моменту вивезення Оксани капітаном, і самий кінець її (зустріч капітана з сином). Від’їздом капітана у похід кінчається запозичення Квіткиної фабули; і вся ця частина її викладається Шевченком в першій розділі поеми скорочено, але деякі місця дослівно; наприклад: 1) “полюбила москалика, як знало серденько” (Шевченко), “полюбила москалика, защемило серденько” ((Квітка); 2) у обох письменників підкреслюється, що для дівчини без милого — світ немилий, а з милим — все на світі забувається; 3) в обох творах коханець обіцявся женитись і взяти з собою; 4) і в Квітки, і в Шевченка москаль іде в похід.

Дальші розділи в “Катерині” (II, III, IV) змальовують мандрівку Катерини в Московщину, зустріч з москалем-коханцем і смерть. Ця мандрівка героїні збудована цілком по зразку втечі Оксани від капітана додому із запозиченням деяких мотивів дослівно: 1) страждання матері в Шевченка і Квітки змальовані з однаковими висловами про весілля; 2) обидві матері однаково проклинають своїх доньок; 3) опис ночі й самотини під час їх мандрівки у обох творах змальовується однаково; 4) невинність дитини описується аналогічними контрастивими штрихами в порівнанні з одчаєм матері; 5) однакові переживання обох героїнь, муки совісти, терпіння, одчай і стремління звільнитися від дитини; 6) Катерина

тошиться; Оксана ж, щоб капітан не догадався, що вона втікла від нього, вдає, поклавши свою одягу коло ставка, нібито вона втопилась; і Оксанина мати, і люди були переконані, що Оксана втопилась; 7) зустріч батька з сином змальована однаково до деталей.

Але самий процес перетворення цих аналогічних мотивів у Шевченка відбувався так відмінно, що нікому з критиків і в голову не приходило ці два твори українські ставити поруч. А це пояснюється тим, що всю свою поему Шевченко збудував не на **постійних і традиційних** мотивах цієї фабули в їх логічно-причинному і часовому зв'язку, від яких не відступав навіть такий оригінальний письменник, як Квітка. Ці всі мотиви Шевченко звів у формі натяків, найзагальніших згадок тільки до одного першого розділу. А всю найголовнішу частину поеми розробив на мотивах **вільних**, які в композиційній структурі поеми відіграли домінуючу роль.

І ось, цей репертуар мотивів, що його меншу частину Шевченко взяв у Квітки, а більшу створив сам, і визначає велику оригінальність поеми, показуючи ту глибоку творчу чутливість поета до чужого і свого, коли він розробляв тему й фабулу традиційну і коли перед ним був навіть конкретний зразок твору ("Сердешна Оксана"). Так поводить ся із своїм прототипом видатний талант, геніяльна натура, хоч би це були й перші кроки творчості письменника. В такий тільки спосіб можна пояснити появу цієї великої й оригінальної поеми Шевченка.

VI.

Тарас Шевченко присвятив свою "Катерину" московському поетові В. А. Жуковському в пам'ять 22 квітня 1838 р. В житті Шевченка цей день — звільнення його з кріпацтва — незабутній. А в цім звільненні заслуга поета Жуковського дуже велика. І вдячний поет, що ніколи й нікому не забув зроблене йому добро, в подяку і присвячує московському поетові свій перший найбільший твір.

Це була та перша причина, що пояснює присвяту поеми Жуковському. Друга причина — на мій погляд — була та, що й сам В. Жуковський був незаконний син

“офіцера” Буніна й полоненої туркені-покритки; отже, своєю поемою вдячний Тарас підкреслював аналогічний момент і в житті Жуковського: і трагедію його матері і походження його самого; випадково свої твори Шевченко нікому не присвячував; отже, і Жуковському була присвячена поема з глибоким відповідним сенсом. Третя причина була ще й та, що Шевченко поемою “Катерина”, як і поемою “Слѣпая”, “сповідався кацапам”, розкривав москалеві, московському патріотові і впливовій людині ту національну трагедію в Україні, що її вносять туди москалі своїм нетактовним і насильницьким обходженням із українською жінкою, і як вони руйнують українську родину. Крім того, Шевченко малював московському поетові прекрасний образ української дівчини Катерини, потрясаючи картину її смерті і безсердечності того москаля-чужинця, що покинув таку невинну красуню на поталу й загибель.

Нарешті, Шевченко прекрасним і високо-мистецьким образом Катерини малював в уяві Жуковського синтетичний і символічний образ цілої України та її становище національне серед тієї сваволі, яку виявляло московське військо й зокрема вся московська інтелігенція супроти цілого українського народу. Ця символіка образу Катерини підносить поему Шевченка на той високий рівень, з погляду якого вона визначається, як трагедія українського народу не тільки морально-психологічна, але й суто національна та політична.

ТОПОЛЯ

“Тополя” — балада, що є найбільшим і найкращим мистецьким твором із усіх балад Шевченка. Вона є найартистичніше опрацьована і найглибше розробляє трагедію розлуки дівчини з милим та найпоетичніше змальовує особисту катастрофу героїні в ряді подій так добре скомпонованих.

До своєї балади Шевченко вводить чари й переміну дівчини в тополю. Ці мотиви оригінальні для баладової творчості, поет зачерпнув із українських народніх вірувань, обрядів (водити тополю), замовлень та народньої балади-пісні про переміну невістки в **тополю**, березу,

вербу і т. д. Але їх Шевченко опрацював далеко глибше, як у попередній баладі (“Причинна”). Коли в цій останній елементи фантастики мають значення тільки поетичних метафор, що роз’яснюють реальні факти або психічні переживання дівчини, то в “Тополі” ці факти й переживання набирають надприродного, ірреального сенсу, глибших страждань, що доводять і до надприродної розв’язки.

Це не та небесна механіка клясичних поем, що розрубує земні життєві комплікації та конфлікти; це та перша, суто-шевченківська інтерпретація народнього вірування, як містичного переживання героїнею свого особистого страждання і своєї персональної трагедії: дівчина перетворює свою індивідуальну особу в частку космосу, зіллявши свою душу з душею світовою, щоб бути коло самого Бога й питати про свою долю, щоб і за морем бачити милого й розказати про своє горе від розлуки з ним . . .

Тема, що її Шевченко в цій баладі розробляє, є сподірена з темою балади німецького поета Біргера “Ленора”, переспіву її в баладі московського поета Жуковського “Людмила”, у переспіві польського поета Міцкевича — “Ucieczka”, у новотворі Жуковського — “Свѣтлана”, в українським переспіві Боровиковського “Маруся”. Всі ці твори Шевченкові були відомі, але він на них мало взурався, бо стисліше тримався української національної традиції — народньої пісні-балади про перемену свекрухою невістки в тополю, українських народніх вірувань та обрядів.

ДУМКА

Думка: “Нащо мені чорні брови” — високомистецька лірична пісня — продовжує тему “Причинної” і “Тополі” про тугу дівчини за милим, що пішов за море і не вертається, а може навіть і зрадив, але висловлену в стилізаційній формі народньої пісні. І справді вона так по мистецьки опрацьована і так наближається ритмом до народнього складу, що й розпізнати не можна, що є скомпонована поетом. І доказом того, що вона є високомистецький твір, є те, що вона перейшла до уст широких

кол і співається, переходячи з уст до уст і від покоління до покоління, як ніби народня пісня.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

“До Основ'яненка” — перший поетичний твір Шевченка, що є висловлений у формі **послання**, зверненого до відомого тоді українського письменника **Григорія Квітки** (1778—1843). Основ'яненко — це його псевдонім, цебто приbrane прізвище. Писав він повісті, з яких найкращі: “Маруся”, “Сердешна Оксана”, “Перекотиполо” й оповідання: “Салдатовський патрет”, “От тобі і скарб”, “Мертвецький великдень” й ін. Шевченко пізнав Квітку тоді, коли спільно із Є. Гребінкою склали альманах “Ластівка”, до якого Квітка прислав і свою повість “Сердешна Оксана”.

Шевченко захопився цією повістю так, що зараз же під її впливом створив видатну поему “Катерина”. Це був рік 1839. І під враженням прочитаної “Марусі” писав Квітці: “Тільки й рідні, що ви одні... Не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. Ваша “Маруся” так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю...”

Того ж 1839 року Шевченко прочитав у журналі “Отечественныя Записки” нарис і характеристику — спомини Квітки про запорізького військового суддю **Антоня Головатого**. Це той Головатий, що вихлопотав у цариці Катерини II. дозвіл вивезти козаків із Запорізької Січі в Чорноморські степи. Захопився Шевченко цим образом Головатого, що врятував військову козацьку українську силу, врятував і тим дав надію Тарасові, що **козацтво ще живе!...**, що колись воно ще послужить Україні!... І вдячний Квітці за те, що так гарно описав **національну силу українську і її провідника А. Головатого**, написав йому своє посланіє. Спочатку Шевченко в гарних і високомистецьких висловах сумує, що “не вернуться Запорожці, не вернеться воля, не покрийть Україну червоні жупани... Обідрана сиротою понад Дніпром плаче... Тільки ворог сміється...”

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже! ...”

а все розкаже, що було, “чия правда, чия кривда і чії ми діти! ...”

А далі:

Наш завзятий Головатий
Не вмерé, не загине:
От де, люди, наша слава
Слава України, —
Без зóлота, без ка́меню,
Без хітрої мóви,
А голосна́ та правди́ва,
Як Го́спода сло́во ...

Отже, віра й непохитне переконання, що багато може зробити для нації одна людина, коли вона стала **провідником** її, коли без хитрощів, щиро взялася її рятувати. Головатий узявся і врятував рештки українського війська запорізького, з якого виросла збройна **Українська Військова Організація** в р. 1918 й Україна встала! Так поступають ті, що очолюють національний рух, підбирають під свій авторитет усю націю й ведуть її до майбутнього визволення... Такий “псалом” вперше заспівав Шевченко тому, хто закладав “Нову Січ” над Дунаєм, і Чорноморське козацьке військо на Північному Кавказі, що довго заховувало свою автономію.

Оце той Еней, якого оспівував Іван Котляревський, що шукав обітованну землю для перенесення туди своєї козацько-української держави. Діло Головатого продовжував Яків Кухаренко, кошовий отаман Чорноморського війська, приятель Шевченка. І поет не знає, які слова підібрати, щоб висловити Квітці славу, що так високо підніс цього провідника козацького війська.

Утні, ба́тьку, о́рле сізій
.....
Нехай свою́ Україну
Я ще раз побáчу! ...

Утні, батьку, щоб нехóтя
На весь світ почу́ли,
Що діялось в Україні,
Защо погибáла,
Защо сла́ва коза́цькая
На всім світі ста́ла...

Ось які думки нав'яв образ А. Головатого у глибоко патріотичну душу Шевченка в далекій московській півночі, на чужині...

Прочитавши **Головатого** Квітки, Шевченко ще раз пережив славне минуле України, ще раз відчув ту велику кривду, що була заподіяна Українському народові зруйнуванням Січі Запорізької, ще раз пересвідчився, що, як вороги не нищать Україну, її козацтво живе, бо живуть її провідники, живе нація, бо живе її провід! І Шевченко не тільки оспівує Головатого, але ще й малює його портрета, зображує, як "він стоїть сумний коло Зимнього Двірця (царського в Петербурзі — Л. Б.) позаду Неви, а за Невою цитадель, де сконав Павло Полуботок."

Так і напрошується сказати, — яка глибока думка: один командант українського козацтва у московським казематі згинув, а вслід наступив другий, щоб продовжувати далі діло попередника. Тільки при таких умовах "Наш завзятий Головатий (цебто провідник України взагалі) не вмере, не загине!..." Такий був перший герой Т. Шевченка, що тільки починав творити визвольну легенду України.

І це вперше молодий Тарас, відчувши всю трагедію Української Нації, ставить глибоку проблему, як Україну рятувати. І тую думку висловлює в посланні "До Основ'яненка". Розпочинає поет твір свій чудовою картиною ночі на Дніпрових порогах і змальовує розмову очеретів із Дніпром про козаків, де вони, їх діти, ділились? За ними чайки плачуть, могили сумують і питають у вітра: — "де козаки панують?" "Чом не вертаються?" Верніться... — Не вернуться!... загуло, сказало Синє море... — на віки пропали... Така їх доля..." Чудова, жива і трагічна картина української природи, що оплакує зруйнування московським військом Запорізької Січі. Глибокі думки, багатюща фантазія!

ІВАН ПІДКОВА

“Іван Підкова” — перша історична поема Шевченка, що змальовує образ морського запорізького козацтва. Основу поеми поет зачерпнув із Думи про Серп’ягу, що її опублікував І. Срезневський у збірнику (р. 1833, ч. I.) “Запорожская Старина” та із примітки до неї Срезневського, що отаман Серп’яга мав ще й інше прізвище — **Іван Підкова**; але це не той Іван Підкова, що був претендентом на молдавський престол, якого домагання підтримували збройною силою Запорожці й якого р. 1578 скарвав на голову король польський, Стефан Баторій.

Цей останній Іван Підкова не міг брати участі в морських походах проти татар, бо такі походи розпочались щойно в першій чверті XVII ст. Іван Підкова, герой поеми Шевченка, — це приbrane прізвище. Шевченкові заімпонувала вказівка першого історика України, Бантиша Каменського, що Іван Підкова був “ростом великий, будови міцної, славний за тих часів силач, що одною рукою ламав на-двоє підкову і через те прозвано його Підковою”.

Оця характеристика небуденної сили і слави найбільше спричинилась до того, що Іван Підкова став героєм поеми Шевченка. Тому не будемо ми шукати в цій поемі історичних фактів, бо автор мав на увазі щось інше, коли її творив. Він хотів відтворити живий і суцільний **образ козацької доби**; через це саме поет не думав подавати деталі з української історії, бо для поставленого завдання такі подробиці тільки перешкаджали б й заслонювали б основну ідею твору. Сумній сучасності, коли внуки славних дідів є тільки невільники, що тільки працюють на пана й тужать за минулим, Шевченко протиставлює велике і славне минуле: “Запорожці вмiли **панувати, панували, здобували і славу, і волю**”.

Але в чім ховається таємниця, що славні діди наші “**вмiли панувати**”, вмiли бути незалежними господарями своєї землі? І відповідь на це питання Шевченко подає в другій половині цієї поеми. Таємниця ховається в тій дисципліні козацької громади і в тій силі довір’я, що спочивало на відповідних, але добре організованих вза-

емінах між козацькою громадою й її провідником, в міцній, залізній волі останнього і його безкомпромісовій владі. Панує тільки той, хто є покликаний стати на чолі Української Нації, хто вміє взяти керму в руки й має до цього великий дар Божий бути провідником. І Іван Підкова, створений Шевченком, власне й є таким керівником козацтва. Тільки тоді буде повернена Україні її правда, воля й незалежність, коли на чолі її Нації буде стояти такий самий провідник, що так само зуміє нею оволодіти, так само здобути в неї авторитет і безмежне довір'я. І Шевченко глибоко зрозумів психологію маси та її провідника в їх обопільних взаєминах. Тут виявився надзвичайний артизм поета кількома штрихами малювати акцію твору в його найдинамічнішим прояві. Страшна буря на морі: "Сине море звірюкою то стогне, то вие..." І чується могутній, але лагідний наказ: — А ну-те, хлоп'ята, на байдаки! Море грає — **ходім погуляти!**" І як блискавка, "**висипали Запорожці, лиман човни відкрили**".

Одним штрихом, п'ятьома словами змальовує колосальну картину, як дисципліноване військо і з яким безмежним довір'ям виконує наказ. Тільки пісня лунала над колосальними хвилями моря: "Ні землі, ні неба... Серце мліє, — а козакам того тільки й треба, — пливуть собі та співають..." Не думають про небезпеку, не питають куди, й на кого... "А **попереду отаман веде, куди знає**"; про ціль походу знає тільки отаман. Дисципліна, залізна воля, послух! "**Підняв шапку — човни стали**". Тільки знак (шапки), і все завмерло — такий вияв послуху. Але як намовити йти далі в таку бурю?

Тут знов одною рисою поет подає глибоке розуміння психології військової маси та її провідника. Необхідно викликати в масі загальний ентузіязм, запал... і отаман подає сугестивну думку: "Нехай ворог гине!" і повний ефект наказу, але ніби на спільній нараді, щоб усіх захопити і навіть слабодушних однією думкою, і він захопив; у відповідь одноголосне: — "Добре, батьку-отамане! — кругом заревіло... — Спасибі вам! Надів шапку. Знову закипіло Сине море..." Яка вірна і яскрава характеристика команданта-психолога, що вміє володіти масою вояків. Тут картина залізної волі й послу-

ху, а разом із тим якоїсь внутрішньої і глибокої братерськості, ввічливості з боку отамана і взаємної між ним і козацтвом приязні й навіть любові.

Там, де рідиться доля Нації, де над її долею має смерть, то в ім'я життя її не має місця для вагань і суперечок. І Шевченко, як колосальний мистець, впрост геніяльно змальовує братерське співжиття й діяння Нації та її провідника. Іван Підкова — це перший справжній образ у творчості поета, перший, але величавий, як скала, як монумент, що прорізує майбутність України і стоїть попереду Української Нації, як її єдина визвольна ідея як туга поета і вказівка на те, якою Україна повинна бути.

ТАРАСОВА НІЧ

“Тарасова Ніч” — це історична поема, що закінчує собою “Кобзар” 1840 р. Викінчувалась вона вже тоді, коли “Кобзар” саме друкувався. Для оформлення цієї поеми Шевченко зачерпнув події тільки з “Історії Русів”, політичного твору XVIII. ст., що гостро виступив проти польського й московського панування над українським народом за відрубну державну й національну самостійність України.

Тому подія, що змальовується в цій поемі, хоч заснована на певних історичних фактах, та в подробицях розробляється свobodно, відходячи від фактичної історичної дійсності.

Але для самого твору таке трактування історичних фактів не має великого значення. І до сьогоднішнього дня у всіх деталях ми своєї історії ще не знаємо. А в часи Шевченка історичні джерела були ще скупіші на факти. Тому Шевченко для повнішої й суцільнішої картини творив своє тло, в загальному не порушуючи дійсних подій, і надавав їм своєї національної концепції.

Тарас Трясило, що його дійсне прізвище було Федорович — особа історична. Він запорожцями, що повстали проти поляків, був вибраний гетьманом; але поляки Тараса Федоровича не признали, а затвердили свого кандидата Грицька Чорного; та Чорного не визнавали козаки і при першій нагоді піймали його й віддали в руки Та-

раса Федоровича, і він був скараний на смерть. Після того козак повстав проти поляків під проводом Тараса Федоровича (Трясила). На боротьбу з поляками благословив козаків митрополит Йов Борецький.

Розпочалась завзята боротьба. Поляки задумали повстання стлумити й оточили Тараса. Бились кілька тижнів, і козак однієї ночі поляків побив; оця ніч перемоги в письменників давніх називалась **Тарасова ніч**. Так після усних переказів змалював цю боротьбу автор "Історії Русів"; в такім самім викладі оспівав цю подію Т. Шевченко в вищезазначеній поемі. Завзята героїчна боротьба українського козацтва притягнула увагу Шевченка тому, що вона була проведена проти численного польського регулярного війська в спонтанний і сміливий спосіб.

Змалювання цієї події Шевченко вкладає в уста Кобзаря, якого оточили хлопці та дівчата і слухають. В цій картині поет дає вірний образ героїчної події, що довго жила в усній кобзарській традиції, і цю традицію поет затримує і в своїм творі, надавши йому характеру козацької думи.

Але в цім творі поруч подій із минулого виступають події і сучасні авторові. Із такого свідомого зіставлення минулого й сучасного в Шевченка виступає тенденція підняти в читача свідомість, що коли вільний український нарід із таким славним минулим опинився в неволі, то покоління поневолених повинно по прикладу своїх славних дідів боротись, щоб звільнитись від московського царського панування, як свого часу від польського панування звільнялись їх предки. Так само були невдачі, заломлювались, але на це не зважали й боролись далі: повстав Наливайко — не пощастило йому перемогти ворога — був ворогом скараний на смерть; тоді повстає Павлюга й теж гине.

Та проте козацтво не складає зброї, а вперто веде боротьбу далі, бо без жертв ніяка визвольна боротьба не обходиться. Повстає Тарас і перемагає. Отак боряться справжні патріоти, коли долю нації ставлять вище всього. Так само повинні боротись і внуки. Нехай не сидять у запічку, як над молоддю глузує кобзар у поемі Шевченка. Тому із поеми впливає цілком ясний висно-

вок: гнуть шиї і ходять у ярмі тільки невільники, а герої, хоробрі із зброєю в руках перебувають на полі бою й боряться за свою волю до загибелі або до перемоги. Ось — сенс і основна ідея поеми “Тарасова Ніч”.

Ця поема у своїй цілості гарно скомпонована й по мистецьки розроблені всі її частини. Центральною й найартистичнішою є картина бою й перемоги. До неї підноситься й міцніє загальний тон поеми і від неї спускається й опадає напруженість боротьби і поступово переходить у сумний настрій з приводу теперішнього становища і кінчається поема глумливим насміхом кобзаря над сучасною йому безвольною молоддю. Поема кінчається й тяжкий настрій залишається від назверх веселого кінця її.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...

“Думи мої, думи мої...”, уміщені на самім початку “Кобзаря”, є якби **заспів** до цілої збірки. Але в головній думці, що в цій творі виложена, можна зрозуміти, що цей твір поета наче закінчує й синтезує все те, що Шевченко думав, переживав й уявляв, коли писав поодинокі твори “Кобзаря”. Виходячи з таких даних, я вміщую оцей поясняльний уступ до цієї поезії не першим в ряді поясняльних статей до поодиноких творів Шевченкової збірки р. 1840, а останнім. Та й сам твір цей Шевченко створив уже тоді, коли довідався, що “Кобзар” може бути дійсно надрукований. Тому й посилає поет свої **Думи**: “в Україну ідіть, діти!” — тому й просить Україну: “привітай же, моя Ненько, моїх діток нерозумних, як свою дитину!”

По жанру цей твір є **елегія**, себто сумна, лірично-настроєва, рефлексійна поезія, що визначає поетові роздумування у зв'язку з виходом у світ його першої друкованої збірки творів. Вже з того, що Шевченко спочатку боявся дати П. Маргосові до друку свої твори, видно, як він вагався, як критично ставився до пропозиції його твори надрукувати. Яка це для нього була несподіванка. Такі самі вагання пустити в світ свою першу дитину саму, пустопаш відчувуються і в цій елегії-заспіві. Тарас не був певний, що його поезії зустрінуть прихильно, не був та-

кож певний, чи правдиво зрозуміють його національні думки.

Ця елегія розпочинається “вступом”, у якому поет звертається до своїх творів, як до дітей: “нащо стали на папері сумними рядами?” Чом їх вітер не розвіяв, не приспало лихо? І відповідає: тому лихо не приспало, що те саме лихо їх і зродило... Перші твори Шевченка і зроджені якимсь лихом...

Тому й великий той неспокій поета, тому й турбується він за долю своїх поезій — дум: чи приймуть їх там в Україні? чи відчують там оту глибину тяжкого лиха, в якому ці його думи зродились, чи заплаче хоч одне дівоче серце, що глибше відчуває тугу, горе... чи впаде хоч одна її сльоза з очей карих? Хоч одна — і він щасливий, бо його зрозуміла, збагнула ту трагедію, що ховається за зверхніми словами; мета досягнута.

Що ж то за лихо, що зродило його думи-сльози? Чим поет так мучився, коли творив оті думи, поеми, баллади, послання, що склали його перший “Кобзар”? В дальшій другій частині після вступу Шевченко викриває її оту лиху силу, що спричинилась до повстання його “Кобзаря”. Тією силою були:

1) доля карих оченят, цебто доля української дівчини і доля української родини;

2) доля степів та могил України, цебто неволя українського народу: Україна лягла спочить, а над нею вироста могила й орел чорний сторожем літає...

3) доля українського козацтва, цебто доля української організованої сили, що могла б знову Україну визволити з неволі, як колись визволяла від татар, турків, поляків і москалів;

4) доля української волі й державної незалежності: коли не буде “у своїй хаті своєї правди, сили й волі”, то нема України.

Все це підступом і хижацьким способом Москва забрала, Україну знищила, кинула її в найтяжчу неволю. Ось яке лихо породило на світ Шевченкові думи-сльози; а тепер воно тільки сміється з української трагедії, сміється і з нього, що вміє тільки плакати.

Але це лихо мало хто бачить, мало хто розуміє його страшні наслідки для України. Тільки той може збагну-

ти це все, хто на українську справу дивиться не очима, але й **душею**, внутрішнім зором, цілою своєю духовою істотою. Але тій людині, що так глибоко розуміє всю трагедію своєї Батьківщини, дуже тяжко жити: “пекло йому на сім світі...”

І в третій частині заспіву Шевченко приходиться до висновку, що “журбою не накликає собі долі”, краще заховає її, “щоб ворог не бачив...” А натомість пускає свою думку в світ, хай літає і нехай, “**як той ворон кричє**”, хай перед усім народом **віщує** лихо; а серце хай соловейком **щебече** та нишком плаче... цебто, хай думка поетова попереджає всіх, що є лихо, а серце — соловейко хай красою слова, співу **будить** душі, щоб **чули, розуміли**, а не тільки **очима бачили**, що Україна zagrożена. Ось чого його думи “стали на папері сумними рядами...”, ось чому їх поливали сльози... глибина думки і краса поетичного слова в гармонійнім поєднанні найкраще визначають ідею “Кобзаря”.

В четвертій, кінцевій частині Шевченко посилає: “В Україну ідїть діти!” і просить, щоб Україна привітала його діток, “як свою дитину...”

Отже, бачимо, що в цій елегії-заспіві виложена вся національна концепція, під впливом якої поет творив свого “Кобзаря”, пізнаємо поважне і глибоке завдання, яке поклав Шевченко, випускаючи цей перший і такий видатний свій твір. Із цього заспіву ми пізнаємо і ще один задум поета, а власне: “Кобзар” призначається не для розваги й забави, не для того, щоб приємно прочитати, схвати й забути прочитане.

Кожний твір “Кобзаря” — це кривавий шматок власного поетового серця, всієї його істоти і всієї глибокої внутрішньої трагедії України; тому його треба не тільки прочитати, але передумати і **всією душею пережити**. Виходячи з такої засади, заспів цей — це **ключ**, що відкриває найпотайніший замок ідей, глибоких дум і поетичного серця самого Шевченка, як сина поневоленої Української Нації. Тому “Кобзар” — це епохальне явище понад сто літ тому назад і цього значення не втратив і до сьогоднішнього дня. І заспів розкриває цю ідею автора найпростішими словами в найглибшій внутрішній синтезі.

1840—1841

ГАЙДАМАКИ

Поема, видана в С.-Петербурзі
1841

ГАЙДАМАКИ

Поема “Гайдамаки” є найбільший і найсильніший твір Тараса Шевченка. Зродилась у душі поета вона ще тоді, коли він творив “Кобзаря”. Вже тоді, мабуть, у рр. 1839—1840. зароджувався цей твір, зрів і виливався у фрагментах, окремих картинах та розділах на папір. Бо справді, коли поет у своєму “Щоденнику” пригадує, що вже в студії Карла Брюлового, перед картинами свого вчителя, “перед його чудовими творами задумувався й леліяв у своєму серці свого сліпого Кобзаря і своїх жадних крові **Гайдамаків**”, — то тим самим розкриває, що в тій скринці, яку він дав Мартосові, могли бути вже листочки і з уривками з “Гайдамаків”.

Але ця найбільша поема Шевченка, скомпонована віршом, певна річ, не могла так скоро писатись. І була викинчена р. 1841. Перший розділ цієї поеми є під наголовком “Галайда”, був уміщений у “Ластівці” на самім кінці перед післямови: “До зобачення” із такою приміткою Є. Гребінки: “Порадував нас торік Шевченко “Кобзарем”, а тепер знов написав поему “Гайдамаки”. Гарна штука, дуже гарна, така смашна, мовляв, як у спасівку та у жаркий день після обіда гарний кавун! — І їси, і ще хочеться — і читаєш і не одірвешся. Оце вам для приміру з неї перва глава. А там дальше усе лучче й лучче. Штука я вам скажу!” Така з гастрономічним присмаком була перша друкована оцінка поеми “Гайдамаки”. Оцінка дуже висока і зовсім правдива.

Окрилений такою відозвою Гребінки, Шевченко задумує цю поему видавати сам: потребував грошей, а видавець “Кобзаря” так мало заплатив гонорару авторові.

що Шевченко був уже знеохочений давати йому свої дальші твори.

Але на самостійне видання не мав грошей. Тоді поет відкриває попередню передплату і звертається з передплатними білетами до своїх приятелів і добрих знайомих, щоб таку передплату на поему збирали. А сам здобуває дозвіл на видрукування від цензури (такий дозвіл був даний 29. XI. 1841.) і передає твір у друкарню. Але передплата йшла дуже зле. І Квітка-Основ'яненко, і Г. Тарновський й інші сповіщали, що бажаючи мати поему, дадуть гроші тільки тоді, як одержать уже надрукований твір.

Поема р. 1841. була вже надрукована. Та Шевченко не мав грошей, щоб її викупити, і відбирав частками, коли мав на це гроші. І ще р. 1843. в друкарні було 800 примірників поеми. Тоді Шевченко перед від'їздом в Україну, передаючи свого "Кобзаря" видавцеві Лисенкову для другого видання, продав йому й решту поеми "Гайдамаки", що в купі з "Кобзарем" склали р. 1844. нову збірку, яку Шевченко назвав **"Чигиринський Кобзар і Гайдамаки"**. Така була історія видання поеми.

Як бачимо, задумана була на початках Шевченкової творчості. Тоді ж і розпочата, але була викінчена щойно р. 1841. Тоді ж була надрукована самим Шевченком. Частина розійшлась, а решта механічно додана до другого видання "Кобзаря" р. 1844. і вкупі з цим останнім зшита під новою вже, в горі зазначеною, назвою цілої збірки.

ГАЙДАМАКИ

(В. І. Григоровичу на пам'ять 22. квітня 1838. р.)

- Все йде, все минає і краю немає . . .
Куді ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе . . . умирає . . . Одно зацвіло,
5 А друге зав'яло, навіки зав'яло . . .
І листя пожовкле вітри рознеслі,
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім! і ти, білолиций,
10 По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивіться в жолобок, криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами.
15 Ти вічний без краю! . . . Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота,
20 Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? — Гріх — душа жива!
А, може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті слёзи-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
25 Що так вона нішком над ними ридала.
Ні, не заховай, бо душа жива.
Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!!
30 Згадай же хтонéбудь її на сім світі, —
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, — вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
35 Пóки сонце встане, спочивайте, діти!
А я поміркую ватажка де взять.

Сині мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —

- Ідіть, сині, погуляйте,
40 Пошукайте долі.
Сині мої невеликі,
Нерозумні діти!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
- 45 Сині мої! Орлі мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
- 50 Не дасть погібати,
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То зустрівши насміються, —
Такі, бачте, люди:
- 55 Все письменні, дрюковані,
Сонце навіть гудять:
“Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба...”
- 60 Що маєш робити?
Треба слухать, може й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні та й годі!
- 65 А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують,
Та й кинуть під лаву.
“Нехай, скажуть, спочивають,
- 70 Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то, дурень, розкаже
Мертвими словами,
- 75 Та якогось-то Ярему
Ведє перед нами
У постоліх. Дурень! дурень!
Біли, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
- 80 Високі могили —
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,

- Як старці співають.
- 85 Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грóшей
Та ще й слави, тогó дiва,
Співай про “Матрьóшу”,
Про “Парáшу, радóсть нáшу”,
- 90 Султáн, паркét, шпóри —
От де слава!... А то співа:
“Грає сiне мóре”,
А сам плаче; за тобóю
I тво́я громада
- 95 У сiряках!...” — Прáвда, мýдри!
Спасiби за раду.
Тéплий кожух, тiлько шкóда,
Не на мéне шитий,
А розумне вáше слóво
- 100 Брехнéю пiдбiте.
Виbacháйте... Кричiть собі!
Я слухать не бóду,
Та й до сéбе не покличу:
Ви розумнi лóуди,
- 105 А я дóрень; одiн собі
У мо́й хатинi
Заспiваю, заридáю,
Як малá дитина.
Заспiваю — мóре грає,
- 110 Вiтер повивáє,
Степ чорнiє i могiла
З вiтром розмовляє.
Заспiваю — розверну́лась
Висóка могiла,
- 115 Аж до мóря запорóжци
Степ широкий крiли;
Отамáни на ворóних
Пéред бунчукáми
Вигравáють... а порóги
- 120 Мiж очеретáми
Ревóть, стóгнуть, розсérдились,
Щось страшнé співають.
Послухаю, пожури́ся,
У старiх спитáю:
- 125 “Чогó, батькi, суму́єте?”
— Невéсело, сiну!
Днiпрó на нас розсérдився,
Плаче Україна...”

І я плачу. А тим часом
 130 Пйшними рядами
 Виступають отамани,
 Сотники з панами
 І гетьмани, — всі в золоті.
 У мою хатину
 135 Прийшли, сіли коло мене,
 І про Україну
 Розмовляють, розказують:
 Як Січ будували.
 Як козаки на байдаках
 140 Пороби минали,
 Як гуляли по синьому,
 Грілися в Скутарі,
 Та як, люльки закуривши
 В Польщі на пожарі,
 145 В Україну верталися,
 Як бенкетували . . .
 “Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!” —
 Козаки гукали.
 Шинкар знає, наливає
 150 І не схаменється;
 Кобзар вшкварив, а козаки —
 Аж Хортиця гнється —
 Метелиці та гопакі
 Гуртом оддирають;
 155 Кухоль ходить, переходить,
 Так і висихає.
 “Гуляй, пане, без жупана,
 Гуляй, вітре, полем!
 Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
 160 Піки встане доля!”
 Взявшись в боки, навприсідки
 Парубки з дідами:
 Отак, діти! добре, діти!
 Будете панами!”
 165 Отамани на бенкеті,
 Неначе на раді,
 Похожають, розмовляють, —
 Вельможна громада
 Не втерпіла, ударила
 170 Старими ногами.
 І я дивлюсь, поглядаю,
 Сміюся слюзами,
 Дивлюся, сміюся, дрібні утираю, —

- 175 Я не одинокий, є з ким в світі жить!
 У моїй хатині, як в степу безкраїм,
 Козацтво гуляє, байрак гомонить;
 У моїй хатині сіне море грає,
 Могила сумує, тополя шумить,
 Тихесенько "Гриця" дівчина співає —
- 180 Я не одинокий, є з ким вік дожить.
 От де моє добро, гроші,
 От де моя слава,
 А за раду — спасібі вам,
 За раду лукаву.
- 185 Бúде з мене поки живу,
 І мёртвого слова,
 Щоб виливaть журбу, сльози.
 Бувайте здорові!
 Підú синів випровожaть
- 190 В далéку дорóгу.
 Нехай ідуть — мóже, найдуть
 Козакá старóго,
 Що привітa моїх дітóк
 Старими сльозами,
- 195 Бúде з мене, скажú ще раз.
 Пан я над панáми!

 Отак, сідя кінці столá,
 Міркúю, гадаю:
 Когó просить? Хто поведé?
- 200 Надвóрі світáє,
 Погáс місяць, горить сóнце.
 Гайдамáки встáли,
 Помолілись, одяглися,
 Кругóm мене стáли.
- 205 Сумно, сумно, як сироти,
 Мовчки похилились.
 — "Благослові, кáжуть, бáтьку,
 Пóки маєм силу,
 Благослові шукáть дóлю
- 210 На ширóким світі".
 — "Постривáйте!... Світ — не хáта,
 А ви малі діти,
 Нерозумні. Хто ватажкóм
 Піде перед вáми?
- 215 Хто проведé? Лїхо, діти,
 Лїхо мені з вáми!
 Вїкохав вас, вїгодував,

- Віросли чималі,
Йдѣте в лю́ди, а там тепѣр
220 Все письме́нне ста́ло.
Вибача́йте, що не навчи́в,
Бо й мене́ хоч би́ли
До́бре би́ли, а бага́то
Де́чому навчи́ли!!
- 225 Тма, мна, зна́ю, а оксію
Не втну та́кі й до́сі.
Що ж ва́м ска́жуть? Ходи́м, сині́,
Ходи́мо, попроси́м.
Єсть у мене́ щі́рий ба́тько
230 (Рі́дного нема́є),
Дасть він мені́ ра́ду з ва́ми,
Бо сам, здоро́в, зна́є,
Як то тя́жко блука́ть в сві́ті
Сироті́ без ро́ду;
- 235 А до то́го — ду́ша щі́ра,
Коза́цького ро́ду,
Не одцура́всь то́го сло́ва,
Що ма́ти співа́ла,
Як ма́лого повива́ла,
240 З ма́лим розмовля́ла;
Не одцура́всь то́го сло́ва,
Що про́ Укра́їну
Слі́пий ста́рець суму́ючи
Спи́ває́ під ти́ном.
- 245 Лю́бить її́, ду́му пра́вди,
Коза́цькую сла́ву,
Лю́бить її́! Ходи́м, сині́,
На ра́ду ласка́ву!
Якби́ не він спі́ткав мене́
- 250 При ли́хій годи́ні,
Давно́ б до́сі заховали́
В сні́гу на чужи́ні;
Заховали́ б та й сказа́ли:
“Так, яка́сь леда́що...”
- 255 Тя́жко-ва́жко ну́дить сві́том
Не зна́ючи, за́що.
Мину́лося, щоб не сні́лось!...
Ходи́мо, хлоп’я́та!
Ко́лі мені́ на чужи́ні
- 260 Не дав поги́бати́,
Та й вас при́йме, привіта́є,
Як сво́ю дити́ну.

А од його, помолівшись,
Гайда в Україну!"

- 265 Добридень же, тату, в хату,
На твоім порогу!
Благослові моїх діток
В далёку дорогу!

С.-Петербург
7. IV. 1841.

ІНТРОДУКЦІЯ

- 270 Була колись шляхétчина,
Вельмóжная пáні, —
Мірялася з москаля́ми,
З ордóю, з султа́ном,
З німóтою... Було колись...
Та щó не мина́є?
275 Було, шляхта, знай, чва́ниться,
День і ніч гуля́є,
Та королéм коверзýє —
Не кажú Степа́ном,
А́бо Яном Собі́єским,
280 Ті два незвичáйні.
А іншими... небора́ки
Мóвчки панува́ли.
Сéйми, сéймики реві́ли:
Сусіди мовча́ли,
285 Диві́лися, як королі
Із Пóльщі втіка́ють,
Та слúхали, як шляхétство
Наві́сне гукáє:
Nie pozwalam! nie pozwalam!
290 Шля́хта репету́є,
А магна́ти палять хаті,
Шабелькі гарту́ють.
Дóвго такé робі́лося,
По́ки не в Варша́ві
295 Запанува́в над ляхáми
Понято́вський жва́вий.
Запанува́в та й дúмав шля́хту
Прибо́ркать трóшки... не зумі́в —
Хоті́в добра́, як дітям ма́ти,
300 А, мо́же, й ще чо́го хоті́в.
Єди́не сло́во "nie pozwalam"

- Хотів у шляхти одібрать,
 А потім... Польша запалала,
 Шляхта сказйлася... кричаты:
 305 — "Слово гонору, дарма праця!
 Поганець, наймит москаля!"
 На гвалт Пулавського і Паца
 Встае шляхетська земля,
 І — разом сто конфедерацій.
 310 Розбрелісь конфедерати
 По Польщі, Волині,
 По Литві, по Молдаванах
 І по Україні, —
 Розбреліся, та й забули
 315 Волю рятувати,
 Полигалися з жидами
 Та й ну руйнувати.
 Руйнували, мордували,
 Церквами топили...
 320 А тим часом гайдамаки
 Ножі освятили.

ЯРЕМА

- "Яремо! Герш ту, хамів сїну!
 Підй кобилу приведй,
 Подай патинки господїні,
 325 Та принесй менй водй!
 Вймети хату, внесй дрѳва,
 Посйп индїкам, гусям дай,
 Підй до льѳху, до корѳви,
 Та швйдче, хаме!... Постривай!
 330 Підеш упѳравшись в Вильшану:
 Ймѳстй трѳба; не барйсь!"
 Пішѳв Ярема, похилйвсь.
- Отак уранці жид поганйй
 Над козаком коверзував.
 335 Ярема гнўвсь, ѳо не знав,
 Не знав сїромѳха, що вйросли крйла,
 Що нѳба достане, колй полетйть...
 Не знав, нагинѳвсь.
- О, Бѳже мйй мйлий!
 340 Тяжко жйть на свйті... а хѳчется жйть,
 Хѳчется дивйтьсь, як сѳнечко сйє,
 Хѳчется послухать, як мѳре заграє,

- Як пташка щибече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспівает...
- 345 О, Бóже мій милий! як весело жить!
- Сиротá Ярема, сиротá убогий.
Ні сестри, ні брата, нікого нема...
Попихач жидівський, віріс у порóгу,
А не кленé до́лі, люде́й не займа́.
- 350 Та й за́що їх ля́ять? Хи́ба вони зна́ють,
Кого́ тре́ба глáдить, кого́ катува́ть?
Неха́й бенкету́ють... У їх до́ля дба́е,
А сироті́ тре́ба само́му придба́ть.
Трапля́ється, ча́сом тихе́нко запла́че,
- 355 Та й то не од то́го, що се́рце бо́лить.
Шоне́будь згада́е, або́ що побáчить...
Та й зно́ву до пра́ці: Ота́к тре́ба жити́!
На́що ба́тько, ма́ти, висóкі палáти,
Ко́ли нема́ се́рця з се́рцем розмовля́ть.
- 360 Сиротá Ярема — сиротá бага́тий...
Бо е́ з ким запла́кати, е́ з ким заспівáть:
Есть ка́рії о́чі,
Як зіро́ньки ся́ють,
Білі руче́нята
- 365 Млі́ють, обніма́ють.
Есть се́рце е́дине,
Серде́нко дівóче,
Що пла́че, сме́ється,
Як він то́го хо́че.
- 370 Отакий-то мій Ярема,
Сиротá бага́тий.
Та́ким і я ко́лись-то був...
Мину́ло дівча́та!
Мину́лося, розі́йшлося,
- 375 І слі́ду не ста́ло.
Се́рце млі́е, як згада́ю
Чому́ не оста́лось?
Чому́ не оста́лось? Чому́ не вита́ло?
Ле́гше бу́ло б сльóзи, журбу́ вилива́ть.
- 380 Лю́ди одібра́ли, бо їм бу́ло ма́ло:
“На́що йому́ до́ля? Тре́ба закопа́ть.
Він і так бага́тий!”
- Бага́тий на ла́ти
- 385 Та на дрі́бні сльóзи... бода́й не втира́ть!...
До́ле моя, до́ле! Де тебе́ шука́ть?
Верні́ся до ме́не, до мо́єї ха́ти,
Або́ хоч присні́ся... Не хо́чется спа́ть.

- Вибачайте, люди добрі!
Можє, не до-ладу,
390 Та прокляте лихо-злідні
Кому не завадять?
Можє, ще раз зустрінемось,
Поки шкандибаву
За Яремою по світу?
395 А, може... й не знаю.
Ліхо, люди, всюди ліхо,
Ніде пригорнутьсья.
“Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнутьсья” —
400 Гнутьсья мовчки, усміхатсья,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали...
Бо їх ласка... нехай снітьсья
405 Тому, в кого доля,
А сироті, щоб не снілась,
Не снілась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
410 Виливайсья ж, слово-сльози,
Сонечко не гріє.
Не висушить. Поділюсь
Моїми сльозами,
Та не з братом, не з сестрою...
415 З німими стінами
На чужині... А поки-що —
До крчми вернўсья;
Що там робитьсья?

Жидюга

- 420 Дрижїть, зігнўвшись
Над каганцём, лічить грóші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж дўшно!
Білі рученїята
425 Розкїдала, розкрїлася,
Як квіточка в гаю
Червонїє; а пазуха...
Пазухи немає,
Розірвана... Мабуть, дўшно
430 На перїні спати,
Одинокій, молоденькій

- Ні з ким розмовляти, —
 Однá шéпче... Нескáзано
 Гáрна нехрищéна!
 435 Отó дочкá, а то бáтько,
 Чóртова кишéня.
 Старá Хáйка лежíть дóлі
 В перíнах погáних.
 Де ж Ярéма? Взáвши тóрбу,
 440 Потяг у Вільшáну.

КОНФЕДЕРАТИ

- Одчиняй, проклятий жиде!
 Бо будеш битий, одчиняй!
 Ламайте двéри, пóки вийде..."
 Вíкна посíпались...
 445 — "Стривáй!
 Стривáйте, зáраз!"
 — "Нага́ями
 Свиня́че у́хо! Жартува́ть,
 Чи що ти хочеш?"
 450 — "Я? з панáми?
 Кри́й, Бо́же, зáраз! Да́йте встать,
 Яснове́льможні!" (ни́шком — "свíні!")
 — "Па́не полкóвнику, ламáй!"
- Упа́ли двéри... а нага́й
 455 Малю́е вздовж жидiвськóу спі́ну.
 — "Здорóв, свíне! Здорóв, жиде!
 Здорóв, чóртiв си́ну!"
 Та нага́ем, та нага́ем.
 А жид зогну́в спі́ну:
 460 — "Не жарту́йте, мостi-па́не!"
 — "Добрiвечiр в ха́ту!
 Ще раз шéльму! Ще раз!... Гóді!
 Виба́чай, прокля́тий!
 Добрiвечiр! А де дочкá?"
 465 — "Уме́рла, панóве!"
 — "Лжеш, iудо! Нага́ями!"
 Посiпались зно́ву...
 — "Ой, па́ночки, голубчи́ки,
 Ей-Бо́гу, нема́е!"
 470 — "Бре́шеш, шéльмо!"

- “Коли брешу,
Нехай Бог карає!”
— Не Бог, а ми. Признавайся!”
— “Нащо б мав ховати,
475 Коли жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!...”
— “Ха, ха, ха! Чорт, панове,
Літانیю співає.
Перехристись!”
480 — “Як же вонó?
Далєбі, не знаю”.
— “Отак, дивись!”
Лях хрїститься,
А за ним Іуда.
485 — “Браво! Браво! Охрїстїли!
Ну, за такє чудо
Могорїчу, мостї-пане!
Чуєш, охрїщений?
Могорїчу!”
490 — “Зараз, зараз!”
Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхї, а поставець
По столу гуляє.
“Єще Польща не згїнела!”
495 Хто кудї гукєє.
— “Давай, жїде!”
Охрїщений
Із льóху та в хату,
Знай, шмигляє... наливає,
500 А конфедерати —
Знай, гукють: — “Жїде! Меду!”
Жид не схаменється.
— “Де цимбали? Грай, псявіро!”
Аж корчма трясється —
505 Краков’яка оддирають,
Вальса та мазура.
А жид гляне та нищечком:
“Шляхєтська натура.”
— “Добре, годї! Тепер співай!”
510 — “Не вмїю, єй-Бóгу!”
— “Не божїсь, собача шкуро!”
— “Яку ж вам? “Небóгу!””
“Була собі Гандзя,
Калїка небóга,
515 Божїлася, молїлася,

- Що боліли нѳги:
 На пánщину не ходіла,
 А за парубкáми...
 Тихесенько, гарнесенько
- 520 Поміж бур'янами."
 — "Гóді! Гóді! Це погáна:
 Схизмáти співають"...
 — "Якóї ж вам? Хібá оцю...
 Стривáйте! Згадаю...
- 525 "Перед пáном Хвѳдором
 Хóдить жид хóдить,
 І задкóм,
 І передкóм
 Перед пáном Хвѳдїркóм,
 530 Хóдить жид, хóдить..."
 — "Дóбре, гóді! Тепѳр платї!"
 — "Жартуѳете, пáне!
 За щó платїть?"
 — "Що слухали.
- 535 Не кривїсь, погáний!
 Не жартуѳю. Давáй грóші!"
 — "Де менї їх взáти?
 Нї шѳляга! Я пánською
 Лáскою багáтий".
- 540 — "Лжеш, собáко! Признавáйся!
 А нўте, панóве!
 Батогáми!"
 Засвистїли,
 Хрїстять Лѳйбу знóву.
- 545 Перїщили, перїщили,
 Аж пїр'я летїло...
 — "Єй же Бóгу, нї шѳляга!
 Їжте моѳ тїло!
 Нї шѳляга! Гвалт! Рятуѳте!!"
 550 — "Ось ми порятуѳем!"
 — "Постривáйте! Я щось скажу..."
 — "Почуѳем, почуѳем,
 Та не брешї! Бо, хоч здóхни,
 Брехнїя не помóже".
- 555 — "Нї... в Вїльшáній..."
 — "Твої грóші?"
 — "Мої!... Ховáй Бóже!!
 Нї, я кажу, що в Вїльшáній...
 Вїльшáнські схизмáти..."
- 560 — "По три сїм'ї, по чотїри

- Живуть в одній хаті...
 Ми це знаєм, бо ми самі
 Їх так одчухрали..."
 — "Та ні, не те... вибачайте,
 565 Щоб ліха не знали...
 Щоб вам грóші приснілися...
 Бáчте, у Вільшаній...
 У костьóбі... у тítаря...
 А дочкá Оксáна!!!
 570 Ховáй, Бóже! Як пáнночка!
 Що то за хорóше...
 А червínців! Хоч не йогó,
 Так щó? Абí грóші!"
 — "Абí грóші, однáково!
 575 Прáвду Лéйба кáже.
 А щоб бíльше булá прáвда, —
 Нехáй шлях покáже.
 Одягáйся!"
- Поїхали
- 580 Ляхí у Вільшáну.
 Одíн тíлько під лáвою
 Конфедерáт п'яний,
 Нездúжа встать, а курнíка,
 П'яний і весéлий:
 585 "Му жу́жету, му жу́жету,
 Polska nie zginiéta".

ТИТАР

- "У гаю, гаю
 Вітру немає;
 Місяць висóко,
 590 Зіронькí сáють.
 Вийди, сердéнько,
 Я виглядаю —
 Хоч на годíну,
 Моя рибчíно,
 595 Виглянь, голúбко,
 Та поворо́уем,
 Та посуму́ем,
 Бо я далéко
 Сю нíч мандрúю.
 600 Виглянь же, птáшко,

Моє сердєнько,
Пóки близєнько,
Та поворокуєм . . .
Ох, тяжко, ва́жко!"

- 605 Отáк, хóдя попід гаєм,
Яре́ма співає,
Виглядає . . . а Окса́ни
Немає, немає.
Збóри сяють серед не́ба
- 610 Сві́тить білолиций.
Верба́ слуха соловéйка,
Дівиться в крини́цю;
На кали́ні, над водо́ю,
Так і вилива́є,
- 615 Ненáче зна, що дівчину
Козáк виглядає.
А Яре́ма по доли́ні
Лéдвє-лéдвє хóдить,
Не дівиться, не слухає.
- 620 — "На́що мені в́ро́да,
Ко́ли нема́ щáстя, ко́ли нема́ до́лі?
Літа́ молоді́ї ма́рно пропаду́ть.
Оди́н я на сві́ті — стеблó серед по́ля,
Його́ буйні́ вітри́ по́лем рознесу́ть.
- 625 Так і мене́ люди́ не зна́ють, де діти.
За́що ж одиура́лись? Шо́ я сирота́?
Одно́ було́ се́рце, одно́ на всі́м сві́ті,
Одна́ душа́ щі́ра, та ба́чу, шо́ й та,
Шо́ й та одиура́лась."
- 630 І хлі́нули слё́зи.
Попла́кав серде́га, утёр рукаво́м.
— "Остава́йся здо́рова! В дале́кій доро́зі
Найду́ або́ долю́ . . . або́ за Дніпро́м
Ля́жу голово́ю. А ти не запла́чеш,
635 А ти не побáчиш, як во́рон клюе́
Ті ка́рії о́чі, ті о́чі коза́чі,
Шо́ ти цілува́ла . . . серде́нько мо́є!
Забудь мо́ї слё́зи, забудь сироти́ну,
Забудь, що́ кля́лася; — дру́гого шука́й!
- 640 Я то́бі не па́ра, я в сі́рій свити́ні,
А ти, титарі́вна! . . . Кра́щого віта́й!
Віта́й, ко́го зна́єш, — така́ моя́ до́ля!
Забудь мене́, пта́шко, забудь, не жури́сь!
А ко́ли почу́єш, шо́ на чужи́м по́лі

645 Сховали Ярému . . . нішком помолісь,
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помоліся!"

Та й заплакав сіромáха,
На кий похилився.

650 Плаче собі тихесенько . . .
Шелесть! . . . коли гляне! . . .
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадётся Оксána.

Забув, побіг, обняліся . . .
655 — "Серце! . . ." — та й зомліли.
Довго, довго тільки — "серце!"
Та й знову німіли.
— "Годі, пташко!"

— "Ще трóшечки,
660 Ще . . . ще . . . сизокрилий,
Вийми душу! . . . Ще раз . . . ще раз . . .
Ох, як я втомилась!"
— "Одпочи́нь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла."

665 Послав світку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
— Сідай же й ти коло мене!"
Сів тай обняліся.

— "Серце моє, крихто моя,
670 Знову полиліся . . .
— "Ти сьогодні забарилась . . ."
— "Батько занедужав,
Коло його все поралась . . ."
— "А менé байдуже?"
675 — "Який бо ти, ей же Богу . . ."
Слізонькі блиснули.
— "Не плач, серце, я жартую".
— "Жарти! . . ."

Усміхнулась.

680 Прихилилась голóвкою,
Та й ніби заснула.
— "Бач, Оксáно, я жартую,
А ти й справді плачеш,
Ну, не плач же, глянь на мене,
685 Завтра не побачиш.
Завтра буду я далéко,
Далéко, Оксáно . . .
Завтра вночі у Чигрині

- Свячений достану.
- 690 Дасть він мені срібло, злото,
Дасть він мені славу,
Одягну тебе, обую,
Посажу, мов паву,
На дзиглику, як гетьманшу,
- 695 Та й дивіться буду...
Поки не вмру — дивитимусь..."
— "А, може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
- 700 Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану."
— "Хіба краща є за тебе?"
— "Може й є, не знаю".
— "Гнівйш Бóга, моє серце:
- 705 Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем.
Нема кращої за тебе!"
— "Що се ти говориш?
- 710 Схаменіся!"
— "Правду, рибко!"
Тай знову, тай знову.
Довго вони, як бачите,
Вели таку мову.
- 715 Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божілись,
То ще раз божілись.
Йй Ярема розказував,
- 720 Як жить вони будуть,
Як окує всю в золоту,
Як долю добуде,
Як віріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
- 725 Як він буде панувати,
Колі не загине.
- Аж обрідло, слухаючи,
Далєбі, дівчата!
— "Отó який! Мов і справді
- 730 Обрідло!..." А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,

- Такé діво читаєте, —
 Гріха на всю губу!
 735 Тоді, тоді... та цур йому!
 А дуже цікаве!
 А надто вам розказать би,
 Як козак чорнявий
 Під вербою, над водою
 740 Обнявшись сумує;
 А Оксана, як голубка,
 Воркує, цілує,
 То заплаче, то зомліє,
 Голівоньку схилить:
 745 Серце моє, доле моя!
 Соколе мій милий!
 Мій!!..." Аж верби нагинались
 Слухати таку мову!
 Отό мова!! не розкажу,
 750 Мої чорноброві,
 Не розкажу протів ночі,
 А то ще присніться...
 Нехай собі розійдуться,
 Так, як і зійшлися.
 755 Тихесенько, гарнесенько,
 Щоб ніхто не бачив
 Ні дівочі дрібні слізки,
 Ні щирі козачі.
 Нехай собі... Може, ще раз
 760 Вони на сім світі
 Зустрінуться? Побачимо...

- А тим часом світить
 З усіх вікон у титаря.
 Що-то там твориться?
 765 Треба глянути та розказати...
 Бодай не дивіться!
 Бодай не дивіться, бодай не казати!
 Бо за людей сором, бо серце болить.
 Гляньте, подивіться!... то конфедерати,
 770 Люди, що зібрались волю боронити!
 Боронять, прокляті! Будь проклята мати
 І день, і година, коли понесла,
 Коли породила, на світ привела!
 Дивіться, що роблять у титаря в хаті
 775 Пекельнії діти!

- У печі пала́
- Ого́нь і світи́ть на всю ха́ту.
В углу́ соба́кою дрожи́ть
Прокля́тий жид. Конфедера́ти
- 780 Крича́ть до тита́ря: — “Хоч жи́ть?
Скажи́, де гро́ші?”
Той мовчи́ть.
Нали́гачем скрути́ли ру́ки,
Вда́рили об зе́млю... нема́,
- 785 Нема́ ні сло́ва.
— “Ма́ло му́ки,
Дава́йте пріску! Де смола́?
Кропи́ його́! Ота́к! Холóне.
Мерщи́й же пріско́м посипа́й!
790 Що? Ска́жеш, ше́льмо?... І не сто́гне!
Завзя́та бе́стія! Стрива́й!”
Насі́пали в халя́ви жа́ру...
— “У ти́м'я цвя́шок заката́й!”
Не ви́терпів свято́ї ка́ри.
- 795 Упа́в серде́га. Пропада́й
Душа́ без спо́віді свято́ї!
“Окса́но!... до́чко!” — та й уме́р.
Ляхи́ задума́лися сто́я,
Хоч і запе́кли.
- 800 — “Що тепе́р?
Панóве, — ради́! Помірку́йте!
З ним тепе́р нічого́ робі́ть.
Запа́лим це́ркву!”
— “Гвалт! Ряту́йте!
805 Хто в Бо́га ві́рує!” — кричи́ть
Надво́рі го́лос, що є́ сі́ли.
Ляхи́ зомлі́ли. — Хто та́кий?”
- Окса́на в ха́ті: — “Вби́ли! вби́ли!”
Млі́є та й па́да, а старши́й
- 810 Махну́в руко́ю на грома́ду.
Пону́ра шля́хта, мов хорти́,
Вийшла́ за две́рі... Сам поза́ду
Бере́ зомлі́люю...
Де́ ти?
- 815 Де́ ти, Яре́мо? Подиви́ся!
Мо́же, мандру́ючи співа́,
Як Налива́йко з ля́хом бівся!
Ляхи́ пропа́ли. Чу́ть жива́
Пропа́ла з німи́ і Окса́на.

- 820 Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люди сплять,
І титар спить... Не рано встане.
Навіки, праведний, заснув.
825 Горіло світло, погасало!...
Погасло... Мертвий мов здригнув,
І сумно, сумно в хаті стало.

СВЯТО В ЧИГИРИНІ

- Гетьмани, гетьмани! Якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
830 Що ви будували, де ви панували,
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.
Базари, де військо, як море, червоне
Перед бунчуками, бувало, горить,
835 А ясновельможний на воронім коні,
Блиснє булавою — море закипить...
Закипить, і розлилось
Степами, ярами.
Ліхо мліє перед ними...
840 А за козаками...
Та що й казати... Минуло,
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати...
Бо щоб не почули...
845 Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колісь-то козачий.
Із-за лісу, з-за туману,
850 Місяць впливає.
Червоніє круглолиций,
Горить, а не сяє.
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
855 Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигирині,
Як у домовині,
Сумно, сумно... (Отак було

- 860 По всій Україні
Прóтив но́чі Маковія,
Як ножі святи́ли).
Люде́й не чу́ть; через базáр
Кажáн кострокрі́лий
865 Перелеті́ть; на вигоні
Сова́ завива́є.
А де ж лю́ди? Над Тясмі́ном,
У те́мному га́ю,
Зібра́лися; старі́й, мали́й,
870 Убо́гий, бага́тий
Поєдна́лись, — дожида́ють
Вели́кого свята́.

- У те́мному га́ю, в зелéній дібро́ві,
На припо́ні ко́ні отáву скубу́ть;
875 Осідла́ні ко́ні вороні́ готóві.
Куди́-то пої́дуть? Кого́ повезу́ть?
Он кого́, диві́ться! Лягли́ по доли́ні,
Ненáче побі́ті, ні сло́ва не чу́ть.
Отó гайдама́ки . . . На гвалт Украї́ни
880 Орлі́ налеті́ли: вони́ рознесу́ть
Ляхáм, жидáм ка́ру.
За кров і пожа́ри
Пéклом гайдама́ки ляхáм оддаду́ть.

- Попід дібро́вою сто́ять
885 Возі́ залі́зної тарáні:
То ще́дрої гості́нець па́ні.
Умі́ла що ко́му дава́ть,
Нівро́ку їй, неха́й царству́є!
Неха́й не ва́дить, як не чу́є! . . .
890 Помі́ж возáми ніде́ статъ:
Ненáче в і́рїй налеті́ло
З Смі́лянщини, з Чиги́рїна
Прóсте коза́цтво, старші́на . . .
На пéвне ді́ло налеті́ли.
895 Коза́цьке па́нство похожа́є,
В кирéях чо́рних, як оді́н,
Нїщечком хо́дя розмовля́є
І поглядáє на Чигрї́н.

СТАРШИ́НА ПÉРВИЙ.

Старі́й Голова́тий щось дуже коверзу́є.

900 СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не зна нічого, а дивися — скрізь Головатий. “Колі сам, каже, не повершу, то синові передам”.

 СТАРШИНА ТРІТІЙ.

905 Та й син же штука! Я вчора зустрівся з Залізником; такé розкажує про його, що цур йому! “Кошовим, каже, буде, та й годі; а, може, ще й гетьманом, коли тее...”

 СТАРШИНА ДРУГИЙ.

910 А Гонта нашо? А Залізник? До Гонти сама... сама писала: “Колі”, каже...

 СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Цітьте лишень! Здається дзвонять.

 СТАРШИНА ДРУГИЙ.

915 Та ні, то люди гомонять.

 СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Гомонять поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні! Химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину — треба з’їсти; плачте, очі, хоч повилáзьте, бачили, що купували, — грóшам не пропадять! А то думают, думают, ні вслух, ні мóвчки, а ляхи догадаються — от тобі й пшик. Що там за рада? Чом вони не дзвонять?
920 Чим спїниш народ, щоб не гомонів? Не дєсять душ, а, слава Бóгу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте, співають?

 СТАРШИНА ТРІТІЙ.

Справді, співа щось; піду, спиню.

930 СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Не спиняй! Нехай співа, абї не гóлосно.

 СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Отó, мабуть, Волóх! Не втєрпів такї старий дурень; треба та й годі!

935 СТАРШИНА ТРІТІЙ.

А, мудро співа! Колі не послухаєш, все ін-

шу. Підкрадемо́сь та послуха́ем; а тим ча́сом
задзвоня́ть.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ і ДРУГИЙ.

940 Ходімо!

(Старшини вишком стали за дубом; під дубом сидить
сліпий кобзар. Кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співа
негохосно).

- 945 “Ой, волóхи, волóхи
Вас остáлося трóхи;
І ви, молдава́ни,
Тепе́р ви не па́ни:
Ва́ші господа́рі —
950 Наймиті́ тата́рам,
Туре́цьким султа́нам,
В кайда́нах, в кайда́нах!
Го́ді ж, не жури́ться!
Га́рно помолі́ться,
955 Брата́йтеся з на́ми,
З на́ми, козака́ми;
Згада́йте Богда́на,
Старо́го гетьма́на!
Бу́дете панáми
960 Та, як ми, з ножа́ми,
З ножа́ми святи́ми
Та з ба́тьком Макси́мом
Сю́ ніч погуля́ем,
Ляхі́в погойда́ем,
965 Та так погуля́ем,
Що аж пе́кло засміе́ться,
Земля́ затрясе́ться,
Не́бо запала́е . . .
До́бре погуля́ем!”

970 ЗАПОРОЖЕЦЬ.

До́бре погуля́ем! Пра́вду співа́, як не бре́ше.
А що́ б то з його́ за кобза́р був, якби́ не Волóх!

КОБЗАР.

975 Та я й не волóх, — так тільки; був ко́лись
у Волóщині, а лю́ди й зову́ть Волóхом, — не
знаю́ за́що.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Ну дарма, утні ще якунéбудь! А ну, про
бáтька Максíма ушквáр!

980

ГАЙДАМАКА.

Та не гóлосно, щóб не почúла старшіна.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

985 А щó нам вáша старшіна? Почúе, так послú-
ха, ко́ли ма́е чим слúхати, та й гóді. У нас один
старший — бáтько Максíм; а він як почúе, то
ще карбóванець дасть. Спíвай, стáрче Бóжий, не
слúхай йогó!

ГАЙДАМАКА.

990 Та вонó так, чоловiче; я це й сам знáю, та
óсь що: не так панí, як пiдпанки, абó — пóки
сóнце зiйде, то росá очi вiсть.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Брехнi! Спíвай, якú знáеш, а то й дзвóна не
дiждемо, — заснемó.

995

ГУРТÓМ.

Спráвдi заснемó, спiвай якунéбудь.

“Лiтá орéл, лiтá сiзий
Попiд небесáми, —
Гуля́ Максíм, гуля́ бáтько
1000 Степáми, лiсáми.
Лiтá орéл сизокрiлий,
А за ним орля́та;
Гуля́ Максíм, гуля́ бáтько,
А за ним хлоп'я́та,
1005 Запорóжцi тi хлоп'я́та,
Синiй йогó, дiти.
Помiркúе, загада́е,
Чи бiти, чи лiти,
Чи танцюва́ть, то й ушквáрять,
1010 Аж землi трясéться.
Заспiва́е — заспiва́ють,
Аж ли́хо смiéться.
Горiлку, мед не чáркою —
Поставцém черка́е,

- 1015 А вóрога, заплющившись,
Ката́, не мина́е.
Отакий-то наш отáман,
Орёл сизокри́лий!
І во́юе, і гарцю́е
- 1020 З усієї́ сили —
Нема́ в його́ ні оселі,
Ні са́ду, ні ста́ву...
Степ і мо́ре — скрізь бітий шлях,
Скрізь зо́лото, сла́ва.
- 1025 Шану́йтеся ж, вражі́ ляхі,
Скаже́ні соба́ки:
Йде За́лізняк Чо́рним Шля́хом,
За ним — гайдама́ки”.

ЗАПОРО́ЖЕЦЬ.

- 1030 Оце́ то так! Вчи́стив, нічого́ сказа́ть, і до ла́ду,
і пра́вда. До́бре, дале́бі до́бре! Що́ хо́че, то так і
втне. Спаси́бі, спаси́бі!

ГАЙДАМА́КА.

- 1035 Я щось не второ́пав, що́ він співа́в про
гайдама́ків.

ЗАПОРО́ЖЕЦЬ.

- 1040 Який бо ти бевзь і спра́вді! Ба́чиш, ось що
він співа́в: щоб ляхі́ пога́ні, скаже́ні соба́ки, ка́я-
лись, бо йде За́лізняк, Чо́рним Шля́хом з гайда-
ма́ками, щоб ляхі́в, ба́чиш, різа́ть...

ГАЙДАМА́КА.

- 1045 І віша́ть, і мордува́ть! До́бре, ей-Бо́гу, до́бре!
Ну, це так! Далє́бі, дав би карбо́ванець, якби́ був
не пропів учо́ра! Шко́да! Ну, неха́й стара́ в'язне,
бі́льше м'я́са бу́де. Поборгу́й, будь ла́скав — за́-
втра одда́м. Утні́ ще щоне́будь про гайдама́ків.

КОБЗА́Р.

- 1050 До гро́шей я не ду́же ла́сий. Цур ї́м, аби́ була́
ла́ска слуха́ти, — по́ки не охри́п, співа́тиму; а
охри́пну — ча́рочку-дру́гу ті́ ледашці́, та й
зно́ву. Слу́хайте ж, панове́ грома́до!

“Ночували́ гайдама́ки
В зеле́ній дібро́ві,
На припо́ні па́сли ко́ні,

- 1055 Сідлані, готіві.
 Ночувáли ляшкі-панкі
 В будінках з жидáми,
 Напи́лися, прости́глися,
 Та й...”
- 1060 ГРОМАДА.
 Цить лишéнь! Здаéться, дзвóнять.
 Чу́еш?... Ще раз... о...
- “Задзвоні́ли, задзвоні́ли...
 Пішла́ луна́ га́єм.
- 1065 Ідіть же ви та молі́ться,
 А я доспівáю.”
- **
- Повали́ли гайдама́ки,
 Аж стóгне дїбрóва;
 Не повезлі́, а на плéчах
- 1070 Чума́цькі волóві
 Несу́ть возі́. А за ні́ми
 Сліпій Волóх зно́ву:
 “Ночувáли гайдама́ки
 В зелéній дїбрóві...”
- 1075 Шкандибáє, курні́кає,
 І гич не до рéчі.
 — “Ну лиш і́ншу, ста́рче Бóжий!” —
 З возáми на плéчах
 Крича́ть йому́ гайдама́ки.
- 1080 — “Дóбре, хлопці́, нáте!
 Отáк! Отáк! Дóбре, хлопці́!
 А нúте, хлоп’я́та,
 Ушкварі́мо!”
- Земля́ гне́ться,
- 1085 А воні́ з возáми
 Так і рі́жуть. Кобза́р гра́є,
 Дода́є слова́ми:
 “Ой, гоп таки-та́к,
 Клі́че Га́ндзю коза́к:
- 1090 Ході́, Га́ндзю, пожа́ртую!
 Ході́, Га́ндзю, поці́лую,
 Ході́м, Га́ндзю, до по́па
 Бо́гу помолі́ться;
 Нема́ жи́та ні сно́па —

- 1095 Варі варяніці!"
Оженівся, зажурився:
Нічого немає;
У рядніні ростуть діти,
А козак співає:
1100 "І по хаті ти-ни-ні,
І по сінях ти-ни-ні,
Варі, жінко, лині!
Ти-ни-ні, ти-ни-ні!" "

— "Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!"

- 1105 "Ой, гоп тогó дїва!
Наварїли ляхї пїва,
А ми бóдем шинкувáть,
Ляшків-панків частувáть.
Ляшків-панків почасту́ем,
1110 З панянка́ми пожарту́ем.
Ой, гоп таки-тáк.
Кліче пáнну козáк:
"Пáнно, птáшко моя́,
Пáнно, до́ле моя́,
1115 Не сорóмся, дай рúченьку,
Ходїм погуля́ймо;
Нехай лю́дям лїхо снїться,
А ми заспїва́ймо.
А ми заспїва́ймо,
1120 А ми посїда́ймо,
Пáнно, птáшко моя́,
Пáнно, до́ле моя́."

— "Ще раз, ще раз!"

- 1125 "Якбї такї, або так, або сяк,
Якбї такї запорóзький козáк,
Якбї такї молодїй, молодїй,
Хоч по хатї б поводїв, поводїв.
Страх менї не хóчеться
З старїм дїдом морóчиться,
1130 Якбї такї..."

— "Цу-цу, скажéні, схаменїться!
Бач, розходїлися! А ти,
Старá собáко, де б молїться,
Верзéш тут пóгань! От чортї!"

- 1135 Кричіть отаман. Опинілись
 Бачать, що церков: дяк співа,
 Попі з кадїлами, з кропїлом.
 Громада — ніби нежива.
 Ані телень . . . Поміж возами
- 1140 Попі з кропїлами пішли;
 За ними корогві несли,
 Як на Великдень над пасками.
- “Молїтесь, братія! молїтесь!” —
 Так благочїнний начинá:
- 1145 — “Кругом святого Чигринá
 Стáне сторожа з того світу,
 Не дасть святого розпинáть.
 А ви Україну ховайте:
 Не дайте матері, не дайте
- 1150 В руках у кáта пропадáть.
 Од Конашевича і дóси
 Пожар не гáсне, лю́ди мруть,
 Конають в тюрмах го́лі, бóси . . .
 Діти нехрїщені ростуть,
- 1155 Козáцькі діти; а дівчáта!
 Краю козáцького красá,
 У ляха в’яне, як перш ма́ти.
 І непокрїтая косá
 Сти́дом сиче́ться! . . . ка́рі б́чі
- 1160 Гáснуть в нево́лі; розкува́ть
 Козáк сестру́ свою́ не хóче,
 Сам не сорóмиться конáть
 В ярмі у ляха . . . Го́ре! го́ре!
 Молїтесь, діти! Страшний суд
- 1165 Ляхі в Україну несуть!
 І заридáють чо́рні го́ри.
 Згадайте пра́ведних гетьма́нів.
 Де їх моги́ли? Де лежїть
 Оста́нок сла́вного Богда́на?
- 1170 Де Остряни́цина стоїть
 Хоч би убо́гая моги́ла?
 Де Налива́йкова? Нема́!
 Живого́ й ме́ртво́го спали́ли.
 Де Богу́н той, де та зима́?
- 1175 Іну́л що-зіму́ замерза́є —
 Не вста́не Богу́н загатїть
 Шляхетським тру́пом. Лях гуля́є!
 Нема́ Богда́на — червонїть

- І Жовті Води й Рось зелѣну,
 1180 Сумує Корсунь стародѣнний, —
 Немá журбу з ким поділіть.
 І Альта плаче: “Тяжко жити,
 Я сохну... сохну... Де Тарас?! —
 Немá, не чуть... Не в бáтька діти!”
 1185 Не плачте, брáтія: за нас
 І душі праведних, і сила
 Архистратіга Михаїла.
 Не за гóрами кáри час —
 Молітєсь, брáтія!”
 1190 Молілись, —
 Молілись щіро козакі,
 Щіро, як діти; не журілись,
 Думали тее... а зробілось
 Над козакáми хусточки.
 1195 Однó добрó, однá слáва
 Біліє хустіна,
 Та й ту знімуть...
 А днякон:
 — “Нехай вóрог гíне!
 1200 Беріть ножі!... Освятіли!”
 Ударили в дзвóни,
 Ревé гаєм: “Освятіли!”
 Аж серце холóне.
 Освятіли, освятіли!
 1205 Гíне шляхта, гíне!
 Розібрали, заблищáли
 По всій Україні.

ТРЕТІ ПІВНІ

- Ще день Україну катувáли
 Ляхі скажéні; ще одін,
 1210 Одін остáнній сумувáли
 І Україна, і Чигрін.
 І той минув, день Маковія,
 Велике свято в Україні!
 Минув... і лях, і жидовін
 1215 Горілки, крóви упивáлись,
 Клялі схизмáта, розпинáли.
 Клялі, що нічого вже взятí.
 А гайдамаки мóвчки ждáли.
 Пóки погáнці ляжуть спáть.

- 1220 Лягли, і в голови не клали,
Що вже ніколи не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать грощі уночі
Без світла, лічать бариші,
1225 Щоб не побачили злі люди.
І ті на золоту лягли,
І сном нечистим задрімали.

- Дрімать... Навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливé оглядять
1230 І небо, і зорі, і зéмлю, і мóре,
Та глянуть на люди, що вони мотóрять,
Щоб Бóгові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить... а чи бачить мою сиротину,
1235 Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують? Де вона воркує?
Чи знає Ярéма? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю:
1240 Ляхо — не дівчата — буде танцювать.
Недóблю співаю козацького краю!
Слухайте, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козакі шляхту тяжко покарали
1245 Щоб не забували ляха проклинать.

- Гомоніла Україна,
Дóвго гомоніла,
Дóвго, дóвго кров степами
Текла, червоніла.
1250 Текла, текла, та й вiсохла.
Степи зеленіють,
Діді лежать, а над ними
Могіли синіють.
Та що з того, що високі?
1255 Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
1260 Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх уміють. Зійде сонце,

Осушить, пригріє,
А унуки? Їм байдуже,
1265 Жіто собі сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
1270 Де Залізник щира душа,
Де одпочиває?
Тяжко! Важко! . . . Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
1275 Довго гомоніла,
Довго, довго, кров степами
Текла, червоніла.
І день, і ніч — гвалт, гармати,
Земля стогне, гнеться.
1280 Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба.
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
1285 І Альту, і Сєну, — і там розлилось,
Не знати за що, крові широкее море.
А тепер що буде? Сховайся за гору.
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати.

1290 Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.

Понад Дніпром козак іде,
Можє, з вечерниці.
Іде смутний, невеселий,

1295 Ледве несуть ноги.
Можє, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить
Хоч ла́та на ла́ті,

1300 Чорнобривий . . . а не згіне,
То буде й багатий.
Чого ж смутний чорнобривий
Іде, чуть не плаче.
Якось тяжку недоленьку

- 1305 Віщує козаче,
 Чує серце, та не скаже,
 Якé ліхо буде.
 Минé ліхо... Кругóm йóго,
 Мов вимерли люди.
- 1310 Ані півня, ні собаки,
 Тільки із-за гаю
 Десь далéко, сумно, сумно
 Вовки завивають.
- Байдуже. Іде Ярема,
 1315 Та не до Оксани,
 Не в Вільшану на дóсвітки, —
 До ляхів поганих
 У Черкаси: А там третій
 Півень заспíває.
- 1320 А там... а там... Йде Ярема,
 На Дніпр поглядáє.
- “Ой, Дніпре мій, Дніпре, ширóкий та дужий!
 Багато ти, батьку, у морé носів
 Козацької крóви... Ще понесéш, друже...
 1325 Червонів ти сине, та не напоїв,
 А сю ніч уп'ється. Пекельнее свято
 По всій Україні сю ніч заревé.
 Потечé багато, багато, багато
 Шляхетської крóви. Козák оживé,
 1330 Оживуть гетьмáни в золотім жупáні,
 Прокинеться дóля; козák заспíва:
 “Ні жйда, ні ляха!” А в степáх України, —
 Дай то, Бóже мїлий, — блисне булавá!”
- Так идучі, думав в латаній свитині
 1335 Сердéга Ярема з свяченим в руках.
 А Дніпр, мов підслухав: ширóкий та синій
 Підняв гóри-хвилі... а в очеретах —
 Ревé, стóгне, завивáє,
 Лóзи нагинáє;
- 1340 Грім гогóче... а блискавка
 Хмáру роздирáє.
 Ідé собі наш Ярема,
 Нічóго не бачить;
 Однá думка усміхнётся,
 1345 А дрóга заплаче.
 “Там Оксана, там вéсело
 І в сїрій свитині,

- А тут... а тут... що ще буде?
Можє, ще загину..."
- 1350 А тим часом з-за байраку
Півень "кукуруіку!"
"А, Черкаси!... Божє мїлий!
Не вкоротї віку!"

ГАЛАЙДА

- 1355 Задзвонїли в усі дзвони
По всїй Україні;
Закричали гайдамаки:
"Гїне, шляхта, гїне!
Гїне шляхта! Погуляєм
Та хмáру нагрїєм!"
- 1360 Зайнялася Смілянщина, —
Хмáра червонїє.
А найпérша Медвѣдівка
Нѣбо нагрїває.
Горїть Сміла, Смілянщина,
1365 Крów'ю підпливає,
Горїть Кóрсунь, горїть Кáнів,
Чигирїн, Черкаси!...
Чóрним Шляхом запалáло,
І кров полилáся
- 1370 Аж у Волинь. По Полїссі
Гóнта бенкетує,
А Залїзняк в Смілянщині
Дамáску гартує
У Черкасах, де й Ярэма
- 1375 Прóбує свячєний.
— "Отáк, отáк! Дóбре, дїти,
Мордуйте скажєних!
Дóбре, хлопци!" — на базáрі
Залїзняк гукáє!
- 1380 Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярэма — страшно глянуть —
По три, по чотїри —
Так і кладє. — Дóбре, хлопче,
- 1385 Мáтерї їх хїря,
Мордуй! мордуй! В раю бóдеш,
Абó есаулом.

- Гуляй, хлопче! Ну́те, діти!"
 І діти майну́ли
- 1390 По горі́щах, по комо́рах,
 По льо́хах — усю́ди,
 Всі́х укла́ли, все забра́ли.
 — Тепе́р, хло́пці, бу́де!
 Утомі́лись, одпочі́ньте!"
- 1395 Улиці́, базари́
 Кри́ли тру́пом, плили́ кро́в'ю:
 "Ма́ло кля́тим ка́ри!
 Ще раз тре́ба перемучи́ть,
 Щоб не повставали́
- 1400 Нехри́щені, кля́ті ду́ші!"

- На базар збира́лись
 Гайдама́ки. Йде Яре́ма,
 Залі́зняк гукáє:
 — "Чу́еш, хлопче? Ходи́ сюди́!"
- 1405 Не бійсь, не зляка́ю!"
 — "Не бо́юся!" зня́вши ша́пку,
 Став, мов пе́ред па́ном.
 — Відкі́ля ти? Хто ти та́кий?"
 — "Я, па́не, з Вільша́ни".
- 1410 — "З Вільша́ної, де тита́ря
 Пси замордува́ли?"
 — "Де́? Яко́го?"
 — "У Вільша́ній ...
- І ка́жуть, що вкра́ли
- 1415 Дочку́ його́, коли́ зна́еш".
 — "Дочку́? ... у Вільша́ній?"
 — "У тита́ря, коли́ знава́в".
 — "Окса́но! Окса́но! —
 Де ти, се́рце мо́є, де ти?!"
- 1420 Та й па́да додо́лу.
 — "Еге́! Зна́ю ... Шко́да хло́пця!
 Прові́три, Мико́ло!"
 Прові́трився. — "Ба́тьку! Бра́те!
 Чом я не стору́кий?!"
1425. Да́йте ножа́! да́йте си́лу!
 Му́ки ля́хам, му́ки!
 Му́ки стра́шної, щоб пе́кло
 Затрясло́ся, млі́ло!"
 — "До́бре, хлопче, но́жі бу́дуть
- 1430 Аби́ щоб хоті́лось!

- Хочеш з нами у Лисянку?”
 — “На край світа... пане,
 На край світа та не найду,
 Не найдú Оксани!”
- 1435 — “Мóже й найдеш, ходім з нами...
 Я все забуваю,
 Як зовешся!” — “Яремою!”
 — “Прізвище?” — “Не маю!”
 — “Хіба байстріюк? Без прізвища...”
- 1440 Запиші, Микóло,
 Есаулом.” — “Без прізвища?...”
 — “Нехай буде Гóлий!
 Бач обідраний...” — “Погано...”
 — “Ну, хіба Бідóю?”
- 1445 — “Ні, погано...”
 — “Стривай лишень:
 Пиші Галайдóю!”
 Записали.
 — “Ну, Галайдо,”
- 1450 Поїдем гуляти!
 Найдеш дóлю... А не найдеш...
 Рушайте, хлоп'ята!...”
 І Яремі дали коня
 Зайвого з обзю.
- 1455 Усміхнувся на воронім,
 Та знову у сльóзи.
 Вийхали за царину, —
 Палáють Черкáси...
 — “Чи всі, діти?”
- 1460 — “Гайда!” — — “Усі, бáтьку!”
 Простяглася
 По дiбрóві понад Днiпрóм
 Козáцька ватага.
- 1465 А за ними кобзár, Волóх,
 Переваги-ваги
 Шкандибáе на кóнику,
 Козакáм співáе:
 “Гайдамáки, гайдамáки!
- 1470 Залiзнiяк гуляе!...”
 Поїхали, — А Черкáси
 Палáють, палáють.
 Байдóуже! Нiхтó й не гляне!
 Смиютьсá та лáють

- 1475 Кляту шляхту; хто балака,
 Хто кобзаря слуха,
 А Залізняк попереду
 Нашорóшив уха,
 Їде собі, люльку кúрить —
- 1480 Нікому ні слова;
 А за ним німий Ярёма...
 Зелена дiбрóва
 I тёмний гай, i Днiпр дужий,
 I висóкi гóри,
- 1485 Нéбо, зóри, добрó, люди
 I лютеe гóре —
 Все пропáло, все! Нічóго
 Не знаe, не бачить, —
 Як убитий. Тяжко йому́,
- 1490 Тяжко, а не плаче.
 Нi, не плаче: зми́я люта
 Жадна випивае
 Дрiбнi сльóзи, давить дúшу,
 Сёрце роздирае.
- 1495 Ой, ви сльóзи! дрiбнi сльóзи!
 Ви зми́ете гóре, —
 Зми́йте йогó! ... Тяжко! Нúдно!
 I сiнього мóря,
 I Днiпра, щоб вiлить люте, —
- 1500 I Днiпра не стáне.
 Занапастить хiба дúшу?
 Оксáно, Оксáно!
 Дé ти? Дé ти? Подивiся,
 Моя сиротiно,
- 1505 Подивiся на Ярему!
 Дé ти? Мóже, гине;
 Мóже, тяжко клянé дóлю,
 По Пóльщi блукае,
 Абó в пáна у кайдáнах
- 1510 У склепý конáе.
 Мóже, згáдуе Ярему,
 Згáдуе Вiльшáну!
 Клiче йогó: "Сёрце моé!
 Обнiмi Оксáну!
- 1515 Обнiмемось, мiй сóколе,
 Навiки зомлiём,
 Нехáй ляхi знущáються, —
 Не почúем!..." Вiе,
 Вiе вiтер зза Лимáну,

- 1520 Гне топóлю в пóлі, —
 І дівчина похілється,
 Куді гне недóля;
 Посумує, пожúриться,
 Забу́де... і, мо́же...
- 1525 У будінку господі́ня, —
 А лях... Бóже, Бóже!
 Кара́й пéклом мою́ дúшу,
 Вілий мúки мо́ре,
 Розбій кáру надо мно́ю!
- 1530 Та не таким гóрем
 Кара́й сéрце! Розі́рветься,
 Хоч би бу́ло ка́мінь!
 Дóле моя́, сéрце моé!
 Чóм ти не в Вільша́ній!
- 1535 А мо́же й там, мо́же пла́че,
 Тя́жко їй небóзі,
 Мо́же, з ба́тьком вигляда́є...
 І хлі́нули сльóзи,
 Дрі́бні-дрі́бні поли́лися.
- 1540 Де вони́ взя́лися?
 А Залі́зняк гайдама́кам
 Кричи́ть: "Опині́ться!...
 У лі́с, хлóпці! Вже світа́є,
 І ко́ні приста́ли:
- 1545 Попасемо́!"
 Поверну́ли
 У лі́с та й схова́лись.

ГУПАЛІВЩИНА

- Зійшло́ со́нце... Укра́їна —
 Де пала́ла, тлі́ла,
 1550 А де шля́хта, запе́рши́ся,
 У буді́нках млі́ла.
 Скрі́зь по се́лах шйбени́ці:
 Наві́шано тру́пу —
 Ті́лько старші́х, а так шля́хта —
- 1555 Кúпою на кúпі.
 На у́лицях, на розпу́ттях
 Соба́ки, ворóбни
 Ідя́ть шля́хту, клюю́ть бчі, —
 Ніхто́ не борóбнить...

- 1560 Та й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.
- Отакé-то було ліхо
- 1565 По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо?
За що люди гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жить би та брататься!
- 1570 Ні! Не вміли, не хотіли, —
Треба роз'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
- 1575 І весело в хаті.
“Уб'єм брата! Спалім хату!—”
Сказали, і сталося.
Все б, здається... Ні, на кару
Сироти осталися;
- 1580 В сльозах росли, та й віросли.
Замучені руки
Розв'язались; і кров за кров,
І муки за муки.
Болить серце, як згадаєш:
- 1585 Старіх слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто вінен?
Ксьондзі, єзуїти!...
- Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
- 1590 А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку, в Вільшану —
Приїхали. “Хіба спитать,
- 1595 Спитать про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю...”
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
- 1600 Питається у хлопчика:
— “Що, титаря вбили?”
— “Ба ні, дядьку; батько казав,

- Що його спалили
 Оті ляхи, що там лежать,
 1605 І Оксану вкрали;
 А тітаря на цвинтарі
 Вчора заховали".
 Не дослухав... "Несі, коню!"
 І поводи кінув.
 1610 "Чом я вчора, поки не знав,
 Вчора не загинув!
 А сьогодні, коли умру,
 З домовини встану
 Ляхів мучить. Серце моє!
 1615 Оксано, Оксано!
 Де ти?"
- Замовк, зажурився,
 Поїхав ходю.
- Тяжко йому, сиромасі,
 1620 Борються з нудьгою.
 Догнав своїх. Боровиків
 Вже хутір минають, —
 Кірчма тліє з стодолою,
 А Лейби немає.
 1625 Усміхнувся мій Ярёма,
 Тяжко усміхнувся:
 "Отут... отут... позавчора
 Перед жидом гнувся,
 А сьогодні!... Та й жаль стало,
 1630 Що лихо минуло.
- Цабé яром Гайдамаки
 З шляху повернули;
 Наганяють півпарубка:
 Хлопець у свитині
 1635 Полатаний, у постолáх,
 На плéчах торбіна.
 — "Гей, старченя! Постривáй лиш!
 — "Я не старець, пане!
 Я... — Гайдамака."
 1640 "Який же поганій!
 Відкіля ти?"
- "З Керелівки".
 — "А Будища знаєш?
 І озеро коло Будищ?"
- 1645 — "І озеро знаю, —
 Отám вонó; оцім яром

- Втрапите до його”.
- “Що, сьогодні ляхів бачив?”
- “Нідé ні одного!”
- 1650 А вчора було багато, —
Вінкі не святіли:
Не дали ляхі прокляті.
За те ж ми їх били!
- 1655 І я, й батько святім ножém;
А ма́ти незду́жа,
А то й вона́ б...”
- “Добре, хлопче!
Ось на́ тобі, дру́же,
Сей дукáчик, та не згуби́!”
- 1660 Узяв золотого,
Подивівся: — “Спасі́бі вам!”
— “Ну, хлопці, в до́рогу!
Та чу́єте? Без го́мону!
Гала́йдо, за мно́ю!
- 1665 В оці́м яру́ є озе́ро,
Ліс попід горо́ю,
А в лісі ска́рб. Як при́демо,
То щоб круго́м ста́ли,
Скажи́ хлопцям! Мо́же, льохі́
- 1670 Стерегти́ оста́лась
Яка́ по́гань.
- При́хали,
- Ста́ли круго́м ліса;
Дивля́ться — нема́ ніко́го.
- 1675 — “Ту їх досто́біса!
Які гру́ші уроді́ли!
Збива́йте, хлоп’я́та!
Швидче, швидче! Ота́к! ота́к!
І конфедера́ти
- 1680 Посі́палися до́дбу,
Гру́ші гнилобо́кі.
Позбива́ли, упóрались;
Козака́м нівро́ку:
Найшли́ льохі́, ска́рб забра́ли.
- 1685 У ме́ртвих кишéні
Потрусі́ли, та й потягли́
Ще кара́ть мерзе́нних.

СТАРОСВІТСЬКИЙ БУДИНОК

- Смеркалося. Із Лисянки
1690 Кругом засвітило:
Отó Гонта з Залізняком
Люльку закурили, —
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють
- 1695 Так закури́ть: Гнилий Тікич
Крów'ю червоніє
Шляхétською й жидівською,
А над ним палають
І хати́на, і буди́нок,
- 1700 Мов до́ля карає
Вельмо́жного й немо́жного,
А серед база́ру
Стои́ть Гонта з Залізняком,
Крича́ть: Ляха́м ка́ри!!
- 1705 Ка́ри ляха́м, щоб ка́ялись!"
І діти карають.
Сто́гнуть, плачуть; оди́н про́сить.
Други́й проклина́є;
То́й мо́литься, сповіда́є
- 1710 Грiхí перед бра́том,
Уже́ вбитим. Не мiлюють,
Карають завзя́ті.
Як смерть лю́та, не минають
Ні ли́та, ні вро́ди
- 1715 Шляхтяночки й жидівочки:
Тече́ кров у во́ду.
Ні ка́ліка, ані старiй,
Ні ма́ла дити́на
Не оста́лись; не вблага́ли
- 1720 Лихо́ї годи́ни.
Всі поляглі, всі по́котом;
Ні душі живо́ї —
Шляхétської й жидівської.
А пожа́р удво́є
- 1725 Розгорíвся, розпала́вся
До са́мої хма́ри.
- А Галайда́, знай гукáє:
"Ка́ри ляха́м, ка́ри!"
Мов скаже́ний, ме́ртвих ри́же.
- 1730 Ме́ртвих ви́ша, па́лить.

- “Дайте ляха! дайте жйда!
 Мало мені, мало!
 Дайте ляха, дайте крѳви
 Наточіть з погáних!
 1735 Крѳви море... Мало моря!...
 Оксáно! Оксáно!
 Так Галайда кричіть, шука
 Ляхів по пожа́ру.
 А тим часом гайдамаки
 1740 Столі вздовж базáру,
 Поста́вили, несуть стра́ву,
 Де що запопа́ли,
 Щоб засві́тла повечеря́ть.
 “Гуля́й!” — Загуля́ли:
 1745 Вечеря́ють, а кругом їх
 Пѳкло черво́не.
 У по́лум’ї повішáні
 На кро́квах чорнію́ть,
 Па́нські тру́пи. Горя́ть кро́кви
 1750 І па́дають з ними.
 — “Гуля́й, діти! Пийте, лийте!
 З па́нами таки́ми,
 Мо́же, ще раз зустрíнемось,
 Ще раз погуля́єм!”
 1755 І поставе́ць одні́м дұхом
 Залізня́к черка́є:
 — “За прокля́ті ва́ші тру́пи,
 За дұші прокля́ті
 Ще раз ви́п’ю. Пийте, діти!
 1760 Ви́п’єм, Го́нго, бра́те!”
 — “Постривáй, я дожди́аю,
 Що ляхі́ прокля́ті...”
 Яре́ма встав: — “Які́ ляхі́?”
 — “Ото́ бо завзя́тий!
 1765 Пий горі́лку, мій го́лубе!”
 — “Які́ ляхі́, бра́те?” —
 — “По́ тим бо́ці, у буди́нку
 Запе́рлись прокля́ті!”
 — “Розві́ємо!” — “Шко́да му́ру:
 1770 Старосві́тська штұ́ка!
 А ще гі́рше, — Богда́нові
 Мурува́ли ру́ки!”
 — “Богда́нові? Шко́да, шко́да
 Гетьма́нської пра́ці!” —
 1775 — “Я посла́в сказа́ть прокля́тим,

- Щоб відали Паца:
 Помілую! Не відадуть —
 Пірох засипаю . . .
 Потайникі вже зроблені . . .”
- 1780 — “І ляхі гуляють?
 — “Лічать зорі, добре, брате!
 А поки що буде,
 Віп’єм чарку!” — “Добре, віп’єм.
 Пийте, добрі люди!
- 1785 Та не дуже, бо ще, може,
 Не кінчили кари!”
 — “Не кінчили! Пийте, бийте!
 Грай, співай, кобзарю!
 Не про дідів, бо незгірше
- 1790 Йі ми ляхів караєм;
 Не про ліхо, бо ми його
 Не знали й не знаєм, —
 Веселої, утній, старче,
 Щоб земля ломилась.
- 1795 Про вдовицю, молодіцю,
 Як вона журилась”.

- “Од селá до селá
 Тáнци та музика,
 Кúрку, яйця продалá,
 1800 Маю черевики!
 Од селá до селá
 Бúду танцювати:
 Нí корóви, нí волá, —
 Остáлася хáта.
- 1805 Я оддám, я продám
 Кúмові хатину,
 Я куплю, я зроблю
 Яточку під тíном.
 Торгуватъ, шинкуватъ
- 1810 Бúду чарочкáми,
 Танцюватъ та гулять
 Такі з парубкáми!
 Ох, ви, дítки мої,
 Мої голуб’ята!
- 1815 Не журітьсá, подивітьсá,
 Як танцює мáти:
 Самá в нáйми підú,
 Дítок в шкóлу оддám,
 А червóним черевикам
- 1820 Такі дам, такі дам!”

- “Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!”
Сліпий вшкварив. Навпрісядки
Пішли по базару. —
- 1825 Земля гнётся... “Ану, Гонтю!”
— “Ну, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!”
- 1830 “Не дивуйтеся дівчата,
Що я обідрався,
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався”
- “Добре, брате! Єй-же Богу”
“А ну ти, Максиме!”
- 1835 “Постривай лиш!”
- “Отак чині, як я чиню:
Любі дочку, аби-чию,
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорощу мужикову!...”
- 1840 Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить один кінці стола,
Тяжко, важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
- 1845 В червонім жупані,
І золоту, і славу є...
Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
- 1850 Один-один сиротою
Мусить пропадати!
Та й заплакав. Всі танцюють,
А Галайда плаче.
Нудно йому...
- 1855 А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.
— “Хто ти такий?” —
Галайда питає.
- 1860 — “Я посланець пана Гонтю.

- Нехай погуляє,
Я подожду”.
- “Ні, не діждеш,
Жидівська собáко!”
- 1865 — “Хова́й Бо́же! Який я жид?
Ба́чиш? Гайдама́ка!
Ось*) копі́йка!
— “Не бреші, прокля́тий!
Признава́йся, я — Яре́ма:
- 1870 Ти конфедера́тів
Із ху́тора до тита́ря
Пові́в у Вільша́ну?
Признава́йся! Я все зна́ю . . .
Де ді́ли Окса́ну?”
- 1875 Махну́в ноже́м — “Хова́й Бо́же! . . .”
— “Я тебе́ схова́ю!”
— “У буди́нку, на ти́м бо́ці . . .
— “Вируча́й, як зна́єш!
На зо́лото: си́пле йому́
- 1880 Жме́нею з кишéні.
— “Тре́ба Го́нту . . .” — По́тім, по́тім . . .
“А не то — свя́ченим . . .”
— “До́бре, до́бре! Пострива́йте!”
— “Ніколи, прокля́тий!
- 1885 Ході́м вку́пі!” — “Які ж бо ви,
Яре́мо, завзя́ті.
Вам не тре́ба, оди́н піду́, —
Гро́ші му́р лама́ють.
Скажу́ ляха́м: замі́сть Па́ца . . .
- 1890 “До́бре, до́бре! Зна́ю.
Іди́ швидче!”
— “За́раз, за́раз!
Го́нту забавля́йте
З пів-упру́га, а там нехай —
- 1895 Іди́ть же, гуля́йте! . . .
Куди́ везти́?”
— “В Майда́нівку.
В Майда́нівку, — чу́єш?”
— “Чу́ю, чу́ю”.
- 1900 І Галайда́
З Го́нтою танцю́є.
А Залі́зник бере́ ко́бзу:
— “Потанцю́й, кобза́рю!

*)Пропущено: “цари́ца”.

- Я заграю”.
- 1905 Навпрісядки
Сліпий вздовж базару
Оддирає постолáми,
Додає словáми:
“На вгороді постирнáк, постирнáк,
- 1910 Чи я ж тобі не козák, не козák?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевічків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрíва,
Куплю, куплю тогó дiва.
- 1915 Бúду, сёрце, ходiть,
Бúду, сёрце, любiть”.
“Ой, гоп-гопакá!
Полюбiла козакá,
Та рудóго, та старóго, —
- 1920 Лихá дóля такá!
Иди ж, дóлю, за журбóю,
А ти, старий, за водóю!
А я — так до шiнку.
Вип’ю чáрку, вип’ю дрúгу,
- 1925 Вип’ю трéтю на потúгу,
Пя’ту, шóсту, та й кiнець.
Piшла бáба у танець,
А за нею горобець,
Викрутáсом, вихилясом...
- 1930 Молодець, горобець!
Старий рудий бáбу кличе,
А та йому дúлю тиче:
“Оженiвся, сатанó,
Заробляй же на пшонó!
- 1935 Трéба дiтóк годувáть,
Трéба дiтóк одягáть,
А я бúду добувáть,
А ти, старий, не грiшi,
Та в зáпiчку колишi,
- 1940 Та мовчi, не дишi!”
- “Як булá я молодóю преподóбницею,
Повiсила хвартушiну над вiкóнницею;
Хто йде, не мине,
То моргне, то махне.
- 1945 А я шóвком вишивáю,
В кватiрочку моргáю:
Семенi, Иванi!

- Надіва́йте жупа́ні,
Та ході́мо погуля́ймо,
1950 Та сядемо́ заспіва́ймо!”
“Заганя́йте квочку́ в бо́чку,
А курча́та в ве́ршу!
.....
.....
- “І... гу!
Загну́в ба́тько дугу́,
1955 Тягне ма́ти супо́ню,
А ти зав’яжи́, до́ню!”
— “Чи ще? Чи го́ді?”
— Ще, ще!
Хоч пога́ну! Самі но́ги но́сять”.
- 1960 “Ой, сип сирівець
Та криши́ опе́ньки!
Дід та ба́ба,
То й до ла́ду,
Обо́е раде́нькі.
- 1965 Ой, сип сирівець
Та криши́ петру́шку!
.....
.....
.....
- Ой, сип сирівець,
Та накриши́ хрі́ну!
Як дід ба́бі...
.....
.....
- 1970 Ой, сип во́ду, во́ду
Та пошука́й бро́ду, бро́ду!...
— “Го́ді, го́ді!” — кричи́ть Го́нта:
— “Го́ді! Погаса́е!
Сві́тла, діти!... А де Ле́йба?
- 1975 Ще його́ нема́е?
Найти́ його́ та пові́сити!
Петелька́ свиня́ча!
Га́йда, діти! Га́сне, га́сне...
Вели́кдень коза́чий!”
- 1980 А Га́лайда́: — “Ота́мане!
Погуля́ймо, ба́тьку!
Диві́сь: горі́ть; на база́рі

- Я заграю".
- 1905 Навпрісядки
Сліпий вздовж базáру
Оддирає постолáми,
Додає словáми:
"На вгороді постирнáк, постирнáк,
- 1910 Чи я ж тобі не козák, не козák?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевічків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрíва,
Куплю, куплю тогó дíва.
- 1915 Бúду, сёрце, ходíть,
Бúду, сёрце, любíть".
"Ой, гоп-гопакá!
Полюбíла козакá,
Та рудóго, та старóго, —
- 1920 Лихá дóля такá!
Íдi ж, дóлю, за журбóю,
А ти, старíй, за водóю!
А я — так до шíнку.
Вiп'ю чáрку, вiп'ю дрúгу,
- 1925 Вiп'ю трéтю на потúгу,
Пя'ту, шóсту, та й кiнець.
Пiшла бáба у танець,
А за нею горобець,
Викрутáсом, вихилясом . . .
- 1930 Молодець, горобець!
Старíй рудíй бáбу кличе,
А та йому дúлю тиче:
"Оженiвся, сатанó,
Заробляй же на шшонó!
- 1935 Трёба дiтóк годувáть,
Трёба дiтóк одягáть,
А я бúду добувáть,
А ти, старíй, не грíшi,
Та в зáпiчку колишi,
- 1940 Та мовчi, не дишi!"
- "Як булá я молодóю преподóбницею,
Повiсила хвартушiну над вiкóнницею;
Хто йде, не мине,
То моргне, то махне.
- 1945 А я шóвком вишивáю,
В кватiрочку моргáю:
Семенi, Иванi!

- Надіва́йте жупа́ні,
Та ході́мо погуля́ймо,
1950 Та сядемо́ заспіва́ймо!”
“Заганя́йте квочку́ в бочку́,
А курча́та в ве́ршу!
.....
.....
- “І... гу!
Загну́в ба́тько дугу́,
1955 Тягне ма́ти супо́ню,
А ти зав’яжи́, до́ню!”
— “Чи ще? Чи го́ді?”
— Ще, ще!
- Хоч пога́ну! Самі но́ги но́сять”.
1960 “Ой, сип сиріве́ць
Та криши́ опе́ньки!
Дід та ба́ба,
То й до ла́ду,
Обо́е раде́нькі.
- 1965 Ой, сип сиріве́ць
Та криши́ петру́шку!
.....
.....
.....
- Ой, сип сиріве́ць,
Та накриши́ хрі́ну!
Як дід ба́бі...
.....
.....
- 1970 Ой, сип во́ду, во́ду
Та пошука́й бро́ду, бро́ду!...
— “Го́ді, го́ді!” — кричи́ть Го́нта:
— “Го́ді! Погаса́е!
Сві́тла, діти!... А де Ле́йба?
1975 Ще його́ нема́е?
Найти́ його́ та пові́сить!
Пете́лька свиня́ча!
Га́йда, діти! Га́сне, га́сне...
Вели́кдень коза́чий!”
1980 А Га́лайда́: — “Ота́мане!
Погуля́ймо, ба́тьку!
Диві́сь: горі́ть; на база́рі

- І відко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!”
- 1985 — “Не хочу гуляти!
Огню, діти! Дьогтю, клоччя!
Давайте гармати!
В потайники пустить огонь!
Думають, — жартую!...”
- 1990 Заревіли гайдамаки:
— “Добре, батьку! Чуєм!”
Через гроблю повалили,
Гукують, співають...
А Галайда кричить: — “Батьку!
- 1995 Стійте! Пропадаю!
Постривайте, не вбивайте:
Там моя Оксана!
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!”
- 2000 — “Добре, добре! Залізниче!
Гукні, щоб палили!
Преподобитися з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш другу!” Оглянувся, —
- 2005 Галайди немає.
Ревуть гори, і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталося, —
Пеклом запалало...
- 2010 “Де Галайда?” — Максим кліче
І сліду не стало.

ЛЕБЕДИН

- “Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабуся!
Батька ляхи замучили,
2015 А мене... Боюся,
Боюсь згадати, моя сіза!...
Узялі з собою.
Не питайся, бабусянько,
Що було зо мною.
- 2020 Я молилась, я плакала,
Серце розривалося,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,

- 2025 Що побачу його ще раз,
 Що обніму знову, —
 Вдвоє, втрое втерпіла б
 За єдине слово!
 Вибачай, моя голубко!
 Може, я грішила?
- 2030 Може, Бог за те карає,
 Що я полюбила, —
 Полюбила стан високий
 І карії очі,
 Полюбила, як уміла,
- 2035 Як серденько хоче.
 Не за себе, не за батька
 Молилась в неволі,
 Ні, бабусю, а за його,
 За милого долю.
- 2040 Карай, Боже! Твою правду
 Я втерпіть мушу.
 Страшно сказати; я думала
 Занапастити душу.
 Якби не він, — може б... може —
- 2045 І занапастила.
 Тяжко було! Я думала:
 “О, Боже мій милий!
 Він сирота, — хто без мене
 Його привітає?
- 2050 Хто про долю, про недолу,
 Як я, розпитає?
 Хто обніме, як я, його?
 Хто душу покаже?
 Хто сироті убогому:
- 2055 “Люблю тебе”, — скаже?”
 Я так думала, бабусю,
 І серце сміялось:
 “Я сирота, без матері,
 Без батька осталась.
- 2060 І він один на всім світі,
 Один мене любить;
 А почує, що я вбилась,
 То й себе погубить”.
 Я так думала, молилась,
- 2065 Ждала, виглядала:
 Немі його, не приїде...
 Одна я осталась...
 Та й заплакала. Черниця,

- Стоя́ коло не́ї,
 2070 Зажурилась.
 — “Бабу́сенько!
 Скажи́ мені: де я?”
 — В Лебедіні, моя́ пта́шко!
 Не встава́й, ти хво́ра...”
 2075 В Лебедіні? Чи давно́ я?”
 — “Ба ні, — позавчо́ра”,
 — “Позавчо́ра?... Стрива́й, стрива́й!...
 Пожар над водо́ю...”
 Жид... будінок... Майда́нівка...
 2080 Зову́ть Галайдо́ю...”
 — “Галайдо́ю Яре́мою
 Себе́ назива́є
 Той, що приві́з”.
 — “Де він, де він?”
 2085 Тепе́р же я зна́ю!...”
 — “Че́рез ти́ждень оби́цявся
 Прийти́ за тобо́ю...”
 — “Че́рез ти́ждень! Че́рез ти́ждень!
 Серде́нько заго́їть.
 2090 Бабу́сенько, мину́лася
 Лиха́я година!
 То Галайда́ — мій Яре́ма!...
 По всій Укра́їні
 Його́ зна́ють. Я ба́чила,
 2095 Як се́ла горі́ли;
 Я ба́чила: — кати́-ляхи́
 Трусі́лися, млі́ли,
 Як хто ска́же про Галайду́,
 Зна́ють вони́, зна́ють,
 2100 Хто Яре́ма? Відкіля́ він?
 І кого́ шука́є?
 Мене́ шука́в, мене́ найшо́в,
 Оре́л сизокри́лий!
 Приліта́й же, мій о́рлику!
 2105 Мій со́коле мійлий!
 Ох, як ве́село на сві́ті,
 Як ве́село ста́ло!
 Через ти́ждень, бабу́сенько!...
 Ще́ три дні оста́лось.
 2110 Ох, як до́вго!...
 “Загриба́й, ма́мо, жар, жар,
 Загриба́й, ма́мо, жар, жар,
 Бу́де тобі́ дочкі жаль, жаль...”

- Ох, як вéсело на світі!
 2115 А тобі, бабúсю,
 Чи вéсело?" — "Я тобóю,
 Пташко, веселюся".
 — "А чом же ти не співаєш?"
 — "Я вже одспівала..."
- 2120 Піду́, дзвóнять до вечéрні".
 Окса́на оста́лась,
 Пожури́лась, усми́хну́лась,
 Па́ла на ко́ліна
 І мо́литься за Яре́му
- 2125 Щі́ро, як дити́на.
- Че́рез ти́ждень старі́ сестри
 У це́ркві співа́ли:
 Іса́ія лику́й!" Вранці́
 Яре́му вінча́ли,
- 2130 А ввече́рі мій Яре́ма
 (От хло́пець зви́чайний!),
 Щоб не се́рдить За́лізнякá,
 Поки́нув Окса́ну:
- 2135 Ляхі́в конча́, — з За́лізняко́м
 Ча́сом наїжджа́є
 В ряді́-годи, — та вдвох собі́...
 Ну це́ всякий зна́є!...
 Верні́мося ж до свя́чених.
 Що вони́ зробі́ли?
- 2140 Чи всі́ вони́ ще як брі́тва,
 Чи переще́рбіли?
 Хоч вам, зна́ю, і ості́ло
 На кров та на сльóзи
 Диві́тися, а Окса́ні,
- 2145 Окса́ні небóзі,
 Їй аж ну́дно, бо Яре́ма
 Весі́лля гуля́є
 З но́жем в рука́х, на пожа́рах...
 Вона́ вигляда́є
- 2150 До півночі́, а іноді́
 Помо́литься Бо́гу,
 Та й спатъ ля́же, одна́ собі́...
 Уме́р би, їй Бо́гу!

ГОНТА В УМАНІ

- 2155 Минáють дні, минáє літо,
А Україна, знай, горіть,
Плáчуть по сéлах малі діти:
Батьків немає. Шелестить
Пожóвкле лістя по дiбрóві,
Гуляють хмáри, сóнце спить;
- 2160 Нидé не чуть людськóї мóви;
Тiлько звiр вiє, йде в селó,
Де чує трупи. Не ховáли, —
Вовків ляхáми годувáли,
Пóки їх снiгом занеслó.
- 2165 Не спинiла хуртовiна
Пекельноi кáри:
Ляхi мёрзли, а козакi
Грiлись на пожáри.
Встáла й веснá, чóрну зéмлю
- 2170 Сóнну розбудiла,
Уквiтчáла її рястом,
Барвiнком покрiла;
I на полi жáйворонок,
Соловéйко в гáї
- 2175 Зéмлю, убрану веснóю,
Врáнци зустрiчають...
Рай та й гóди! А для кóго?
Для людéй... А лiуди?
Не хотять на йóго й глiянуть,
- 2180 А глiянуть — огу́дять.
Трéба крóв'ю домалювáть,
Освiтiть пожáром;
Сóнця мáло, рясту мáло
I багáто хмáри.
- 2185 Пéкла мáло!... Лiуди, лiуди!
Колi-то з вас бiде
Тогó добрá, що мáєте?
Чуднi, чуднi лiуди!
- 2190 Не спинiла веснá крóви,
Нi злóсти людськóї, —
Тiяжко глiянуть; а згадáем —
Так булó i в Трóї,
Так i бiде.

- Гайдамаки
- 2195 Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Крив'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну;
- 2200 Хоч не рідний син Ярема
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
- 2205 І днює й ноче.
Не милує, не минає
Ниде ні одного, —
За титаря ляхам платить,
За батька святого,
- 2210 За Оксану... Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізник: — "Гуляй, сину!
Піки доля встане,
Погуляєм!" Погуляли:
- 2215 Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.
- Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
- 2220 Опівночі; до схід сонця
Умань затопили.
Затопили, закричали:
"Карай ляха знову!"
Покотились по базару
- 2225 Кінні паробі; —
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
- 2230 Кривавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать у двох: — "Добре, діти!
Отак їх проклятих!"
- Аж ось ведуть гайдамаки
- 2235 Ксьондза-езуїта

- І двох хлопців. — “Гонто, Гонто!
 Оце твої діти!
 Ти нас ріжеш — заріж і їх:
 Вони католики!
- 2240 Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
 Поки невеликі,
 Заріж і їх. Бо віростуть,
 То тебе заріжуть!...”
 — “Вбийте його! А собачат
- 2245 Своєю заріжу.
 Клич громаду! Признавайтесь!
 Що ви? Католики?”
 — “Католики... бо нас маї...”
 — “Божє мій великий!”
- 2250 Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!”
 Зібралась громада.
 — “Мої діти — католики...
 Щоб не було зради,
 Щоб не було поговору,
- 2255 Панове громадо!
 Я присягав, брав свячений —
 Різати католика...
 Сині мої, сині мої!
 Чом ви не великі?
- 2260 Чом ви ляха не ріжете?”
 — “Будем різати, тату!”
 — “Не будете! Не будете!
 Будь проклята маї,
 Та проклята католичка,
- 2265 Що вас породила!
 Чом вона вас до схід сонця
 Була не втопила!
 Мєнше б гріха: ви б умєрли
 Не католиками!
- 2270 А сьогодні, сини мої,
 Горе мені з вами!
 Поцілуйте мене, діти,
 Бо не я вбиваю,
 А присяга!...”
- 2275 Махнув ножєм —
 І дітєй немає!
 Попадали зарізані...
 — “Тату!” — белькотали:
 — “Тату!... тату!... Ми не ляхи!
- 2280 Ми...” та й замовчали.

- “Поховать хіба?”
 — “Не треба!
 Вони католики . . .
 Сині мої, сині мої!
 2285 Чом ви не великі?
 Чом вóрога не різали?
 Чом ма́тір не вбіли,
 Ту прокляту католичку,
 Що вас породіла? . . .
 2290 Ходім, бра́те!”
- Взяв Макси́ма,
 Пішли вздовж базáру,
 І обідва закрича́ли:
 “Ка́ри ляха́м, ка́ри!”
 2295 І кара́ли! Стра́шно-стра́шно
 Умань запала́ла.
 Ні в буди́нку, ні в костьо́лі,
 Ниде́ не оста́лось, —
 Всі поляглі. Того́ ли́ха
 2300 Не було́ ніко́ли,
 Що в Умані робі́лося!
 Бази́ліян шко́лу,
 Де учі́лись Го́нти діти,
 Сам Го́нта руйну́є:
 2305 “Ти по́ла мої́х діто́к!” —
 Гукáє, люту́є:
 “Ти по́ла невели́ких,
 Добру́ не навчи́ла . . .
 Бійте сті́ни!”
 2310 Гайдама́ки
 Сті́ни розвали́ли;
 Розвали́ли; об ка́міння
 Ксьондзі́в розбива́ли,
 А школя́рів у крини́ці
 2315 Живі́х похова́ли.

До са́мої но́чі ляхів мордува́ли, —
 Душі́ не оста́лось. А Го́нта кричи́ть:
 “Де ви, людо́їди? Де ви похова́лись?
 2320 З’їли мої́х діто́к, — тяжко́ мені́ жити́!
 Тяжко́ мені́ пла́кати, ні з ким говори́ть! . . .
 Сині́ мої́ лю́бі, мої́ чернобрі́ві,
 Де ви похова́лись? Кро́ви мені́, кро́ви!
 Шляхе́тської́ кро́ви, бо хо́четься пи́ть,
 Хо́четься диві́ться, як вона́ чорні́є,

- 2325 Хóчеться напíться! . . . Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє? Тяжко мені жить!
Тяжко мені плакати! Праведні зорі!
Сховайтесь за хмáру, — я вас не займав,
Я дітéй зарівав! . . . Гóре моé, гóре”
- 2330 Де я прихилóся?”
Так Гóнта кричáв,
По Умані бíгав. А серед базáру,
В крові, гайдамаки ставили столі;
Де що запопáли, страви нанесли
- 2335 І сіли вечéрять. Остáтня кара,
Остáтня вечéря!
— “Гуляйте, сині!
Пийте, пóки п’ється! Бийте, пóки б’ється!”
Залізняк гукáє: “А ну, навісній,
2340 Ушквáр нам щонéбудь, нехáй землá гнётся,
Нехáй погуляють мої козаки!”
І кобзáр ушквáрив:
- “А мій бáтько орандáр,
Чоботáр;
2345 Моя мáти прýха
Та свáха;
Браті мої, соколí,
Привелí
І корóву із дíбрóви,
2350 І намíста нанесли.
- А я собі Хрíстя
В намíсті;
А на ліштві-лістя
Та лістя,
2355 І чóботи і підкóви.
Війду вránці до корóви, —
Я корóву напóю,
Подóю,
З парубкáми постóю,
2360 Постóю.”
- “Ой, гол по вечéрі!
Замикáйте, діти, двéрі!
А ти, старá, не журíсь
Та до мéне пригорнíсь!”
- 2365 Всі гуляють. А де ж Гóнта?
Чом він не гуляе?

- Кладé в тёмну хату
Аж труситься, ніби чує:
“Ми не ляхі, тату!”
Поклав обóх їх; із кишéні
- 2415 Кита́йку виймає;
Поцілува́в ме́ртвих в о́чі,
Хри́стить, накрива́є
Черво́ною кита́йкою
Го́лови коза́чі.
- 2420 Розкрі́в, ще раз подиві́вся...
Тя́жко-ва́жко пла́че:
— “Сині́ мої, сині́ мої!
На ту Укра́їну
Подиві́ться! Ви за не́ї —
- 2425 Й я за не́ї гину́.
А хто мене́ похова́є?
На чужо́му полі́
Хто запла́че надо мно́ю?
До́ле моя́! до́ле!
- 2430 До́ле моя́ нещаслі́ва,
Що ти наро́била?
На́що мені́ діте́й дала́?
Чом мене́ не вби́ла?
Неха́й вони́ б похова́ли,
- 2435 А то я хова́ю!”
- Поцілува́в, перехри́стив,
Покри́в, засипа́є:
— Спочива́йте, сині́ мої,
В глибо́кій осéлі!
- 2440 Су́ка-ма́ти не придба́ла
Ново́ї постéлі.
Без василькíв і без труні́
Спочива́йте, діти,
Та благáйте, просі́ть Бо́га.
- 2445 Неха́й на сім сві́ті
Мене́ за вас покара́є,
За грíх сей вели́кий!
Прості́ть, сині́! Я проща́ю,
Що ви като́лики”.
- 2450 Зрівня́в зе́млю, покри́в де́рном,
Щоб ніхто́ не ба́чив,
Де поляглі́ Го́нти діти,
Го́лови коза́чі.

- “Спочива́йте, вигляда́йте, —
2455 Я швидко прибу́ду.
Укороти́в я вам віку,
І мені те буде!
І мене вб’ють... Коли б швидко!
Та хто похова́є?
2460 Гайдама́ки... Піду́ ще раз,
Ще раз погуля́ю!”

- Пішо́в Го́нта, похили́вшись;
Іде́, спотикне́ться.
Пожар світи́ть; Го́нта гляне,
2465 Гляне, — усміхне́ться.
Стра́шно, стра́шно усміха́вся,
На степ огляда́вся,
Уте́р о́чі... Тільки мріє
В диму́, та й схова́вся.

ЕПІЛОГ

- 2470 Давно́ те мину́ло, як малá дитина,
Сирота́ в рядни́ні, я колись блука́в,
Без світи, без хлі́ба, по тій Украї́ні,
Де За́лізняк, Го́нта з свя́ченим гуля́в.
2475 Давно́ те мину́ло, як тими шля́хами,
Де йшли гайдама́ки, — мали́ми нога́ми
Ході́в я та пла́кав, та люде́й шука́в,
Щоб добру́ навчи́ли. Я тепе́р згада́в,
Згада́в та й жаль ста́ло, що ли́хо мину́ло.
2480 Молоде́е ли́хо! Як би ти верну́лось, —
Проміня́в би до́лю, що маю́ тепе́р.
Згада́ю те ли́хо, шляхи́ ті безкра́ї,
І ба́тька, і ді́да старо́го згада́ю...
Оди́н ще гуля́є, а дру́гий уме́р.
2485 Бува́ло, в неді́лю, закрі́вши Ми́нею,
По ча́рці з сусі́дом випивши тіе́ї...
Ба́тько ді́да про́сить, щоб той розказа́в
Про Ко́ліївщину, як колись бува́ло,
Як За́лізняк, Го́нта ляхі́в покара́в...
Столі́тні о́чі, як зорі́ сія́ли,
2490 А сло́во за сло́вом смія́лось, лило́сь;
Як ляхі́ кона́ли, як Смі́ла горі́ла...
Сусі́ди од стра́ху, од жа́лю німі́ли,

І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
2495 Що малі дитина за коміном плаче...
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!

2500 Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжньої справи.
Так дід колись розказував,
— Нехай здоров буде! —
2505 А я за ним... Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають...
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають; а я поки
2510 До своїх вернусь
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
2515 Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

2520 Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трощи не рік шляхетською
Крив'ю напували
Україну, та й замовкли, —
Ножі пощербили.
2525 Немá Гонти! Немá йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолиться,
2530 Нікому заплакати...
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі,
Та й той — почув, що так страшно
Пекельні діти
2535 Його брата замучили, —

- Залізняк заплакав.
 Вперше зроду; сльози не втер,
 Умер неборака.
 Нудьга його задавила
 2540 На чужому полі,
 В чужу землю положила, —
 Така його доля.
 Сумно-сумно гайдамаки
 Залізную силу
 2545 Поховали, насипали
 Високу могилу.
 Заплакали, розійшлися,
 Відкіля взялися.
 Один тільки мій Ярема
 2550 На кий похилився,
 Стояв довго: — “Спочинь, батьку,
 На чужому полі,
 Бо на світі нема місця...
 Спи, козаче, душа щира!
 2555 Хтонéбудь згадає.”
 Пішов степом сіромáха,
 Сльози утирає.
 Довго-довго оглядався,
 Та й не відко стало...
 2560 Одна чорна серед степу
 Могіла осталась.
- Посіяли гайдамаки
 В Україні жито,
 Та не вони його жали, —
 2565 Що мусим робити?
 Нема правди, не віросла, —
 Кривда повиває...
 Розійшлися гайдамаки,
 Куді який знає;
 2570 Хто додому, хто в дібрóву,
 З ножем у халяві.
 Жидів кінчать. Така й досі
 Осталася слава.
 А тим часом стародавню
 2575 Січ розруйнували:
 Хто на Кубань, хто за Дунай;
 Тільки і остались,
 Що пороги серед степу,
 Ревуть, завивають:

- 2580 "Похováли дітeй на́ших,
І нас розрива́ють!"
Реву́ть собі, реві́тнуть, —
Їх лю́ди мину́ли...
А Украї́на наві́ки,
2585 Наві́ки засну́ла.
- З то́го ча́су в Украї́ні
Жи́то зелені́є;
Не чу́ть плачу́, ні гарма́ти,
Ті́лько ві́тер ві́є,
2590 Наги́нає ве́рби в га́ї,
А ти́рсу на по́лі.
Все замóвкло. Нехáй мовчи́ть:
На те́ Бо́жа во́ля!
Ті́лько ча́сом увече́рі,
2595 Понад Дніпро́м, га́єм
Іду́ть старі́ гайдама́ки,
Іду́чі співа́ють:
"А в на́шого Галайди́,
Ха́та на помóсті!
2600 Грай мо́ре!
До́бре, мо́ре!
До́бре бу́де,
Галайда́!"

ПЕРЕДМОВА

- По мові — передмова; можна б і без неї, —
2605 так ось бачте, що: все, що я бачив надрюковано-
го (тільки бачив, а прочитав дуже небагато), —
всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не
дрюкував своїх “Гайдамаків”, то воно б не тре-
ба і передмови. А коли вже пускаю в люди, то
2610 треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців,
щоб не сказали: “От який! Хіба діді та батькі
дурніші були, що не пускали в люди навіть гра-
матки без предисловія!” Так, далєбі так, виба-
чайте! Треба предисловіє. Так як же його ском-
понувають, щоб, знаєте, не було і кривди, щоб
2615 не було і правди, а так, як всі предисловія ком-
понуються? Хоч убий. — не вмю: треба б хва-
лить, так сором, а гудить не хочеться.
- Начнем же ўбо начало книги сїце.
2620 Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він
собі сидить з хлопцем, сліпий під тїном, і весе-
ло послухать його, як він заспїває думу про те,
що давно діялось, як борóлися ляхи з коза-
ками. Весело . . . а все такі скажеш: “Слава Бо-
гу, що минуло!” А надто, як згадаєш, що ми
2625 одної матері діти, що всі ми — слов’яни. Серце
болить, а розказувать треба: нехай бачать си-
ні і внўки, що батькі їх помилялись, нехай
братяються знову з своїми ворогами. Нехай
2630 житом-пшеницею, як золотом, покрита нероз-
межованою останється на віки од моря і до моря
— слов’янська земля!
- Про те, що діялось на Україні 1768 року,
розказую так, як чув од старіх людей: надрю-
2635 кованого і критикованого нічого не читав, бо,
здається, і нема нічого. Галайда впововину ви-
думаний, а смерть вільшанського тїтара —
правдїва, бо ще є люди, котрі його знали. Гѣн-
та і Залізник, отамани тогó кровавого дїла, мо-
2640 же, виведені в мене не так, як вони були. — за-
це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров б́уде, коли
зачина розказувать щонєбудь тамє, що не сам
бачив, а чув, то спєршу скаже: “Коли старі лю-
ди брєшуть, то й я з ними”.

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!

- 2645 “Бачимо, бачимо, що одурів, та ще хоче і одбрехаться!” Отак ви вслух подумаете, як прочитаєте мої “Гайдамаки”. Панове громадо! Далєбі не брешу! Ось бачите що: я думав, і дуже хотілось мені надрюкувати ваші козацькі імена рядочком гарненько (уже було і найшлось їх десятків зо два, зо три); слухаю, виходить розмова: одін каже — треба, другий каже — не треба, третій нічого не каже. Я думав, що тут робить на світі? Взяв та й проциндрив гарненько ті грощі, що треба було заплатити за аркуш надрюкованого паперу, а до вас і ну писать оцю цидулу! Все б то це нічого (чого не трапляється на віку, — все буває, як на довгій ниві), та ось лихо мені на безголов'я. Єсть ще і такі паничі, що соромились своєю благородну фамілію (Кірпи-Гнучкошієнко-въ) і надрюкувати в мужицькій книжці. Далєбі правда!

Т. Шевченко.

ГАЙДАМАКИ

I.

Поема “Гайдамаки” є один із найсильніших і найбільших творів Тараса Шевченка. Вчорашній наймит на третім році після звільнення із кріпацтва, поет у цій поемі несподівано підноситься до найвищої точки свого бурхливого і неспокійного духа і до вершин мистецьких досягнень. Недавній кріпак, як метеор, підіймається перед цілий світ і проголошує те, до чого в той час не намілювався ніхто.

А ще більше дивним є те, що московська мистецька еліта, викупляючи талановитого маляра, гадала, що викупляє кріпака-малороса, котрий, як Капіст, Гнідич, Богданович, Наріжний, Гребінка, Гоголь М. і багато інших мистців з України подарує для “руссаго искусства” не один твір образотворчого мистецтва, — а тим часом цей невдячний маляр стає не тільки українським поетом, але **геніяльним** реформатором в українським письменстві й великим національним будителем української визвольної ідеї. І яка іронія: — свій перший протест проти московської неволі, свою видатну поему “Катерина” Шевченко присвячує одному із найголовніших своїх визволителів із кріпацтва — найвпливовішому тоді московському поетові, В. Жуковському. І як цей кріпак мусів розчарувати впливові кола московської інтелігенції, коли із сторінок його “Кобзаря” залунав перший голос протесту проти неволі українського народу з такою силою, з якою до того часу в українській літературі не лунав ніколи. І московська критика в особі тодішнього її найбільшого представника Белінського намагалася всіма силами, щоб цей єдиний могутній український голос серед тиші мертвого “безмолствія” впрост висміяти або принаймні змусити Шевченка, цього дикого “хахла”, писати московською мовою.

І ось на такі вимоги московського критика Шевченко відповідає **українською** поемою “Гайдамаки”.

Ані один твір в українській і іншій критичній літературі не викликав таких різноманітних голосів, як ця національна епопея 26-літнього поета. Московська критика віднеслася до неї негативно, як до того явища, що кличе тільки до розбишацького чину, що сіє лише зло... Польська критика подивилася на цей твір, як на реабілітацію чину, що в очах історії навіки залишиться найбрутальнішим злочинством. Навіть українська критика неоднаково застосувалася до цього твору. Як до позитивного явища з ідеологічного й мистецького боку поставились тільки Сірко (Хв. Вовк) й О. Огоновський, а решта в більшості, починаючи від П. Куліша, М. Драгоманова через Ів. Франка аж до Б. Навроцького (р. 1928), вважали і вважають, що цей твір або не є викінченим і не творить суцільности ні в ідеї, ні в фабулі, ні в сюжеті, ні в означенні героїв, ні навіть у темі; поет, мовляв, хотів сказати сильне слово, але в нього не вистачило ні вміння, ні такту, ні широкої освіти проголосити це слово так, щоб воно було на височині ідеологічних, історіософічних та мистецьких досягнень культурного світу тих часів. З національного погляду поет заняв, мовляв, шовіністичну лінію, з політичного є співцем насильства й анархізму, з державного — пробує відродити Запорізьку Січ і Гетьманщину, з соціального не піднісся на рівень навіть тодішніх соціально-революційних доктрин Західної Європи, а з історичного становища цей твір є повний елементарних анахронізмів та помилок і т. д., і т. д.

Як же нам до цілого жмутку цих поглядів застосуватись?

Кожне явище й витвір творчого духа людини є перш за все продуктом цілої низки умов, серед яких це явище повстало, — це одне, а друге — те діло є творчим продуктом і чинником, що визначає собою нові побудовки творчого конструктивізму й розпочинає собою та підносить нові думки для нового життя.

Яких же умов є продуктом поема “Гайдамаки”? Це перша проблема, що стоїть перед нами у весь свій зріст Отже, насамперед:

Поетичні твори в усіх жанрах (поема, драма, повість) на теми з українського життя у світовій літературі наприкінці XVIII. й початку XIX. ст. стають остільки по-

пулярними, що конкурують із темами античних, східноазійських і кавказьких народів. Ця своєрідна українська поетична екзотика пролунала голосно по цілій Європі. Не тільки в літературах слов'янських народів та зокрема в польській і московській, але й у Вольтера, Байрона, Гердера, Гюго, Боденштедта й багатьох інших. А серед цієї української екзотики у світовій літературі одно з перших місць займає тема козаччини взагалі, а опришківщини та гайдамаччини зокрема. Цю тему, багату на героїв, на колізії, на національні визвольні ідеї, особливо в літературі письменники розробляли, захоплювались і ширили. І в артистичній літературі опрацьовували її переважно німці; вона була популярна і в московській літературі (Будков, Сомов, Подолінський, Рилєєв й ін.). Але особливою популярності гайдамаччина здобуває в польській літературі з перших років XIX ст. (Камінський — "Helena czyli Haydamaku na Ukrainie"; Вітвіцький — "Sluga i Pan", Яшовський, Piller — "Wanda Potocka", Семінський — "Wieś Serby albo Młynarka", Гощинський — "Zamek Kaniowski", М. Грабовський — "Koliszczyzna i Stepy", Гроза — "Pierwsza Pokuta Zelizniaka", "Starosta Kaniowski", Slowacki — "Bieniowskj", М. Чайківський, — "Wernyhora" й багато інших).

Всі ці письменники до змалювання тих подій із української історії підходять майже однаково. Правда, московські поети цією темою цікавилися менше, і в них коліївщина не вийшла із рамок окремих фрагментів та коротких, до кінця не опрацьованих, поезій, але і в них ми бачимо, що гайдамаки трактуються тільки, як розбишаки. Аналогічно підходять до цієї теми й польські письменники так зв. "польсько-української школи", чи "українофільської", як називає її де-хто з українських дослідників і критиків, або письменники "третьої унії", як її кваліфікує земляк, історик польської літератури — **Третяк**. Що в ній "українського"? — **Нічого**. Всі ці польські літератори до гайдамаччини застосувались не з об'єктивного становища дужання, потуги народу за своє визволення, а обмежились тільки шовіністичним трактуванням: народні рухи XVIII ст. це — **бунти черні** проти високої польської культури, порядку й державної організованості...

II.

Які ж то були творчі ферменти в душі Т. Шевченка, що зродили думки, образи, ідеї й тему цілої поеми, що вилились у такий своєрідний, ще небувалий в українській літературі твір, яким стала його поема "Гайдамаки"? Цікаве питання, але і дуже складне на коротку відповідь.

Народно-легендарний образ Гайдамаччини Шевченко носив у своїй душі ще від дитячих літ. Перший засів надньо-героїчної легенди в його дитячу душу зробив "100-літній" дід Тараса, що своїм епічним розповідним стилем уклав в уяві дитини безмежний образ міту про величаву боротьбу напів легендарних національних героїв української землі з поляками в Україні, що в той час репрезентували польську свавільну націю, поневолюючи український нарід. Так змальовувалась у Шевченковій пам'яті визвольна боротьба Гайдамаків на чолі із напів мітичними героями: Максимом Залізняка, Іваном Гонтою, але найсильніша, бо не давала спокою його душі і спонукувала до дальшого його вивчення.

І рр. 1839—40., коли Шевченко від Мартоса вперше почув про повість М. Чайківського "Wernyhora" і перечитав її й інших польських авторів про Гайдамаччину, — він із героями тих історичних подій зустрівся **вдруге**. І серед цієї своєрідної великопольської "героїки" найсильніше вразила Тараса згадана вже повість "Вернигора", в якій найбільших героїв, а зокрема Івана Гонту змальовано, як найостаннішого злочинця, вбивника своїх рідних дітей і зрадника польського пана С. Потоцького в Умані. У ворожій польській фантазії Гонта був звичайним собі ватажком різунів українських хлопів, і цей колій заплямував себе не тільки вбивством своїх дітей, але й жорстокою розправою з дітьми уманської католицької "базилянської" школи. Ось такий другий образ гайдамацьких героїв пізнав Шевченко із прочитаної ним польської літератури.

І от, розбурхана уява поета, що так настирливо тоді "леліяла жадних крові Гайдамаків", цими двома зовсім протилежними образами й героїчними картинами заглибилась до дальших студій цієї своєрідної доби. Хоч Шевченко і заявляв, що він нічого про Гайдамаччину не

читав, бо нібито нічого не було друкованого в той час, але його глибоко-допитлива душа використала все, що тільки можна було дістати, бо на таким трактуванні цих подій поляками поет не міг заспокоїтись. Особливо, коли довідався про трагічну смерть Гонти від жорстокої польської руки.

І з тих нелюдських, найжорстокіших мук, що переводили над Гонтою, з мук, про які й читати тяжко, такі вони були жахливі, в уяві Тараса виростає **третій** образ Гонти: образ **мученика**, але **мученика-героя**. Те терпіння, яке Гонта проявив, коли вороги його мучили; те призи́рство до мучителів, та сила впрост прометеївська, з якою він переносив у муках надлюдські болі, і той спокій, та надлюдська **вищість** його духа, коли погорджував катами, — це все показувало Шевченкові, що Гонта з іншими замученими не був звичайною людиною, але людиною величезної відваги, найбільшим героєм української нації . . .

І от, коли Шевченко, продумавши до кінця все прочитане, почуте й уявлене, коли усвідомив події й поста́ті із такого становища, то в його творчій уяві розкрилась уся духовна глибинність душі героїв, що добровільно йшли на боротьбу з ворогами-поляками й навіть на найжорстокішу смерть, і величезна різниця між тим, як трактували Гайдамаччину вороги, і тим, в яким аспекті вона предстала перед внутрішнім зором Тараса. І під впливом того, що збагнув поет у чинах Гонти, Залізняка й інших героїв, спонукало його до створення своєї **героїки**, свого власного літературного твору, своєї власної ідеологічної концепції, своєї власної національної **епопеї**.

Тому то можна сміливо сказати, що сам міт гайдамаччини в душі Тарасовій повстав ще тоді, коли він був ще в Кирилівці; кріп і мужнів у голові панського козачка ще в Вільні, а оформлювався в національну боротьбу з насильником у Варшаві, коли перед очима хлопця проходило перше польське повстання р. 1830—31. Остаточно завершення своє у формі поеми здобула гайдамаччина в Петербурзі, коли Шевченкові доводилось разом із поляками працювати в Академії Мистецтва, де з ким жити і знайомитись із їх революційним рухом — у фор-

мі поеми проти польської шляхти. Оця близка стичність Шевченка з ними безперечно вихувала його в напрямі ворожому до Москви і до Польщі й будила в нім ту національну свідомість, що вибухла в душі поета впрост спонтанно. Серед них він читав і твори вищезазначених письменників і нелегальну польську революційну літературу. І це все виховало в нім дух протесту, дух боротьби за здійснення тих ідеалів, що пізніше так широко забуяли в його творчості.

Але чи схилився його дух у покорі перед авторитетом тої польської революційної думки та польської культури? Бо й найвидатніші стовпи московського революційного духа, як Герцен, Бакунін і інші, і ті піддавались її гіпнозі і впливам? А Шевченко? Дивна річ . . . Недавній козачок, що ще так недавно був і залюблений у польці, приятель багатьох поляків, вихованець їх антимосковської літератури, — оцей кріпак у своїх перших кроках творчости займає виразну **українську** лінію і перший в цілім українським визвольнім русі проголошує **максимальну національну й державну українську ідею**. Зазначаємо **перший**, бо перед ним **ніхто** серед українців не стояв на суто самостійницькій позиції! Правда, вказує де-хто на Василя Каппіста, інші — на автора “Історії Русів”, але чи можна рівняти їх із Т. Шевченком? Де докази, факти про Каппіста, де його українські самостійницькі твори? — не має ні одного. А “Історія Русів” — правда, талановитий твір, був популярний, патріотичний і мав вплив на Т. Шевченка, але ця історія писана московською мовою без ясно означеної програми і без поставленої мети щодо української справи і викладена в формі мало приступній для ширших кол, тому й не мала такого впливу на спонтанний український рух, не підносила революційної душі, не творила патосу національної боротьби за визволення України.

Зате інші українці, як Ів. Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка, Бантиш-Каменський, Маркевич, Метлинський і всі ті, що провадили свою діяльність чи то в Петербурзі, як Гребінка, чи в Харкові — всі вони єдали Україну з “царем-батюшкою” московським. А Корсун так той договорився до того, що Україна-жінка і потребує опертись на силу мужчини і єдиним захистником

може бути тільки московський цар. Куліш вагався між обома сусідами. Навіть Костомарів пізніше твердив, що Україна є інтегральною частиною московської держави. А Шевченко... Один серед хору "українофілів", тільки він один від перших днів своєї творчості **ідею української держави** підносив у весь зріст, у всю велич її ваги й необхідності. Тому творить він "Катерину", тому komponує посланіє "До Основ'яненка", історичні поеми: "Іван Підкова", "Тарасова Ніч", тому, нарешті, він розпочинає і своїх "Гайдамаків".

III.

Цей твір після найглибшого задуму, як у свій час зазначив ще Франко, є наскрізь **героїчна епопея**, насичена по самі береги неспокійним, глибоко пережитим емоціонально-ліричним духом великого революціонера Шевченка. На історичній основі з окремих подій Коліївщини р. 1768., що зв'язані з історичними постатями тільки Залізняка й Гонти, поет розвиває тему на основі народньої пісні, устних переказів про ватажка Ярему-безбатченка, наймита, жидівського попихача, який піднявся, щоб помститися за народні кривди. Ця основна тема в сюжетовій схемі розвивається тільки по одній фабулярній лінії героїчної боротьби за визволення. Новелістична ж експозиція (кохання Яреми й Оксани) вводить поетом з однією метою, щоб піднести і другу сторону душі Яреми, власне інтимно-особисту і тим змалювати його не тільки як местника, але й людину, що вміє найглибше відчуті всі нюанси особистого життя, виявити всю безпосередність його переживань і всю красу його первісного духа, як у глибоких інтимних коханні й родинній вірності, так і в визвольній боротьбі.

Через це саме не трьох героїв трьох верств народу українського, як гадає В. Сімович, виводить Шевченко у своїй поемі і не гайдамаків колективно, як твердить Б. Навроцький, а тільки **Ярему, як єдиного головного героя поеми й носія ідей, дум і змагань**. Що це так, а не інакше, розгадкою є сама поема: в **Заспіві-присвяті**, а не "вступі", як цю частину називає Навроцький, в супе-

реч твердженню цього останнього, поет називає тільки Ярему поруч гайдамаків, як їх синтетичний образ. Далі, постать Яреми, спочатку, як наймита, а потім борця — одного з провідників народного руху, поет проводить від початку поеми аж до кінця її і пов'язує нею майже всі розділи в один суцільний, хоч і фрагментарний, як це вимагалось романтичною поетикою, сюжет, пронизує його безперервною ниткою й поєднує всі складові частини поеми. Яремою поема починається, Яремою і піснею про нього поема й закінчується. В цей образ поет вкладає найкращі свої ідеї про відбудову української держави, про боротьбу за народню національну і соціальну свободу.

Крім того, постать Яреми і його особисті переживання та відносини з Оксаною так нагадують особисте життя Шевченка і його стосунки з Оксаною, подругою його дитячих і юнацьких літ. В цім особистім житті Яреми й Оксани проходить перед уявою поета все його особисте життя в Україні, а на чужині — в його думках і мріях. То Шевченко наймит, круглий сирота, то він спішить на побачення з Оксаною, то він співає гайдамацьку пісню “Ой Дніпре мій, Дніпре . . .”, то він бере свяченого ножа і йде визволяти Україну, то тільки сам Тарас в його найітимнішій почуванні, то його думи, то він є носієм того, що висловлено в поемі найінтимнішого, найдорожчого: шляхотність, високоморальність духа в особистім і приватнім житті та героїзм і безкомпромісність у визвольній боротьбі. Отже, Ярема, як сам поет заявив “в-половину видуманий” по власній уподобі автора, за власними його переживаннями й думками.

Чому тих ідей, що Шевченко вкладає в уста Яреми, і тих чинів поет не переніс на Гонту або на Залізняка?

В цім творчім акті ховається найартистичніший такт поета супроти історії й мистецтва. Чому Шекспір для улюбленіших своїй ідей витворив постать Гамлета, небувалого короля Ліра, Сервантес — Дон Кіхота, а Шіллер — Карла Моора й інших? В цім ховається розгадка творчого такту майбутнього генія — відтворювати добу із усіма її побутовими рисами, відтворювати історичну правду тільки як тло своїх ідеологічних концепцій, змальовувати постаті в їх дійсній історичній пер-

спективі, а не брати реальні історичні особи й накидати їм те, чого вони в дійсності не чинили. Для артистичного завдання komponувати історичні поеми, драми, епопеї є повна свобода письменника витворити свій образ героя на тлі історії, свою постать, що діє відповідно до завдань і світогляду автора.

З цього становища "Гайдамаки" є перший твір в українській літературі, що побудований у таким артистичнім пляні дати історії те, що їй по праву належить і виявити свою творчу ідею, дати **свою** історичну перспективу для цієї ідеї, не порушуючи історичної дійсності. І для тих часів Шевченко так і чинив. Коли до поеми впали помилки супроти теперішніх історичних фактів, матеріалів і поглядів на історію, то це ми бачимо тільки тепер в наслідок ширших історичних студій на основі нових віднайдених історичних джерел; а говорити й писати, що Шевченко **помилявся**, змальовуючи ту чи іншу подію, як деякі критики роблять, — такі завваги не слушні. Таких "похибок" у Шекспіра, Шіллера, Толстого й інших ми знайдемо досить... **Шевченко стояв на повній височині тодішньої історіографії** і був головою вищій від усіх тодішніх українських істориків. Використав усе: народні пісні, перекази, історичні студії того часу, всю відому тоді мемуарну літературу про Гайдамаччину, історичні повісті, поеми і всю літературну традицію романтичної поеми свого часу. Це показує, що поема "Гайдамаки" є дуже складним творчим виявом своєї доби й усіх завдань автора.

Що ж ця поема Шевченка дала для дальшого розвитку української визвольної літературної традиції, для дальшого вияву української героїчної поеми? Чим поема "Гайдамаки" промовляє до нас, сучасників такої складної доби, що проходить перед нами тепер?

З цього становища поема ця відкриває перед нами новий світ мистецької творчості, нові літературні перспективи, нову ідеологію.

До Шевченка такого твору ще не було. Це перший і найвизначніший твір в українській літературі, що започатковує історичні поеми Куліша, Ів. Франка, Лесі Українки й інших. Але такої сильної, такої мужньої й такої оригінальної, що повстала в найтемніші часи москов-

ського деспотизму, ми не маємо ще й тепер. Хіба поема Ів. Франка "Мойсей"...

Поема "Гайдамаки" є перший твір в українській літературі, що ставить найактуальніші й найглибші історіософічні, моральні й національні проблеми. Ярема — синтетичний образ національної визвольної боротьби всього українського народу, що хоче жити своїм власним національним, господарським і культурним життям. Коли Україна гинула в лабетах московської неволі, коли майже всі українці ховали Україну і були певні, що вона вже ніколи не піднесеться, що з нею справа вже скінчена, ось тоді, в такий тяжкий і безнадійний час, Шевченко поемою "Гайдамаки", як промінням сонця, прорізує темряву повного занепаду й безнадії і проголошує **нове слово, нове "вірую", ідею нової України і безкомпромісову боротьбу за неї**. Повстання гайдамаків Шевченко підносить як нову, єдине в тих умовах можливу, визвольну програму за соціальну справедливість, національну свободу й державну незалежність. Краще вмерти в боротьбі за визволення і світити перед майбутнім поколінням вищою непримиренною чинністю і боротьбою, ніж у польських чи московських кайданах спати, примирившись із таким станом на віки.

В підтвердження такої, а не іншої ідеї, Шевченко виводить Ярему, що заступає думку самого автора поеми. Це друга проблема, яку так яскраво поставив Шевченко.

IV.

Третю проблему визначив Шевченко, змальовуючи постать Івана Гонти.

Іван Гонта, що відійшов від пана, якому служив, як його довірник, і перейшов на бік повстанців гайдамаків є зовсім нова постать в українській літературі. Правда, цю постать "зрадника" знає **Байрон в поемі "Облога Корінту"**, а під впливом цього останнього знає й польський поет **Міцкевич в поемі "Конрад Валенрод"**. Але у створенні своєї постаті Гонти Шевченко виявив

повну самостійність, як у мотивуванні вчинку Гонти, так і в відношенні до нього.

Гонта був сотник на службі в уманського пана С. Потоцького; він навіть керував тим регулярним військом, що мало своїм завданням стлумити гайдамацький рух, здушити національну революційну силу, що повстала на захист волі й національного визволення. Отже, Іван Гонта, йдучи проти цього визвольного руху, стоячи по стороні польсько-шляхетського стану, по стороні тих сил, що відпали від історичного процесу навіть своєї рідної, польської історії, що насильницьким чином заволоділи українськими землями, українським добром, скували народню волю, стали проти правди й добра, стояв по стороні польської окупації України. В такій проти-українській концепції Гонта чинив разом із поляками велике антинаціональне зло. У Гонти ж особисто, в його особистім вияві своєї волі зло було подвійне... Жонатий із полькою, він не тільки підліг польському національному духові сам, але й виконував волю злочинців і вів навіть на злочинне діло **українців**, що складали регулярне військо Потоцького, проти їх братів українців-повстанців. Мав виконати найстрашніший чин — кинути одних українців проти других, вчинити братовбивчу війну. І Гонта став на цей шлях, повів своє військо проти гайдамаків...

Але тут сталась несподіванка. Коли Гонта опинився віч-на-віч із ворожими йому гайдамаками, коли побачив проти себе своїх же земляків, що йшли на боротьбу за своє право, волю і вмирали героїчною смертю, коли зрозумів дійсну ситуацію і, заскочений величчю народного руху, величчю народного гніву за свої потоптані права, він безпосереднє відчув і збагнув усе зло свого чину, всю неправду свого становища і всю злочинну роботу тих, що його послали на це братовбивче діло. Осяяний такими переживаннями й думками, Іван Гонта робить крутий відворот у своїм поступованні, якстій переходить на бік повстанців, присягає, **бере свяченого ножа** і стає перший до того діла, яке було розпочате без нього, його очолює. Дух Гонти запалав любовю й вірністю тому, за що боролись гайдамаки, любовю до борців за визволення, до їх правди та їх справедливого чину. І недавній

рейстровий сотник вмент палить тих богів, до яких ще так недавно молився і перетворює зло попереднього чину на добро нового, але великого визвольного руху і стає речником нової національної ідеї. Гонта глибоко мусів пережити й відчутти свою індивідуальну вину супроти українського народу; і справді відчув і став **неофітом** нового Божого діла, неофітом нової правди — українського національного визволення.

Коли ж неофіт став речником нової віри, нової правди, коли **Савл** став **Павлом**, — він став і найбільшим ворогом того, чому кланявся раніше, став найбільшим борцем за нову ідею. Таким у творчій уяві Шевченка пронісся Гонта в той момент, коли брав священого ножа, присягав і став **побратимом** Залізняка.

Але мало стати по стороні свого народу... Цим ще не змивається пляма попереднього протинаціонального чину і не проходить безкарно. Кожна людина своє становище в ділі служення Нації повинна заслужити, щоб бути гідною того діла, якому вона служить. Тим більше, коли вона чимсь провинилась. Ніяка вина не проходить так легко в житті людини; її необхідно пережити, пережити страждати і відпокутувати. Цю проблему вини супроти Нації, кари й покути Шевченко в "Гайдамаках" поставив так, як до того часу ставив (тільки в моральних питаннях) Сковорода і Гр. Квітка. **Шевченко перший цю проблему підносить насамперед супроти Нації**. Проблема надзвичайно глибока і граничить лише з релігією...

На такий шлях **покути** попереднього зла і став Гонта. Ця покута йому обійшлася надзвичайно дорого... Бо покута без страждання і жертв не дається ніколи!... Гонта пережив і цю особисту трагедію. Згадаймо ту картину, коли Гонта прилюдно вбиває своїх власних дітей, двох синів-юнаків тільки за те, що вони католики, а це все одно що й поляки, і лише в майбутнім могли б бути (але могли б і не бути!) ворогами України. Ця сцена покарання ще невинних своїх власних дітей, — то є найвищий щабель трагедії **батька** й покути свого власного падіння перед рідним краєм, свого власного гріха перед Нацією... Як М. Гоголь в повісті "Тарас Бульба", так і Шевченко в "Гайдамаках" ставлять батька в таку позицію, що він власною рукою на смерть карає сво-

го сина-зрадника, що віддався полякам. Два батьки добровільно принесли в жертву за Україну своїх синів, убивши їх власною рукою. Але коли Тарас Бульба приніс у жертву одного сина, то **Гонта** — аж два! Коли перший убив дійсно зрадника, то останній убив дітей, які ще фактично Україну не зраджували, але в майбутнім такими могли бути. Ось у цім моменті Шевченко пішов ще далі і ще глибше пережив і передумав проблему національної зради, вини й покути. В цім величезна різниця між батьківською карою Тараса Бульби Гоголя й Івана Гонти Шевченка... Гріховний шлюб із національним ворогом, із полячкою веде до гріховних наслідків у потомстві, хоч би це потомство особисто за собою не мало вини. Це вже не імманентна вина Андрія в повісті Гоголя, це **трансцедентна вина крови** перед долею Нації, і вона так само вимагає жертви. Ось у цім і ховається та глибока проблема трансцедентного гріха і його покути. **Тому і шлюб з чужинкою для Шевченка — виключений**, бо з того для Нації повстають великі комплікації. Доля України не прощає найменшого гріха перед нацією, хоч би він був і не свідомий. Тому кара чекає і дорослих, і навіть дітей, що сприяють такому поневоленню українського народу, хоч би й **несвідомо**. (Див. поему Шевченка "Великий Лях").

Там, де є свідомі санкція від своїх же земляків на поневолення свого народу і краю чужинцем, там, де є визиск і насильство над українським народом, там, де є руїна його добробуту, де є наруга над святішими національними і релігійними почуваннями, — **там Шевченка нема!** Його дух тоді там, де є бунт проти такого насильства... Там його надхненне слово. Стоїть воно, як скала, на сторожі отих німих рабів і кличе до пробудження, до повстання і помсти ("Муки за муки!"). І поема "Гайдамаки" у світлі цих великих національних проблем і була створена і в такому сенсі її значення колосальне: коли Нація в небезпеці, вбий у собі все особисте, хоч би як воно було дороге, залиши батька, матір, родину, принеси в жертву навіть і рідних дітей і йди за Мною, коли хочеш стати Моїм вірним сином і Мені служити. І Гонта

приніс у жертву і своїх дітей... і пішов... став найбільшим героєм української історії... життя своє поклав за Націю... Ось той конкретний шлях служення Україні, що накреслив у своїй епопеї Шевченко.

З цього всього бачимо, як багато в цій поемі нових ідей, що Шевченко поставив. І ці великі ідеї в цій його поемі стають нам і дороговказом, і пересторогою на майбутнє. А форма національної епопеї, так глибоко проткана вибуховим ліричним суто особистим настроєм і людяністю, — є для української епопеї зовсім нова й до того в літературі була зовсім незнана. Шевченко своїм генієм визначив уперше і дав нам взірць такої до того ще незнаної поеми.

1840—1841

Поезії з харківських
альманахів.

ДВА ХАРКІВСЬКІ АЛЬМАНАХИ

Ця група поезії складає ті твори Т. Шевченка, що призначались для альманахів, що друкувались у Харкові. Один із тих альманахів називався “Сніп”, якого “зкрутив” Олександр Корсун, “студент харківського університету, молодий український ентузіяст рідного слова” (В. Дорошенко). Він грав велику роль в харківському українському гурті людей, відданх ідеї відродження української мови й літератури. Заохочений цією ідеєю, Корсун і задумав видати цей альманах. Перший річник його вийшов р. 1840. і містив у собі 38 творів сімох авторів: Іеремії Галки (Костомарова), П. Коренецького, М. Петренка, М. Писаревської, П. Писаревського, С. Писаревського й Корсуна.

Р. 1841. Корсун лагодив і другий випуск, в якому мали бути твори Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Боровиковського, Галки, Петренка, Корсуна й інш. Коли появився “Кобзар”, і Костомарів прочитав його, то зараз же звернувся до Шевченка, щоб прислав до альманаху “Сніп” і свої твори. Шевченко зараз же вислав початок своєї поеми “Маряна-Черниця” із заспівом до неї, присвяченим “Оксані К-о”, тій дівчині, яку поет любив у дитячі роки свого життя, і вірш “Човен”. Але цей другий випуск із цензурних причин так світа й не побачив, і ці твори Шевченка залишились в теці Корсуна, де перебували аж до р. 1917., коли Корсуна син, з ініціативи П. Зайцева, передав цей архів батька до Академії Наук у Петербурзі. І ця поема із заспівом з автографу поета була надрукована тільки р. 1924. в Києві. Тут ми друкуємо заспів: “Оксані К-ко” й поему, що незакінченою так і за-

лишилась та поезію "Човен". Обидва ці вірші й поема ховануть у собі багато особистих переживань і настроїв поета і мають автобіографічний характер.

Другим альманахом був "Молодик" І. Бецького, що був його видавцем і редактором. Видав всього чотири випуски: два в р. 1843., а два — р. 1844.

Квітка намовив Шевченка, щоб і він прислав до цього альманаху кілька своїх творів. Шевченко р. 1841. послав думку "Тяжко-важко в світі жити", посланіє "Маркевичу"*) й баладу "Утоплена"; всі ці твори були надруковані в другій книжці "Молодика" за рік 1843. В цьому ж числі були видруковані твори ще Квітки-Основ'яненка ("Перекотиполе", "Підбрехач"), М. Костомарова, Йос. Бодяньського, І. Галки (Костомарова), І. Левченка, А. Могили (Метлинського), М. Петренка, О. Чужбинського, й Я. Щоголева. Всього 14 віршів. Решта були московські писання про Україну або на українські теми.

До цієї групи творів увійшов ще один невеликий вірш, якого Шевченко присвятив своєму найбільшому приятелю й товаришеві по Мистецькій академії, німцеві з походження, В. Штернбергові: Штернберг їхав р. 1840. до Італії. Шевченко, розлучаючись із ним, подарував йому "Кобзаря" і на тому Кобзарі написав чотири рядки на спомин і назвав: "На забудь". Назвав свого друга в цім віршикові **братом**. Справді, жили вони так дружно, як брати. Ніколи про Штернберга Шевченко не забував. І на прикінці життя свого про нього згадував. Але Штернберг з Італії так і не повернувся більше; там скоро й помер.

*) Вірш "Маркевичу" присвячений поетові й історикові Миколі Маркевичу, приятелю Шевченка. Історія України його була надрукована в п'ятих томах. Поезії писав по московськи, але про Україну; і його збірка віршів називалась "Українські мелодії", надруковані 1831 р. в Москві.

Н. МАРКЕВИЧУ

- Бандуристе, орле сізий!
Добре тобі, брата:
Маєш крила, маєш сілу,
Є коли літати!
- 5 Тепер летиш в Україну,
Тебе виглядають;
Полетів би я з тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, одинокий,
- 10 І на Україні
Я сиротá, мій голубе,
Як і на чужині.
Чогó ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий!...
- 15 Одинокий... А Україна,
А степі широкі?!
Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля;
- 20 Там сінее море
Виграває, хвалить Бóга,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.
- 25 Розмовляють сумуючи;
Отакá їх мова:
"Булó колісь, минулося,
Не вернеться знову!"
Полетів би, послухав би,
- 30 Заплакав би з ними...
Та ба! Дóля пробóркала
Між людьми чужими.

1840. 9. V. С.-Петербург.

- Тяжко-важко в світі жити
Сироті без рóду:
Нема куди прихиліться, —
Хоч з горі та в во́ду!
- 5 Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б, — тяжко жити,
І нема де дітись.
В того дóля хóдить пóлем,
- 10 Колоскі збирає,
А моя десь, ледащійця,
За морем блукáє.
Дóбре то́му багáтому:
Його́ люди знають,
- 15 А зо мно́ю зустрінуться —
Мов не добачають.
Багáтого губáтого
Дівчина шанує,
Надо мно́ю, сирото́ю,
- 20 Сміється, кепкує.
“Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдáвся,
Чи не люблю тебе щі́ро,
Чи з тебе сміявся?”
- 25 Люби́ ж собі, моє́ серце,
Люби́, когó зна́єш,
Та не смійся на́до мно́ю,
Як коли́ згада́єш.
А я підú на край світа . . .
- 30 На чужій сторóнці
Найдú кра́шу, або згíну,
Як той лiст на со́нці”.
Пiшов козак сумúючи,
Нiкóго не кiнув;
- 35 Шукáв до́лі в чужiм пóлі
Та там i загiнув.
Умира́ючи дивiвся,
Де со́нечко сáє . . .
Тяжко-важко умирати́
- 40 У чужóму кра́ю!

1840. С.-Петербург.

НА НЕЗАБУДЬ

В. І. Штернбергу

Поїдеш далéко,
Побáчиш багáто;
Задíвишся, зажу́ришся . . .
Згада́й мене́ бра́те!

1840. С.-Петербург.

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Оксані К.ко

на пам'ять того, що давно минуло.

- Вітер в гаї нагинає
Лозу і топо́лю,
5 Ламá дуба, кóтить по́лем
Перекотипóле.
Так і дóля; тогó ламá,
Тогó нагинає,
Мене́ кóтить, а де спíнить,
10 І самá не знає.
У яко́му краю мене́ заховáють?
Де я прихилю́ся, навíки засну́?
Ко́ли нема́ щáстя, нема́ талану́, —
Нема́ когó й кíнуть, ніхтó не згадає,
15 Не ска́же хоч на́ сміх: “Неха́й спочивáє!
Тíлько йогó й дóлі, що ráно засну́в! . . .”
Чи прáвда, Окса́но, чужá чорнобрíва,
І ти не згада́єш тогó сироту́,
Що в сірiй свитiні, бувáло, щасли́вий,
20 Як побáчить дiво твою́ красоту́;
Когó ти без мóви, без слóва навчiла
Очiма, душею, серце́м розмовля́ть,
З ким ти усміха́лась, пла́кала, журiлась
Кому́ ти любiла Петруся́ спiва́ть.
25 І ти не згада́єш . . . Окса́но! Окса́но!
А я й дóсі плачу́ і дóсі журю́сь,
Вилива́ю сльóзи на мою́ Мар'яну́ —
На тебе́ дивлю́ся, за тебе́ молю́сь.

- Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
30 І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І хоч так, на жарти, колишне згадай.
1841. 22. X. С.-Петербург.

I.

- У неділю на вігоні
Дівчата гуляли,
35 Жартували з парубками,
Деякі співали —
Про дівчата-вечерниці
Та як була мати,
Щоб з козаком не стояла...
40 Звичайне — дівчата,
То про своє все й співають,
Як про що знає...
Аж ось — з хлопцем старий кобзар
В село шкандибає;
45 В руках чоботи, на плечах
Латана торбіна
У старого. А дитина!
Сердешна дитина!
Обідране, ледве-ледве
50 Несе ноженята...
(Достемінний син Катрусі!)
Дивляться, дівчата...
Кобзар іде! Кобзар іде!"
Та всі, якомога,
55 Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого.
— "Діду, серце, голубчику!
Заграй якунєбудь!
Я шага дам, я — черешень,
60 Всього, чого треба —
Всього дамó... Одпочінеш,
А ми потанцюєм.
Заграй же нам якунєбудь!...
— "Чую, любі, чую!
65 Спасібі вам, мої квіти,
За слово ласкаве!
Заграв би вам, та, бачите,

- Спра́ви нема́... спра́ви.
 Учора́ був на базари́,
 70 Кобза́ зопсува́лась,
 Розби́лася... — “А стру́ни є?”
 — “Тільки́ три оста́лось”.
 — Та хоч на трьох якуне́будь!”
 — На трьох... Ох, дівча́та!
- 75 І на одній ко́лись-то грав,
 Та ба, вже не гра́ти...
 Пострива́йте, мої́ любі́,
 Трощки́ одпочі́ну.
 Сядьмо́, хлопче́!” Посіда́ли,
 80 Розв’язав торби́ну,
 Війняв ко́бзу, разів зо два
 Ударив по рва́них.
 — “Що вам загра́ть? Пострива́йте!...
 Черни́цю Мар’я́ну —
 85 Чи чува́ли?” — “Ні не чу́ли!”
 — Слу́хайте ж, дівча́та,
 Та ка́йтеся!...
 Давно́ ко́лись
 Була́ собі́ ма́ти;
 90 Був і ба́тько, та не ста́ло:
 Оста́лась вдово́ю,
 Тай немолодо́ю,
 І з вола́ми, і з воза́ми,
 Й малю́ дочко́ю.
 95 Росла́ дочка́ Мар’я́на,
 А віросла́ як па́нна!
 Каро́бка
 І висо́ка,
 Хоч за па́на гетьма́на!
- 100 Ста́ла ма́ти гада́ти
 Та за па́на єдна́ти,
 А Мар’я́на
 Не до па́на
 Виходи́ла гуля́ти, —
 105 Не до па́на старбо́го,
 Уса́того, товсто́го,
 А з Петрусём
 В гаю́, в лу́зі —
 Що-вече́ра свято́го —
 110 Розмовля́ла,
 Жартува́ла,
 Обніма́ла, млі́ла...

- А іноді усміхалась,
Плакала, німіла.
- 115 — Чого ж плачеш, моє серце? —
Петро запитає.
Вона гляне, усміхнеться:
— “І сама не знаю!”
— “Можє, думаєш, покину?”
- 120 Ні, моя рибчино!
Буду ходити, буду любити,
Поки не загину! . . .”
“Хіба було коли в світі,
Щиро що кохались,
- 125 Розійшлися, не взялися,
Й живими осталися?
Ні, не було, мій голубе!
Ти чув, що співають? . . .
То кобзарі вигадують,
- 130 Бо, сліпі, не знають;
Бо не бачать, що є брови
Чорні, карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий;
- 135 Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна;
Що на мову на Петрову
В глухий домовині
Усміхнуся, скажу йому:
- 140 “Орле сизокрилий!
Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила”.
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую!
- 145 Нехай вкупі закопають!
Умру — не почую . . .
Не почую . . .” Обнялися, —
Обнялися, зоміли . . .
Отак вони любілися,
- 150 На той світ хотіли
Обнявшись переступити.
Та не по їх стало!
Щовечора сходилися,
І маї не знала,
- 155 Де Мар’яна до півночі,
І з ким розмовляє.
“Вонó малé, ще дитина,

- Нічого не знає . . . ”
 Угадала старá ма́ти,
 160 Та не все вгадала, —
 Знать, забула, що ко́лись-то
 Сама́ дивувала!
 Угадала ма́ти: Мар’я́на — дити́на,
 Не знає, як трéба на сім сві́ті жити́;
 165 Думала: ні люди, ані домови́на
 З Петро́м не розрізня́ть . . . Уми́ла любі́ть;
 Думала, що тільки кобза́рі співа́ють;
 Бо, сліпі, не ба́чать ка́рих оченя́т,
 Що тільки ляка́ють молоді́х дівча́т . .
 170 Ляка́ють, дівча́та, пра́вдою ляка́ють!
 І я вас ляка́ю, бо те ли́хо зна́ю, —
 Бода́й його́ в сві́ті ніко́му не зна́ть
 То́го, що я зна́ю! . . . Ми́нуло, дівча́та!
 Сэрце не засну́ло! . . . я вас не забу́в;
 175 Люблю́ вас і до́сі, як діточо́к ма́ти,
 Бу́ду вам співа́ти, по́ки не засну́ . . .
 Тоді ж, мої́ любі́, як мене́ не ста́не,
 Згада́йте про мене́, про мою́ Мар’я́ну!
 Я вам з то́го сві́та, любі́, усмі́хну́сь,
 180 Усмі́хну́ся . . . ” Та й запла́кав.
 Диві́лись дівча́та,
 Не пита́ли, чо́го пла́че.
 Та й на́що пита́ти?
 Ми́нулося. Помага́ло
 185 Ласка́ве дівоче́
 Щі́ре сло́во . . . — “Виба́чайте!”
 Уте́р сліпі́ о́чі:
 — “Виба́чайте, мої́ любі́!
 Не́хотя журю́ся.
 190 Так от, ба́чите, Мар’я́на
 З убо́гим Петро́сэм
 Щовече́ра розмовля́ла;
 І ма́ти не зна́ла,
 Дивувала́сь: “Що се таке́
 195 Мар’я́ну спітка́ло?
 Чи не пристри́т? Ся́де ші́ти, —
 Не те вишива́є;
 За́мість “Гр і ц я”, задума́вшись,
 “Пе тр ус я” співа́є;
 200 Ча́сом со́нна розмовля́є,
 По́душку ці́лує . . . ”
 Ма́ти спе́ршу смія́лася,

- Думала: жартує;
 Потім бачить, що не жарти,
 205 Та й каже: — “Мар’яно!
 Треба буде старостів ждять,
 Та, може, й од пана!
 Ти вже віросла, нівроку,
 Уже й дівувала;
 210 Я вже думую, що... бачиш...” —
 Насілу сказала —
 “Що вже й заміж... коли тее...”
 — “А за ко́го, ма́мо?”
 — “Хто вподо́ба, то́му й одда́м”.
 215 Співáє Мар’яна:
 — “Одда́й мене́, моя́ ма́мо,
 Та не за старо́го, —
 Одда́й мене́, моє́ се́рце,
 Та за молодо́го!
 220 Неха́й старі́й бурлаку́є,
 Гро́ші заробля́є,
 А молоді́й мене́ любіть,
 До́лі не шука́є;
 Не шука́є, не блука́є
 225 Чужі́ми степа́ми:
 Сво́ї во́лі, сво́ї возі́,
 А між парубка́ми,
 Як ма́ківка між квітка́ми,
 Цвіте́-розцвіта́є;
 230 Ма́є по́ле, ма́є во́лю,
 Та до́лі не ма́є.
 Його́ ща́стя, його́ до́ля —
 Мо́ї чо́рні брови́,
 До́вгі ві́ї, ка́рі о́чі,
 235 Ласка́вее сло́во.
 Одда́й мене́, моя́ ма́мо,
 Та не за старо́го,
 Одда́й мене́, моє́ се́рце,
 Та за молодо́го!”
 240 — “До́чко моя́, Мар’яно!
 Одда́м тебе́ за пана́,
 За ста́ршого, бага́того,
 За со́тника Іва́на”.
 — “Умру́, се́рце-ма́мо,
 245 За со́тником Іва́ном!”
 — Не вмреш, — бу́деш панува́ти,
 Бу́деш діто́к годува́ти!”

- “Піду в найми, піду в люди,
А за сѳтником не бѳду!”
- 250 — “Бѳдеш. дѳчка Мар’яно,
За сѳтником Іваном!”
Заплакала, заридала
Сердешна Мар’яна . . .
— “За старѳго . . . багѳтого . . .”
- 255 За сѳтника Івана . . .”
Самѳ собѳ розмовляла,
А пѳтим сказала:
— “Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дѳвувала,
260 Бо ти менѳ не пускала
Вранци до криници,
Нѳ жѳта жать, нѳ льѳну брать,
Нѳ на вечерници,
Де дѳвчѳта з парубками
265 Жартуѳють, спѳваѳють
Та про мене, чорнобрѳву,
Нѳшком розмовляѳють:
“Багѳтого дочка бѳтька,
Шляхѳтського рѳду . . .”
- 270 Тяжко менѳ, тяжко, мамо!
Нащо дала врѳду?
Нащо брѳви змалювала,
Дала карѳ ѳчи?
Ти все дала, тѳлько дѳлі,
275 Дѳлі дати не хѳчеш.
Нащо ж менѳ годувала,
Нащо доглядала?
Пѳки лиха я не знала,
Чѳм не заховала?”
- 280 Не слѳхала старѳ маѳти,
Лягла спочивѳти;
А Мар’яна за сльѳзѳми
Лѳдве вѳйшла з хѳти.

II.

- “Ой гоп! не пила! —
285 На весѳллі була,
До госпѳди не втрапила,
До сусѳда зайшла,
А в сусѳда

- До обіда
290 В льоху спати лягла,
Із льоху та в льох,
Завертали в горіх,
І в коморі,
І на дворі
295 З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горіх.
Ой гоп! Не сама, —
300 Напоїла кума
І привела до господи, —
Не побачив Хома.
Хома! В хаті
Ляжем спати!
305 Хома дома нема,
Тряси ж тебе трясця, Хома!
Я не ляжу спати дома,
А до кума,
До Наума
310 Піду в клуню на солому.
А, ну те, напилась!
Наша, наша придалась!
Червоніє хвартушина, —
Роду чесного дитина.”
315 Отак, ордою йшли придани,
Співали п'яні, а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те...
Не додивилася, — упала
І тяжко-тяжко заридала.
320 Такé-то ліхо! І за те,
Що щіро любить!... Тяжко, діти,
Вік одинокому прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить!”
325 Дивіться на мене: я виплакав очі,
Мені їх не шкода, мені їх не жаль, —
Ні на що дивіться. Ті очі дівочі,
Що колись... колись-то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
330 А з грішми такими тяжко в світі жить:
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люди у хату пустить

- І привітатъ словом старого каліку...
Укороти, Бже, молодого віку
335 Тому, хто не має талану любити!
Легше, мої любі, покритъся землею,
Ніж бачить, як другий — багатий, старий
Цілує за грощі, вінчається з нею...
О, Бже, мій Бже! Волею Своєю
340 Розбий моє тіло і душу розбий!"

Заридав кобзар, заплакав
Сліпими очима...

- Дивувалися дівчата:
345 Вже смерть за плечима,
А він сліпий, сивоусий,
Про колишне плаче!
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щірі слёзи. То не роса
350 Вранці при дорозі
На спориші і не ваші
Дуже дрібні слёзи!
Наплакався: струни рвані
Три перебирає:

- 355 "Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь.
Вона розказала
Все, що чула од матері

- 360 І що сама знала, —
І не втерпіла — сказала,
Як п'яні придани
Йшли по улиці, співали.

- "Мар'яно! Мар'яно!
365 Чом ти не убога? Чом я не багатий?
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла! Питала б сама,
Самá свого сёрця, дала б йому волю
370 Любить, кого знає. Я б тебе сховав
Далеко, далеко! Щоб ніхто не знав,
Щоб ніхто не бачив, де витáє дóля.

Моя дóля, моє щáстя —
Ті, моя Мар'яно!

- 375 Чом не ти в сірій свитині?
 Чом я не в жупані?”
 А Мар'яна, як дитина
 Без матері, плаче,
 Петро стоїть коло неї,
 380 Нічого не бачить, —
 Тільки сльози Мар'янині.
 А сльози дівочі
 І серед дня ліхо роблять,
 А що ж серед ночі?
- 385 “Не плач, серце, — єсть у мене
 І сила, і воля,
 Люби мене, моє серце, —
 Найдю свою долю
 За високими горами,
 390 За широкими степами,
 На чужому полі,
 По волі-неволі
 Найдю свою долю!
 Не в свитині, а сотником
 395 До тебе вернусь,
 Не в бур'яні — серед церкви
 Обнімеш Петруся!
 Обнімемось, поцілую, —
 Дивуйтеся, люди!
- 400 А ти стоїш, червонієш!...”
 — “Коли-то те буде?”
 — “Швидко, швидко, моя рибко
 Молись тільки Бóгу!
 Іди в хату, лягай спати!
- 405 А я край дороги
 Серед степу, помолюся
 Зорям яснооким,
 Щоб без мене доглядали
 Тебе одну;
- 410 Серед степу одпочину.”
 — “Хіба сю ніч кінеш?
 Хіба зараз?...” — “Я жартую!
 Тепер Україну
 Ні москалі, ні татари,
 415 Ніхто не воює”.
 — “А я чула, що ляхи йдуть...”
 — “То вони жартують!...”
 Розійдемось, моє серце,

Поки не світає!
420 Чогó ж зно́ву запла́кала?"
"І сама́ не зна́ю!"

.

УТОПЛЕНА

- Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокіньється, — тихесенько
В осокі питає:
- 5 "Хто се, хто се по сім боці
Чеше ко́су? Хто се? . . .
Хто се, хто се по тім боці
Рве на со́бі ко́си? . . .
Хто се, хто се?" — тихесенько
- 10 Спитає-повіє,
Та й задріма, по́ки не́ба
Край зачервоніє.
- "Що се, що се?" — питаєте,
Цікаві дівча́та:
- 15 Ото дочка́ по сім бо́ці.
По тім бо́ці — ма́ти.
- Давно́ ко́лись те діялось
У нас в Україні.
Серед селá вдова́ жила́
- 20 В новій хати́ні,
Білолиця, каро́ока
І ста́ном висо́ка,
У жупа́ні; круго́м па́ні, —
І спере́ду й збо́ку.
- 25 І молодá, — нівро́ку їй, —
А за молодóю,
А на́дто ще за вдово́ю,
Козакі ордо́ю
Так і ходо́ть. І за не́ю
- 30 Козакі ході́ли,
По́ки вдова́ без соромá
Дочку́ породі́ла.
Породі́ла, та й байдуже́:

- Людям годувати
 35 В чужім селі покинула;
 Отакá-то мáти!...
 Постривáйте, що щé буде!
 Годувáли люди
 Малú дочку, а вдовíця,
 40 В недíлю і в бúдень,
 З жонáтими, з парубкáми
 Пилá та гуляла,
 Пóки ли́хо не спітка́ло,
 Пóки не та ста́ла:
 45 Не зчу́лася, як мину́ли
 Лита́ молоді́ї...
 Ли́хо, ли́хо: мáти в'яне,
 Дочкá червоніе,
 Вироста́е... Та й віросла
 50 Гáнна каро́бка,
 Як топóля серед пóля,
 Гнучкá та висóка.
 “Я Ганну́сі не бою́ся!” —
 Співáе мату́ся;
 55 А козакі, смію́ться їй,
 Ганну́сі морга́ють.
 А на́дто той рибáлонька,
 Жва́вий, кучеря́вий,
 Мліе, в'яне, як зустрíне
 60 Ганну́сю чорня́ву.
 Побáчила старá мáти, —
 Сказй́лася люта:
 “Чи бач, по́гань розтрі́пана,
 Байстря́ необу́те!
 65 Ти вже віросла, діву́еш,
 З хлопцями гуля́еш...
 Постривáй же, — ось я тобі!
 Менé занеха́еш?
 Ні, голубко!...”
 70 І од злóсти
 Зубáми скрего́че.
 Отакá-то бува́ мáти!
 Де ж се́рце жінóче,
 Се́рце ма́тері?... Ох, ли́хо,
 75 Ли́шенько, дівча́та:
 Ма́ти стан гнучкíй, висóкий,
 А се́рця не ма́ти!
 Изогне́ться стан висóкий,

- 80 Брѳви полиняють,
 І не зчу́етесь . . . А лю́ди,
 Сміючісь, згадають
 Ва́ші літа́ молоді́ї,
 Та й ска́жуть: “леда́що!”
 Тя́жко пла́кала Ганну́ся
- 85 І не зна́ла, за́що,
 За́що ма́ти знуща́ється,
 Ла́е, проклина́е,
 Сво́е дитя́ без соро́ма
 Байстра́м наріка́е.
- 90 Байстра́м . . . Кого́, лю́тий ка́те?
 Кого́ ти кату́еш?
 За́що, за́що дитя́ сво́е
 Молоде́ морду́еш?
- Катувáла, мордува́ла,
 95 Та не помага́ло:
 Як ма́ківка на горóді,
 Га́нна розцвіта́ла;
 Як ка́ліна при доли́ні
 Вранці́ під росóю,
 100 Так Ганну́ся червони́ла,
 Ми́лася сльóзою.
 “Заворо́жена! . . . Стрива́й же!” —
 Шéпче лю́та ма́ти:
 “Тре́ба тру́ти роздобу́ти,
 105 Тре́ба йти́ шука́ти
 Стару́ відьму!”
 Найшла́ відьму
 І тру́ти достáла,
 І тру́тою до схід со́нця
 110 Дочку́ напува́ла.
 Не помогло́ . . . Кленé ма́ти
 Той час і годі́ну,
 Коли́ на сві́т породі́ла
 Нелю́бу дити́ну.
 115 — “Ду́шно мені́! Ході́м, до́чко,
 До ставка́ купáться!”
 — “Ході́м, ма́мо!”
 На бе́резі
 Га́нна роздягла́ся.
 120 Роздягла́ся, розкінула́сь
 На бі́лій сорóчці;
 Рибáлонька кучеря́вий

- Мліе по тім ббці.
 І я колись... Та цур йому!
 125 Сóром — не згадаю...
 Як дитіна, калиною
 Себé забавляє,
 Гне стан гнучкій, розгинає,
 На сонечку гріє.
 130 Мати дивиться на неї,
 Од злóсти німіє, —
 То жовтіє, то синіє;
 Розхрїстана, бóса,
 З рóту піна, мов скажéна,
 135 Рве на собі кóси.
 Кинулася до Ганнóси
 І в кóси впи́лася.
 “Мáмо! мáмо! Що ти рóбиш?...”
 Хві́ля роздалáся,
 140 Закипіла, застогнáла,
 І обóх покрїла.

 Рибáлонька кучерявий
 З усієї сїли
 Кїнувсь в вóду; пливé, сїню
 145 Хві́лю роздирає,
 Пливé, пливé... от-от доплїв!
 Пірну́в, виринає,
 І утóплєну Ганнóсю
 На бéрег винóсить.
 150 Із рук мáтері заклякких
 Виривáє кóси.
 — “Сéрце моé! Дóле моя!
 Розкрїй кáрі óчі!
 Подивїся! Усміхнїся!
 155 Не хочеш? Не хочеш?
 Плаче, па́да коло неї,
 Розкривá, цілує
 Мéртві óчі. “Подивїся!...
 Не чує, не чує!”

 160 Лежїть собі на пісóчку,
 Білі рученя́та
 Розкидала; а за нею
 Старá лю́та мáти:
 Óчі вївело із лóба
 165 Од страшнóї мўки;

Втербила в пісок жовтий
Старі сині руки!

Довго плакав рибалонька:
— “Нема в мене роду,
170 Нема долі на сім світі!
Ходім жити в воду!”
Підняв її, поцілував,
Хвіля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
175 І сліду не стало . . .

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата, —
Обходять горю;
180 Як угледять, то хрестяться,
І зовуть заклятим.
Сумно-сумно кругом його . . .
А вночі, дівчата,
Впливає з води маї,
185 Сяде по тім ббці,
Страшна, синя, розхристана,
І в мокрій сорбчці;
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси . . .
190 А тим часом синя хвіля
Ганнусю виносить:
Голісінька, стрепенється,
Сяде на пісочку . . .
І рибалка впливає,
195 Несе на сорбчку
Баговіння зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкій дівочий,
200 На стан гблій подивиться . . .
І ніхто не знає
Того дйва, що твбриться
Серед нбчі в гаї.
Тільки вітер з осокою
205 Шепче: “Хто се, хто се
Сидить сумно над водбю,
Чеше довгі коси?”

Ч О В Е Н

- Вігер з гаєм розмовляє,
Шіпче з осокою, —
Пливé чóвен по Дунаю
Одін за водою.
- 5 Пливé чóвен воді пóвен
Ніхтó не спиняє:
Мóже б спинів рибáлонька,
Та йогó немає.
- Гойдається сюді-туді,
10 Аж сердéнько мліє.
Без весéльця пливé собі,
Куді вітер віє...
Віплив чóвен в сіне мóре,
А вонó загрáло...
- 15 Погрáлися чóрні хвілі —
Та й скіпóк не стáло!
- Недóвгий шлях, — як човнóві
До сінього мóря, —
Сиротіні на чужині,
20 А там — і до гóря:
Пограються дóбрі люди,
Як холóдні хвілі,
Пóки схóчуть, пóки стáне
В сердéшного сіли;
- 25 Пóтім собі подівляться,
Як сиротá плаче;
Пóтім спитáй — де сиротá?
— Не чув і не бáчив!

ПОЕЗІЯ З ХАРКІВСЬКИХ АЛЬМАНАХІВ.

Ті альманахи в Харкові, куди посилав Шевченко свої твори, то був перший реальний зв'язок поета з Україною. Але тоді не дуже поспішали, щоб ці збірники вчасно появлялись у світі. Де-які в них твори Шевченка були видруковані вже тоді, коли “Кобзар”, “Гайдамаки” й “Ластівка” вже читались в Україні й робили велике національне діло. Щойно року 1843 появились у “Молодикові” такі твори Шевченка, як послання: “Н. Маркевичу”, лірична думка: “Тяжко-важко в світі жити”, й балада “Утоплена”. А альманах “Сніп” Корсуна й зовсім не появилася в друкові; а туди були послані поема “Мар’яна-Черниця” із заспівом “Оксані К-ко” й “Човен”.

Н. МАРКЕВИЧУ.

Першим хронологічно є послання “Н. Маркевичу”. Написав його Шевченко 9. травня (ст. ст.) 1840 року на дорогу М. Маркевичеві, коли він від’їздив в Україну у свій маєток Турівку на Полтавщині: “Тепер летиш в Україну — тебе виглядають... Полетів би я з тобою, та хто привітає?...” Такі думки виринали в поета, коли він проважав приятеля в Україну, — думки туги за рідним краєм. “Я й тут чужий, **одинокий**, і на Україні я **сирота**, мій голубе, як і на чужині”. Шевченко підкреслює свою самотність, сирітство... Один серед московського моря, один і в Україні... “Чого ж серце б’ється, рветься?” і поет роздумує, переживає: “Я там **одинокий**... одинокий... А Україна? А степи широкі?!” Там усе найдорожче для нього; туди, в Україну, лине його душа: до моря, у степи широкі, до свого народу. Але те, що ко-

лись було, вже не вернеться... І поет хотів би це все ще раз побачити... Та доля **приборкала**, всі пориви його прибила, бо він на чужині.

В цілім творі бренить одна думка: **Доля** людини в неволі. Шевченко виразно зв'язує себе з Україною. Ця думка однакової долі його й України — головний лейтмотив цього віршу й усієї творчости Шевченка. Доля приборкала Україну і його приборкала... Цей факт поет усвідомив і роздумує, що робити далі, як звільнити себе й визволитись.

ТЯЖКО-ВАЖКО В СВІТІ ЖИТИ.

Ця "Думка" пройнята глибоким особистим почуттям зневіри автора у щирі відносини людей до нього, "сироти без роду". Вона ніби продовження віршу "Н. Маркевичу": почуття самотности, почуття туги за "родом". Людина без роду — все одно, що й без долі: "тяжко жити, і нема де дітись". Поет піднісся духово високо, але чужі люди його не розуміють: він серед них самотній. Як би він був багатий, тоді б його всі бачили і знали про нього, й дівчина його б любила. А сироту без роду ніхто не помічає й дівчина сміється. Оця ненормальність у відносинах ображала поета, і він готов був піти "на край світа..." пошукати кращої долі. Пішов на чуже поле в чужину й загинув. Тяжко вмирати на чужині. Цією тугою за рідним краєм і закінчується "Думка".

Коли б поет не був сиротою, мав свій "рід", то мав би тісний зв'язок із рідним краєм і не був би таким самотнім і не шукав би долі на чужині, а на рідній землі.

Так глибоко переживав поет на початках своєї творчости свою самотину: його ніхто не знав і він — нікого. І йому було тяжко. Тільки тоді пізнали поета, коли читали його "Кобзаря". А до того часу поет не був відомий і жив на чужині самотньо.

Тому цей вірш і протканий тужливим настроєм зневіри. "Думка" значить роздумування поета над своєю долею. Іншими словами, цей вірш є **елегія**, себто твір сумний, бо відбиває сумні настрої поета. Але він є дуже гарний, настроєвий і глибоко особистий, як "Перебендя", як "Н. Маркевичу" й інші.

II.

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

ОКСАНІ К. . КО

(Заспів)

Про свою лиху долю Шевченко співає і в заспіві "Оксані Ко-ко" до поеми "Мар'яна-Черниця". Але цю проблему він бере, як філософічну: "так і доля: того лама, того нагинає, мене котить, — і де спинить, і сама не знає!" І найтяжче те, що поет, закинутий недолею на чужину, не знає, де він загине, де його поховають, коли він без талану, без долі... "Ніхто не згадає!..."

І поет питає свою колишню Оксану, чи хоч вона його згадає, чи згадає ті літа, коли вони бували вдвох, коли він шукав, щоб побачити її красу, щоб налюбуватись нею... І поет вдячний їй, бо то вона тільки навчила його розмовляти без слів, тільки душею, серцем, бо завдяки їй поет став розуміти глибше те, чого раніше не помічав, не бачив... Любов, кохання поглиблює душу людини.

Тут, у цій поезії вперше виринає образ найранішої любки Шевченка, як спомин про минуле, про ту дівчину, що поглибила його душу, що навчила його розуміти глибше життя, що розкрила перед ним на все життя оте таємниче, оте глибоке і вічне... І поет не може її забути.

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

(Поема)

Ця вище згадана поезія лучиться, як заспів-присвята, із розпочатою поетом 1841. р. поемою "Мар'яна-Черниця". На великий жаль, ця поема залишилась незакінченою. Але і в цій уривкові, що Шевченко нам залишив, розкривається друга сторона душі і творчости поета. Вже з попередніх творів його ми знаємо, як усе турбувавсь Шевченко долею української дівчини. Ці турботи його

го ми відчуваємо з перших творів: “Причинна”, “Тополя”, низка ліричних поезій: “Вітер буйний...”, “Нашо мені чорні брови...”, й інші. І в усіх цих творах Шевченко змальовує образ дівчини, що перебуває в довгій розлуці з милим і за ним тужить.

Ця любовна туга не залишається без наслідків: дівчина або гине, або тяжко розлуку переживає. У всіх них провідна думка: **кохання є вічне**; скорше смерть, аніж життя за нелюбим. Поет підкреслює, що родинне життя буде щасливе тільки тоді, коли молоді поберуться, одне одного кохаючи. Ніхто не сміє силувати свою доньку вийти заміж за нелюба та ще й за старого. Тим більше батьки...

Між іншим ця ідея в часи Шевченка в українській літературі була дуже популярна. Перший, що її підняв, був Ів. Котляревський (“Наталка Полтавка”). Дуже нею цікавився Квітка (“Маруся”, “Щира любов”, “Козир-Дівка” й інші). Але найширше і найглибше її розробив Т. Шевченко. Шевченко цією темою забивався так сильно, що розробляв її навіть і в своїх історичних поемах, як “Гайдамаки”, “Сліпий” (“Невольник”) й інших.

Але в петербурзьку добу свого життя поет задумав цю тему розробити як цілком самостійну й головну в окремому творі. Так із цього задуму, хоч і вже традиційного, виростає оригінально закреслена поема “Мар’яна-Черниця”. Вона була написана вся ще в кінці 1840. р. або на самім початку 1841 р. Та, не маючи можливості її надрукувати окремо, Шевченко її відклав до слушного часу. Той час настав скоро. Костомарів звернувся з Харкова до Шевченка, щоб він прислав свої твори до редакції часопису “Сніп”, друге число якого редактор Корсун задумав видати. Шевченко, одержавши таке запрошення, вирішив послати туди цю свою поему. Але, коли віднайшов рукопис її, побачив, що кінця її немає. Тоді він переписав ту частину, що заховалась, — початок першого розділу, а кінець його і розділ другий написав знову, — додав заспів-присвяту “Оксані К-ко”, про що я згадував раніше, й послав із такою від себе до редактора припискою: “отак зачинається моя “Черниця”... здається й люльки не курю — а **шматочки паперу, що була написана “Черниця”, розгубилися...**” Цю частину по-

еми Корсун одержав 18. січня (ст.ст.) 1842. Але заповіджене число “Снопа” не вийшло, й поема Шевченка пролежала в архіві Корсуна аж до 1917 р.

П. Куліш після смерті Шевченка 1861 р. дістав ще один текст поеми, як зазначає, брульон її.

Автор “Кобзаря”, не діждавшись виходу у світ своєї поеми в “Снопі”, і боячись, щоб вона зовсім не затратилась, почав її компонувати наново. З певними відмінами переписав початок першого розділу з оригіналу поеми, другу частину першого розділу, написану для Корсуна, з відмінами переносить у II. розділ, а кінець першого пише наново. Але на цьому його праця цієї нової редакції поеми не кінчається... Поет кладе нові штрихи й на образи поеми.

Отже, поема “Мар’яна-Черниця” пережила три стадії свого розвитку: 1) Шевченко написав цілу поему на самім початку 1841. або навіть у кінці 1840. р., але кінець її пропав; 2) він опрацював вдруге вже тільки частину поеми (два розділи для редактора “Снопа” Корсуна) і 3) повністю написав втретє поему, але не закінчив її. І цю видрукував Куліш в “Основі”. Ці три стадії творчої праці дали **три варіанти** поеми; перший пропав, другий щойно 1924 р. був опублікований М. Новицьким, і третій — 1861 року — П. Кулішем. Заховались тільки два останні варіанти, що існують, а перший найстарший затратився.

III.

Яка різниця між цими двома існуючими варіантами? А та, що поет в кожному відмінно трактує головні постаті поеми: Коли в першій, якого текст ми друкуємо в цім томі, змальовується егоїстичний образ матері, пасивний характер Мар’яни і ширококохаючий Мар’яну Петрусь, що йде “за високі гори, за широкі степи, на чуже поле”, щоб знайти свою долю й сотником багатим вернутись до Мар’яни та одверто “серед церкви”, себто на людях, одружитись із нею; — то в другім варіанті, що друкується в примітках, постать Мар’яни є більш ворожа до матері, а Петрусь виступає “зрадливим” козаком, якого Мар’яна марно очікує й тужить та кличе, щоб до неї повернувся. Але даремне, бо козак не вертається,

а дівчина знесилена падає “на постелю, як у домовину...”

Тільки одна мати залишається незмінною і проти волі Мар'яни хоче видати її за старого багатого нелюба сотника Івана. І в цій головна трагедія Мар'яни: мати ради матеріяльного багатства жертвує донькою, її особистим щастям, духовим добробутом. Тут поет ніби намічає кардинальну різницю в народі між **батьками** та їх практицизмом і **дітьми** з їх ідеалізмом і стремлінням до щастя особистого в ширім і глибокім коханні й до духового добра. Право дівчини дружитись тільки з тим, кого вірно любить — головна думка поеми. Тому Шевченко весь по боці Мар'яни: “Легше покриться землею, ніж бачить, як другий багатий, старий цілує за гроші, вінчається з нею”. Тим самим поет виступає з новим поглядом на родину, на подружжє щастя. Він виступає проти того, щоб родина засновувалась на насильнім поєднанні молодих без їх взаємного кохання, поет є проти того, щоб тільки гроші, багатство було мірою шлюбного життя; він — проти того, щоб батьки розпоряджались і силою накидали донці мужа.

Шевченко переконаний, що єдина засада й основа подружого щастя є взаємна любов і тільки свобідна згода молодих забезпечує їх щасливе життя.

Взагалі проблема кохання й подружого щастя в ранню добу творчости Шевченка дуже боліла. Він родинну тему Квітки-Основ'яненка розробляє кардинальніше і йде далі по шляху особистого щастя в подружжі: підносить питання розумної емансипації дітей в подружжі від батьків, емансипації жінки в її особистім щасті й виборі мужа.

Де-хто з критиків твердить, що ця поема “зв'язана із дитячим романом поета, що його героїною була Оксана Коваленківна”, що “автобіографічними елементами-згадками першого чистого кохання пересякнута вся поема”. Але це вірно тільки до певної міри. В цій творі необхідно розрізняти момент автобіографічний, себто момент “дитячого роману” поета від моменту **вразіння** із того реального життя, що в дитинстві поета його оточувало. Але в дійсності ціла поема відбиває обидва ці моменти і то так, що перший автобіографічний відбивається тільки в **заспіві** до Окса-

ни, а другий — у самій поемі. Обидва вони поєднуються в якомусь **міті про Оксаночку**, в ідеальній постаті любки, що виростала скорше із бажань поета, його мрій про родинне життя, про містичне злиття споріднених кохаючих душ, про вічне кохання, як глибоко містичну проблему вічної злуки, психологічну та мистецьку; і ця проблема ставала безнастанним побудником до дальшої творчості й переживань ідеального кохання. В такім промінні любовних мрій жив Данте, Петрарка, жив Новалис, Жуковський. В такім промінні ідеального містичного почуття й уяви серця жив і Т. Шевченко. Жив у ньому і творив, бо був чистий романтик, творив ліричні поезії, балади, поеми; і всі вони були ремінісценціями одного вимріяного образу, співами одного особистого почуття. Типова прикмета поета романтика.

УТОПЛЕНА.

Баллада **“Утоплена”** є якби продовження попередньої поеми, ніби новий варіант теми про доньку і злу матір, що не тільки спричинилась до загибелі доньки, як у **“Тополі”**, **“Черниці-Мар’яні”**, але сама через заздрість на красу Ганнусі, власними руками її топить. В баладі цій, як і в поемі — Петрусь любить Мар’яну, — рибалка кохає Ганнусю і з-за неї гине.

В цій балляді оповідається про те, що мати із заздрости ненавидить свою доньку красуню й намагається її зігнати із світу. Труїла її — не помогло. Тоді запросила купатись і її втопила. Донька стає русалкою. Молодий козак, рибалка, намагався свою любку врятувати, але було вже пізно. З горя й він топиться. Тут безсердечність матері доведена до найвищої точки.

Ця баллада й є ота **“невідома поема”**, **“Гануся”**, про яку Шевченко 8. грудня 1841 р. писав Квітці-Основяненкові: **“Я Ганусю сьогодні нашвидку скомпонував, — та й сам не знаю, чи до ладу, чи ні. Подивіться ви на її гарненько та й скажіть ширу правду. Як побачите, що вона дуже безецна (безсоромна — Л. Б.), бо вона мені так здається, то не давайте й друкувати. Нехай іде, відкіля**

взялася". ("Твори" Т. Шевченка. Листування. Том III, ст. 8, видання ВУАН, Київ 1929). Написана вона в день написання листа й до Гр. Квітки-Основ'яненка. Писав її Шевченко "нашвидко", себто раптово, в піднесеному поетичному надхненні і цим вона є надзвичайно цінна, як приклад вибухового творчого надхнення поета від початку твору до кінця. Спершу Шевченко назвав її "Гануся" по імені героїні. Але викінчивши, змінив назву на "Утоплена".

Ця балада має високі артистичні прикмети: циклічну сюжетову схему, артистичне змалювання боротьби матері з донькою, мистецьке використання алітерацій (шум вітру серед осоки): "Вітер . . . прокинеться, — тихесенько в осоки питає: "Хто се, хто се по сім боці чеше косу? Хто се, хто се?" — тихесенько спитає — повіє, та й задріма . . .". В цім вислові поет лише звуковими засобами малює цілу картину природи на березі річки, ставка . . . Це робить "Утоплена" одним із найкращих творів Шевченка.

Поет назвав її поемою. Справді, вона могла би бути поемою, коли б Гануся не перемінилася в русалку, як і її мати. І от, таке надання в кінці твору надприродньої переміни людини в русалку і міняє жанр твору: поема набрала всіх мистецьких прикмет балади.

ЧОВЕН.

Останній вірш цієї групи творів Шевченка. Це ліричний вірш і в першій половині, в експозиції до головної думки другої половини вірша є ніби дальше розвинення теми про рибалку із "Утопленої". І вітер шепочеться з осокою, і немає на світі рибалоньки — втопився. Човен сам-один поплив у море; погралися хвилі моря й розбили човен . . . Отак і людина. Пограються люди, як холодні хвилі й немає сироти — загинув. Це символічний вірш і розроблений у двох строфах, що збудовані одна до одної у формі **паралелізму**. Відбиває він неспокійний настрій поета. Щось переживав Шевченко, передумував життя людини, її безпомічність у житті, а може

й якусь особисту кризу, яку не раз переживав Шевченко на чужині і відбив у цій поезії. По жанру це елегія, хоч по формі до такої не падається. Але кожна спроба такого поета, як Шевченко, для нас має велике значення. Тарас — визначний поет — вірців для себе не потребував, але творив сам вірці для майбутнього покоління.

Отже вся ця збілочка по жанру є дуже різноманітна: посланіє, балада, чотири ліричних поезії й поема. Коли посланіє і “Думка” відбивають національно-патріотичний настрій поета, то решта творів переплітається однією родинною темою, заснованою на любовних мотивах і переживаннях. Тільки “Човен” розширює особисте до рефлексій філософічних про безсилля людини в житті. Це ніби висновок із особистих споминів про те, “що давно минуло”, роздумувань над долею колись близьких і дорогих друзів дитинства, продумувань і своєї власної долі. Не велика збілочка, але мистецьки гарна й високоцінна.

1842

ГАМАЛІЯ

Поема видана в С.-Петербурзі
1844.

ГАМАЛІЯ.

Поема “Гамалія” є останнім твором Т. Шевченка із Петербурської доби. Але вона була написана поетом не в Петербурзі. В жовтні місяці 1842 р. Шевченко вибрався із Петербургу на пароплаві в мандрівку “у Шведчину і Датчину”. “Пливши у Стокгольм, я скомпонував **Гамалія**, невелику поему та так занедужав, що ледви привезли мене в Ревель; там трошки очунав — приїхав у це прокляте болото (в Петербург — Л. Б.) та й не знаю чи вже й виїду...” Так писав Шевченко 18. листопада 1842. до професора Сільсько-господарського інституту в Горках Могилівської губернії, **Пилипа Королева**, через два дні після приїзду до Петербургу.

Із цього листа видно, що Шевченко поему “Гамалія” написав на пароплаві по дорозі до Швеції. Море, морські хвилі Балтики перенесли уяву поета на рідне, “синєє море”, й попливли думки Тараса в минуле козацької героїчної історії і зародили такі прекрасні картини української визвольної боротьби з турками, які під силу тільки генієві.

За короткий час, може, й за час одного дня поема була готова в кінці жовтня або на початку листопада 1842 р., бо зараз же, мабуть, від морських хвиль, поет занедужав так, що мусів вернутися назад до Петербургу. Коли одужав, задумав поему друкувати. Але доля “Гайдамаків” (поема зле розходилась), не давала йому відваги друкувати самому. І от, у листім місяці 1843 р. Шевченко повідомляє Я. Кухаренка: “Скомпонував ще я маленьку поему “Гамалія”, — друкують у Варшаві.” Хто

друкує — невідомо. Де-хто догадується, що взяли її надрукувати Шевченкові приятелі-поляки з Петербургу, чи українці з Варшави: А. Стороженко та брати Євєцькі ніби взяли бути посередниками між автором і якимсь варшавським видавцем. Але нічого з того не вийшло. Взагалі з друком своїх творів Шевченкові все було дуже тяжко: все були якісь перешкоди. Те саме сталося із поемою “Гамалія”: варшавське видання не здійснилось.

Тоді Шевченко клопочеться про видання поеми в Петербурзі. Цензурний дозвіл мав уже 7. березня 1843. Тоді він передає поему якомусь видавцеві-москалеві (невідомо кому), а сам від'їждить в Україну. І коли зимою 1844 року вертався назад у Петербург, щоб скінчити мистецьку академію, заїхав у Москві до Йос. Бодяньського, великого українського патріота, і прочитав йому свою поему й разом із Бодяньським виправив її текст. А тим часом в той саме час петербурській видавець “Гамалію” вже видрукував з рукопису невиправленого. І Шевченко, коли приїхав у Петербург, то 13. V. 1844 р. посилає Бодяньському “Гамалію” й пише: “Гамалія не виправлений, як ми з Вами виправляли, **без мене надрукований полукацапом**”. На таке повідомлення Шевченка Бодяньський відповідає: “Дякую дуже Вам, добрий мій земляче, козаче, за Вашу ласку і гостинець “Гамалію” і “Тризну”. Жаль, що **перший** вийшов таким чумарзою: бодай вже тому Москалю легенько гикнулось, як він його нам нарядив у свій армячок. Ну та **не вічно ж бути йому під Москалем; прийде час, що він вивернеться і сизим соколоньком зів'ється...** козакам орлам братом їх ріднім, запорожцем щирим...”

Таке нещасливе було перше видання Гамалії 1844 р.

ГАМАЛІЯ

- Ой, нема́, нема́ ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка ста́ти
Не чу́ємо на чужині.
- 5 Ой, пові́й, пові́й, вітре, через мо́ре
Та з Великого Лу́гу,
Суши́ наші сльо́зи, заглуши́ кайдани́,
Розві́й на́шу ту́гу!
- 10 Ой, загра́й, загра́й, синесе́ньке мо́ре,
Та під ти́ми байдака́ми,
Що пливу́ть козаки́, — тільки мрію́ть шапки́ —
Та на сей бік за на́ми!
- Ой, Бо́же наш, Бо́же! Хоч і не за на́ми,
Неси́ Ти їх з України:
- 15 Почу́ємо сла́ву, коза́цькую сла́ву,
Почу́ємо, та й загі́нем!"
- Отак у Скута́рі козаки́ співа́ли;
Співа́ли, серде́ги, а сльо́зи ли́лись,
Лили́ся коза́цькі, ту́гу домовля́ли.
- 20 Босфо́р аж затря́сся, бо зро́ду не чув
Коза́цького плачу́; застогна́в широ́кий,
І шку́рою, сірий буга́й, стрепену́в,
І хви́лю, ревучи́, далеко-дале́ко
У сінее мо́ре на ре́брах посла́в.
- 25 І мо́ре, ревну́ло Босфо́рову мо́ву,
У Лима́н погна́ло, а Лима́н Дніпро́ві
Ту́ю журбу́-мо́ву на хвилі пода́в.
- Зарегота́вся дід наш ду́жий,
Аж піна з у́са потекла́.
- 30 "Чи спиш, чи чу́еш, бра́те, Лу́же?
Хорти́це се́стро?" Загула́
Хорти́ця з Лу́гом: "Чу́ю, чу́ю!"
І Дніпр укри́ли байдаки́,

- I заспівали козаки:
- 35 “У туркєні, по тїм бóці,
Хáта на помóсті.
Гай, гай! Мóre граї,
Ревї, скєлі ламáй!
Поїдемо в гóсті.
- 40 У туркєні у кишєні
Таляри, дукáти.
Не кишєні трусїть, —
Їдем рїзать, палїть,
Братїв визволяти!
- 45 У туркєні яничáри
I башá на лáві.
Гой-гї, ворогї!
Ми не маєм вагї!
Нáша вóля й слáва!”
- 50 Пливуть собі спїваючи;
Мóre вїтер чўє.
Поперєду Гамалїя
Байдакóм керўє.
- Гамалїє! Сєрце млїє:
- 55 Сказїлося мóre.
— “Не злякає!” — I сховáлись
За хвїлі, за гóри.
- Дрімáє в гарємі, в раю Вїзантїя
I Скутáр дрїмáє; Босфóр клекотїть,
60 Нєнáче скажєний, то стóгне, то вїє:
Йому Вїзантїю хóчєтьє збудїть.
“Не будї, Босфóре: бўде тобї гóре!
Твої бїлі рєбра пїскóм занесу,
У мул поховáю!” — ревє сїне мóre.
- 65 “Хїбá ти не знáєш, якїх я несу
Гостєй до султáна?” Так мóre спїняло
(Любїло завзятїх чубáтих слов’ян).
Босфóр схаменўвся. Туркєня дрїмáла,
Дрїмáв у гарємі лєдáчий султáн.
- 70 Тїлько у Скутáрі, в склєпї, не дрїмáють
Козакї-сердєги. Чогó вони ждуть?
По свойóму Бóга в кайдáнах благáють,
А хвїлі на той бїк идуть та ревуть.

“Ой, мійлий Бóже України!
75 Не да́й пропа́сти на чужі́ні,
В нево́лі во́льним коза́кам!
І со́ром тут, і со́ром там —
Встава́ть з чужо́ї домови́ни,
На су́д Твій пра́ведний при́йти,
80 В залі́зі ру́ки прине́сти,
І перед всі́ми у кайдана́х
Стать козако́ві! . . .” — “Ріж і бий!
Морду́й неві́ру-бусурма́на!” —
Крича́ть за му́ром. Хто такий?
85 — Гамалі́е! Сёрце млі́е:
Скута́р скаже́ніе!
— “Рі́жте, бийте!” — на форте́ці
Кричи́ть Гамалі́я.

Реве́ гарма́тами Скута́ра,
90 Реву́ть, люту́ють ворогі́;
Коза́цтво прёться без вагі́, —
І покоті́лись янича́ри.
Гамалі́я по Скута́рі,
По пе́клу гуля́е,
95 Сам хурди́гу розбива́е,
Кайдана́ни лама́е,
— “Виліта́йте, сі́рі пта́хи,
На база́р до па́ю!”
Стрепену́лись соколя́та,
100 Бо давно́ не чу́ли
Хрище́ної ті́ї мо́ви . . .
І ніч стрепену́лась:
Не ба́чила старá ма́ти,
Коза́цької пла́ти.
105 Не ляка́йся, подиві́ся
На бенке́т коза́чий!
Тёмно всю́ди, як у бу́день, —
А свя́то чимале́!
Не злоді́ї з Гамалі́єм
110 І́дять мо́вчки са́ло
Без шашли́ка. — “Засві́тимо!”
До са́мої хма́ри
З щоглі́стими кора́блями
Пала́е Скута́ра.
115 Візанті́я пробу́ркалась,
Витріща́е о́чі,
Переплива́ на помо́гу,

- Зубами скрего́че.
Реве-лютує Візантія,
120 Рука́ми бе́рег доста́є;
Доста́ла, зйкнула, вста́є —
І на ножа́х в кро́ві німіє.
Скута́р, мов пе́кло те, пала́є;
Че́рез базари́ кров тече́,
125 Босфо́р широ́кий долива́є.
Нена́че пта́хи чо́рні в га́ї,
Коза́цтво сміливе літа́є:
Ніхто́ на світі́ не втече́!
Ого́нь запе́клих не пече́.
130 Руйну́ють му́ри; срі́бло, зло́то
Несу́ть шапка́ми козаки́
І насипа́ють байдакі́.
Пала́ Скута́р, стиха́ робо́та
І хло́пці схода́ться; зійшли́сь,
135 Люлькі́ з пожа́ру закура́ли,
На байдакі́ — та й потя́гли,
Рвучі́ черво́ні го́ри-хвілі́.

- Пливу́ть собі́, ніби́ з до́му —
Так бу́цим гуля́ють,
140 Та, зви́чайне — запо́рожці,
Пливучі́ співа́ють:
“Наш ота́ман Гамалі́я,
Ота́ман завзя́тий,
Забра́в хло́пців та й по́їхав
145 По мо́рю гуля́ти, —
По мо́рю гуля́ти,
Сла́ви добува́ти,
Із туре́цької нево́лі
Браті́в визволя́ти.
150 Ой, при́їхав Гамалі́я
Аж у ту Скута́ру, —
Сидя́ть браті́-запо́рожці,
Дожида́ють ка́ри.
Ой, як кри́кнув Гамалі́я:
155 “Браті́, бу́дем жи́ти, —
Бу́дем жи́ти, вино́ пи́ти,
Янича́ра бі́ти,
А курені́ килима́ми,
Оксами́том кри́ти!”
160 Вилі́тали запо́рожці́

- На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
"Слава тобі, Гамаліє,
165 На весь світ великий, ---
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти запорощам
Згинуть на чужині!"
- 170 Пливають співаючи; пливé
Позад завзятий Гамалія,
Орёл орлят мов стережé.
Из Дарданелів вітер віє,
А не женётся Візантія;
175 Вона боїться, щоб Чернець
Не засвітів Галату знову,
Або гетьман Іван Підкова
Не клікнув в море на ралéць.
Пливають собі . . . А із-за хвилі
180 Перед ними море міле
Гомонить і клекотить.
Гамаліє! Вітер віє . . .
Ось-ось наше море! . . .
185 І сховалися за хвилі,
За рожеві гори.

1842. (на пароплаві).

ГАМАЛІЯ.

I.

Серед поем Т. Шевченка першої (Петербурзької) доби є одна історична поема, що визначається особливою красою, особливим артизмом у своїй будові, — це поема “Гамалія”. Бракує слів, щоб передати те враження, яке вона справляє на читача. Варто тільки її уважно прочитати, проникнути в кожний уступ, в кожний рядок, кожне слово, як людина, крім глибокої ідеї, набирає враження, що чує музичний твір, пісню чи бурхливу думу. Ця поема так по мистецьки скомпонована, що впрост чарує своїми величавими картинами, своїми образами та високомистецькими поетичними висловами.

Розпочинається “Гамалія” піснею невільників, зверненою до вітру, до моря, до Бога, щоб вони допомогли козакам їх визволити. Цю невільничу пісню почув Босфор і послав козацький плач далеко у море. Море пригнало її у Лиман, Лиман — Дніпрові, а цей останній — Лугові й Хортиці. Почули козаки й одразу зібрались у похід морський визволяти невільників. Після цього йде пісня козаків, що вирушили у Скутару в похід. Пісня звернена на адресу турків — іронічна, глумлива. На морі — Гамалія. Далі, знов чується пісня невільників, благальна до Бога, щоб відхилив сором козакові стати на суд Божий у кайданах . . . А в той момент залунав владний голос Гамалії, що закликає бити яничарів (турецьке військо із перекінчиків, зрадників . . .).

Визволили невільників, запалили Скутару, зруйнували й вирушили назад. Пливають — ніби гуляють (бавляться) і співають пісню, що тільки склали про свого отамана — героя Гамалію і виголошують йому славу, що не дав загинуть у неволі козакам. Гамалія позаду — орел, що стереже своїх орлят. Не відважується Султан напасти на козацьке військо, бо боїться. Пливають далі. Перед

ними “море миле”, “наше море”, по якому пливуть до своєї Січі.

Ця поема закінчує собою цикл творчості Шевченка в петербурзьку добу до 1843. р.; закінчує акордом незрівняної краси й мистецької викінченості.

“Гамалія” — це друга поема про морські походи козаків на турків; першою була “Іван Підкова”. Ці дві поеми на одну й ту саму тему ніби доповнюють одна одну. Коли поема “Іван Підкова” змальовує сам похід, у який козаки вирушили, то “Гамалія” подає причини походу, мету (“слави добувати, братів визволяти”) і його наслідки. Коли перша подає образ провідника, його владність, розпорядність і силу, що запалює козацтво до походу, то друга малює в момент його боротьби: “Гамалія по Скутарі, по пеклу гуляє, сам хурлигу розбиває, кайдани ламає”, козаків визволяє...

Чи була ця подія, що поет в цій поемі малює, в дійсності? Не відомо. Скорше, що цієї події під проводом Гамалії, не було. Але Шевченко у своїй поемі синтетично віддав ті події, що відбувались у другім десятилітті XVII. ст. і ті, що описуються в відомих Шевченкові джерелах (Історія Русів, Бантинш-Каменський і інші).

Двадцять років XVII. ст. то були героїчні часи в житті запорізького козацтва, відважна доба морських походів. Тоді чайки козацькі шугали по цілому Чорному морю, нападаючи на турецьке царство, що тремтіло від страху перед карколомними їх нападами.

Тоді українське козацтво було на вершці світової слави й подиву: Навіть турецький історик 30 рр. XIX. ст. зазначав, що сміливіших людей, щоб так не дбали про своє особисте життя й не боялися смерті, тяжко найти в цілім світі. Особливо в морських походах. Вони з’являлися перед царгородськи мури, як блискавка, щоб їх “обкурити мушкетним димом”, так же несподівано й відходили.

Не помагала й турецька фльота, що козаків доганяла, бо козаки вмить повертались проти неї, побивали і флоту палили. Так було 1615 р. А через рік під проводом гетьмана Конашевича-Сагайдачного здобували Кафу й робили такі несподівані напади, які можна вичитати лиш у казці: В кількості 2000 козаків впливли в море й

направились у Самсун (в Анатолії). Вітер загнав їх у Трапезунт. Спихались, вийшли на беріг, пішли в місто, напали, пограбували, а саме місто спалили. Коли на них напала турецька ескадра (шість великих галер і кілька менших кораблів), то ескадру розбили. Довідавшись, що султан вислав під Очаків флоту, щоб їх там перебити, вони тоді напали на Царгород і там робили, що хотіли; і так, посміявшись з турецьких заходів, несподівано за-вернули аж в Озівське море і його річками пройшли в Дніпро й повернули на Запоріжжя.

Хіба події, змальовані в поемі “Гамалія”, не нагадують нам подібні з подій описаних? Хіба Шевченко не передає нам таку саму відвагу, таке саме завзяття й повну байдужість до небезпеки й до самої навіть смерти? Те саме до деталей. Тільки поет самий сенс походу й подій витлумачує інакше, освітлює їх іншою думкою, іншою ідеєю.

Крім того, що козаки визволяють своїх братів із турецької неволі, крім цієї високої ідеї, Шевченко закреслює і другу ідею, далеко глибшу — політичну; поет підносить ідею дуже важну у майбутнім України: ідею **оволодіння Чорним морем**. Тільки українське козацтво є повним господарем Чорного моря! Тільки “завзятих **чубатих слов'ян**” це море любить; хіба не Босфор і не море повідомляє Дніпро, Луг і Хортицю, щоб ішли визволяти братів із неволі? Хіба не Чорне море спинило Босфор, коли той хотів розбудити Візантію, щоб боронилася від козацького нападу? Море не тільки спинило, але й загрозило: “Не буди, Босфоре: буде тобі горе! Твої білі ребра піском занесу, у мул поховаю!” Це не тільки одні поетичні персоніфікації, риторичні фігури і т. д. За ними ховається глибока ідея поета: **Чорне море визнає за своїх господарів тільки українське козацтво. Чорне море допомагає тільки козакам в їх перемогах і війнах. Чорне море визволяє тільки козаків із турецької неволі.** Цим Шевченко підкреслює, що Чорне море є **тільки українське**, бо лише Українській Нації сприяє в її поході за оволодіння його простору. Тому “Перед ними (козаками) **море миле**”, тому воно — “**наше море**”, — такими співзвучними висловами кінчає Шевченко свою поему.

II.

Під впливом отакої оригінальної, своєрідної й такої для Української Нації високої ідеї Шевченко відповідно до ваги її розробляє й саму поему. Оригінальна тема й ідея вимагають й оригінальної форми й композиції. Досить тільки вказати на динаміку, з якою події в поемі посуваються наперед. Морська стихійна сила, що закликає козацтво виплисти на її хвилі, йде впарі із визначною політичною силою тодішнього козацтва, що інстинктивно, силою свого інтуїтивного безпосереднього політичного розуму тягнеться на захід, до джерел світової культури, до основ ренесансу. А цей останній в особі Богдана Хмельницького приведе до відродження могутньої української держави 1648 р. Ці великі національні проблеми й динаміку української історії Шевченко глибоко відчував і відповідно до стилю історії визначив і стиль поеми.

Але цього мало. Нема в світовій літературі подібного твору, що перевищував би силою, картинністю й артистичністю, яку ховає в собі "Гамалія" Шевченка. Подивімся, який лаконізм, яка стислість вислову, а яке багатство картин, як у каляйдоскопі:

"Горить Скутáр, стихá робóта, і хлóпці схóдяться.
Зійшлись, люлькí з пожáру закурíли. На байдакí — тай
потягли, рвúчи червóні гóри-хвíли". Або: "Ревé-люту́е
Візантія, рука́ми бе́рег доста́е; доста́ла, зíкнула, вста́е —
і на ножа́х в кровí німі́е..."

А ось надзвичайно багата метафоричність мови: "Босфор клекотíть"... "Босфо́р схамену́вся"... "Босфо́р аж затря́сся, бо зрóду не чув коза́цького плачу́". Босфор "засто́гнав ширóкий, і шку́рою, сірий бугáй, стрепену́в, і хвíлю, реву́чи, далéко-далéко у Сíнее мо́ре на ре́брах послáв". Один і той же Босфор, а скільки різних відмінних образів. А ось ще: "Мо́ре реву́ло Босфо́рову мо́ву, у Лима́н погна́ло, а Лима́н Дніпро́ві ту́ю... мо́ву на хвíли пода́в". Крім того: "Заре́готáвся дід наш ду́жий, аж пі́на з вúса потекла́". Це такі мистецькі персоніфікації, які в других письменників трудно пошукати.

А ось порівняння: хвилі — ребра, хвилі — гори, Скутар — пекло, Босфор — Бугай, козацтво — птахи.

Ці всі метафори, порівняння, персоніфікації міняються таким швидким темпом, що трудно за ними навіть думкою вгнатись. То козаки на морі, то вже в Скутарі, веселий спів змінюється реготом Дніпра; серед брязкоту зброї чуємо владні оклики Гамалії; а там брязкіт розбитих кайданів і з невольників знову стали козаки; а вкінці — пісня перемоги. Справжня “феерія-симфонія”, зміна ритмів, картин, найефектовніших образів. Один з найартистичніших творів навіть у творчості самого Шевченка!

ПОЯСНЕННЯ ДО I. ТОМУ.

ІЗ “ЛАСТІВКИ”.

Вітре буйний.

ТЕКСТ: Цей вірш вперше надрукований в альманахові 1841 р. “Ластівка”. Вдруге в “Кобзарі” 1860 р. Заховався автограф його — власність І. Любова, опублікований П. Зайцевим: “Кобзар” 1914 р., СПб. вид. “Деятель”. За основний текст беру з “Ластівки” з додатком пропущених трьох рядків і виповнених крапками, рр. 14—16. В 1859 році Т. Шевченко їх пригадав і вписав до тексту з “Ластівки”, що списав їх Лазаревський в т. зв. альбом Сулієва. Їх рядки і в “Кобзарі” 1860 р., що належав К. В. Галагановій. (Див. П. Зайцев: Т. Шевченко “Твори” т. II, ст. 201, вид. Наук. Інст. в Варшаві).

Причинна.

ТЕКСТ: Ця балада вперше надрукована була в альманахові 1841 року “Ластівка”. Вдруге — в “Кобзарі” 1860 р. Заховався був і автограф її — власність І. Любова — опублікований П. Зайцевим: “Кобзар” 1914 р., СПб. вид. “Деятель”. За основний текст беру з “Ластівки” з такими поправками мови: рядок 5.: *блідий*, зам. блідний; ряд. 31.: *обицяюся*, зам. обіщався; ряд. 206: *задзвонили*, зам. задзвеніли. Всі ці поправки взяті з автографу І. Любова, як первісний текст Шевченка, даний до редакції (Є. Гребінці), альманаху “Ластівка”. Він є й найпоправніший.

Ця балада є найраніший твір Шевченка. Вона була написана ще до викупу поета з кріпацтва. Шевченко в своїй автобіографії (“Бібліотека для членів” 1860 р.) подає таку пригадку: “Із перших слабих моїх спроб, написаних в Літнім Саді”, надрукована тільки одна балада “Причинна”. Деякі частини з цієї балади, як “Реве та стогне Дніпр широкий”, “Така її доля”, розійшлися широко в Україні в формі популярних пісень, що стали якби народними.

ПОЯСНЕННЯ: *Причинна* — це та, що їй колись причинено (в цім творі — ворожкою).

- 4 *ГорАжи* — тут наголос на другому складі — для ритму. Правдивий наголос *гОражи*.
- 17 *Русалки* — душі страчених — (утоплених) дівчат або втоплених нехрещених дітей. Нарід вірить, що вони для людей, особливо для дівчат і молодих жінок небезпечні, бо завжди виглядають когось, щоб на смерть залоскотати.
- 27 *доля* — архаїчна (давня) форма діспривітника: *ходячи*.

- 33 *китайкою, китайка* — червона шовкова матерія (з Китаю), якою накривали лице або й ціле тіло вбитого козака на знак жалоби, яку віддавна в Україні визначав червоний колір.
- 66 *Дунай* — загальний епічний образ, витворений українською народньою поезією, означає тепер кожну велику ріку. Заховався в пам'яті народній, можливо, з тих ще часів, коли етнографічна Україна доходила до Дунаю, великої ріки, що протікає від Альп через південну Німеччину, Маґ'ярщину, Румунію і вливається до Чорного моря.
- 90 *Осока* — трава, що росте при березі річки, ставка на болотняній мілні.
- 95—98 Пісня русалок взята Шевченком із народніх уст. А “*Солом'яний дуг*” — образ, зачерплений із народнього культу “Русальчині проводи”.
- 118 *Зик* — пронизливий крик, вереск.
- 119 *Орда* — розуміється татарська, що напала на Україну в давні часи з криком, вереском, диким галасом.
- 120 *ні чичирк* — раптом стихли, вмовкли.
- 144 На дубу — друга форма (перша — на дубі) місцевого відмінка з наголосом на кінці, як на *льоду*, на *роду* і т. інш.
- 160 *знать* — мабуть.
- 170 ДругОму — тут наголос для ритму і рими. Правильно: *друГОму*.
- 194 *замордований* — замучений до загину, доведений до повного безсилля.

На вічну пам'ять Котляревському.

ТЕКСТ: Твір цей належить до врочистої, поважної лірики Шевченка й називається з грецької мови *ода*, а на старій українській мові *наказірка*. Ця ода вперше була надрукована в альманахові 1841 р. “Ластівка”. Заховався був й автограф її — власність І. Любова — опублікований П. Зайцевим: “Кобзар” 1914 р. СІБ. вид. “Дятець”. Переховалась вона і в копії Лазаревського (з альманаха “Ластівка”), з поправками Шевченка р. 1859 (Альбом Сулієва). В “Кобзарі” 1860 р. ця ода пропущена, мабуть, з цензурних причин.

Історія тексту цієї поеми така: Т. Шевченко перший свій автограф дав Є. Гребінці до альманаха “Ластівка”. Після Гребінки цей автограф став власністю І. Любова. Характеристичною прикметою його, як зазначає П. Зайцев (Т. Шевченко. Твори. т. II. видання Укр. Наук. Інст. в Варшаві р. 1934, ст. 200), що Шевченко, опрацьовуючи цей твір, ватався щодо його ритми на початку кожного рядка. Більшість рядків починається *ялбом*, себто двоскладовою стопою з наголосом на *другім* складі. Але, коли ця ода друкувалась в альманахові “Ластівка”, поет у коректі її ямби вищравляв на хорей, себто на двоскладовій стопи з наголосом на *першій* складі. І в такій формі вона була в “Ластівці” надрукована. В такій поправленій формі ця поезія ритмом наближалась до народньої пісні. Десь ген пізніше, в другій половині 50 рр. М. Лазаревський з альманаху “Ластівка” переписав цю оду в альбом (тепер цей альбом наз. Альбом Сулієва) і Шевченко цю копію знову поправив. І в цій останній редакції цей твір з погляду мистецького оформлення найліпше репрезентується. І я. кладучи в основу свого видання

текст “Ластівки”, вношу всі поправки Шевченка з копії М. Лазаревського, як це зробили в виданні: Т. Шевченко “Поезія” Української Академії Наук у Києві р. 1927 і П. Зайцев в П. томі “Творів” Шевченка в виданні Укр. Наук. Інст. в Варшаві.

ПОЯСНЕННЯ:

- 70 *Котляревський*, визначний український письменник, помер 29. жовтня 1838 р. Він написав велику гумористичну поему “Енеїда” і дві театральні п'єси: популярну “Наталку-Полтавку” й “Москаля-Чарівника”.
- 73 *Ватаги провідисвіта*, себто Еней, головного героя з поеми “Енеїда”, що з троянками (ватагою) втік із Трої і довго блукав по Середземному морю, поки отаборився в Ладумі у Латинян (в теперішній Італії).
- 76 *Руїни Трої*, себто руїни стародавнього міста, що стояло у Малій Азії над Дарданелами. Це місто облягли дуже давно, ще перед Різдом Христа греки, протягом десяти днів добували, а добувши хитроходами — зруйнували його. Багато троянців загинуло, багато потрапило в полон, а решта — невелика дружина на чолі з Енеем втікла до Італії. Тут Еней заснував нове царство, а з нього повстала могутня держава — Рим. Оце блукання його за оволодіння новою землею оспівав латинський поет Вергілій у І. віці після Р. Хр. з метою прославити римського імператора Августа і вивести від потомків Енея, що був сином Анхіза родича (кривного) троянського царя Пріама й богині Афродіти (Венери), себто зробити імператора римського потомком царів троянських і богині. Оцю “Енеїду” Вергілія Котляревський “перелюцював”, себто перетворив її на український лад, надавши всім її діям особам, подіям, образам, картинам і цілому зображенню сутю українського національного українського вигляду й характеру, але в легкому, гумористичному, навіть трохи карикатурному, змалюванні; тоді як “Енеїда” латинського поета твір поважний, написаний вранішнім стилем. “Енеїда” Котляревського й “Енеїда” Вергілія в однім між собою сходяться — в глибокому патріотизмі і любові до своєї батьківщини. Руїни Трої то є руїни Січі Запорізької. А троянці Котляревського то є українські козаки — Запорозжя, що втратили свою батьківщину Січ, коли вона була р. 1775, зруйнована царицею московською Катериною II, і шукали то на Дунаю (Січ Задунайська), то на Кубані (Січ Чорноморська) нову землю, щоб там заснувати нову українську державу козацьку. Тому “Енеїда” Котляревського є такий же твір національний для українців, як “Енеїда” Вергілія для римлян. Ось за цю глибоку національну ідею і патріотизм Т. Шевченко дуже високо цинив І. Котляревського, який так само оспівав “усю славу козацьку” українським “словом єдиним” (ряд. 92—93).
- 91—95 Шевченко в Петербурзі почував себе чужинцем, самотнім, “сиротою”, бо то не рідний, а “чужий край” і він “одинокий” серед моря чужинців.
- 96—97 *Море* — чужий нарід: — *той бік* — Україна. Із Петербургу щоб доїхати до України, треба переїхати через море чужого люду. Отже, Петербург — цей бік моря, а Україна — той бік; між цими двома берегами — море чужого московського народу.

103—105 Шевченко відчував, що ворожі хвали московського народу на-
пливають в Україну і може він і там не матиме доді і там си-
рота. Але поет певний, що так не може бути, бо там місяць і
і сонце сяє, там є могили, і з ними він не був би самотній.
Отже, поет вірить в козацьку силу українського народу і в йо-
го світле майбутнє.

Тече вода в синє море.

ТЕКСТ: Ця лірична пісня вперше була надрукована в альма-
нахові 1841 р. "Ластівка", як кінєць оди "На вічну пам'ять
Котляревському". Вдруге — в "Кобзарі" 1860 р., як окрема
поэзия. Заховався й автограф її — власність І. Любова — опу-
блікований П. Зайцевим: "Кобзар" 1914. СПб. вид. "Деятель".
Нарешті, заховалась і копія М. Лазаревського в альманаха
"Ластівка" (Альбом Сулієва) тільки з однією поправкою Шев-
ченка: ряд. 22, замість "Додому ключами" — "На той бік
ключами". Я беру до цього видання повністю текст із альма-
наха "Ластівка".

Отже, до всіх чотирьох творів із альманаха "Ластівка"
набраний текст їх заховався в автографі Т. Шевченка, що був
переданий автором Євгену Гребінці до альманаха "Ластівка"
десь року 1838 (лист Євг. Гребінки до Грицька Квітки-Осно-
віяненка від 18. листопада 1838 р.). Гребінка повідомляє Г.
Квітку-Оснєвіяненка, що Шевченко дав йому "гарних стихів на
Збірник". Після смерті Є. Гребінки (1848 р.), а може й пізні-
ше (невідомо точно), автографи цих творів перейшли до І.
Любова. Їх вперше опублікував р. 1914 П. Зайцев під назвою
"Кобзар" Т. Шевченка. вид. "Деятель" у Петербурзі. Вперше
надруковані вони були в альманахові "Ластівка" р. 1841 в Пе-
тербурзі. І під час друку Шевченко поправляв деякі в них. Вдру-
ге вони були надруковані, крім оди "На вічну пам'ять Котля-
ревському" в "Кобзарі" 1860 р. в Петербурзі. В 50-х рр. М.
Лазаревський із альманаха "Ластівка" ці твори Шевченка пе-
реписав до свого альбому, а р. 1859 Шевченко їх поправив. Ця
копія тепер називається "Альбом Сулієва". Все таки всі ці тво-
ри за винятком "На вічну пам'ять Котляревському" найкраще
заховались в автографах І. Любова, бо ними Шевченко жив і
вони заховали ту первісну свіжість творчої руки поета й безпо-
середній подих його поетичної душі й душевних переживань.

КОБЗАР

Перебендя.

ТЕКСТ: Є автограф бувша власність Вашкевича з 1859 року, на жаль, неопублікований. До другої Світової війни переходився в Академії Наук у Києві. Перед другою Світовою війною всі автографи Шевченка були вивезені на північ. Тепер не відомо, де. В тексті відомих публікацій цього твору визначається дві редакції його: 1. “Кобзар” 1840 р., “Чигиринський Кобзар і Гайдамаки” 1844 р. і “Поезії” Т. Шевченка 1860 р. і 2. “Чигиринський Кобзар...”, поправлений Шевченком р. 1858. Але всі ці поправки поета тільки знищили вартість твору. Навіть і та відміна, яку П. Зайцев вводить за В. Доманицьким (Критичний розвід над текстом “Кобзаря”, Київ, 1907, ст. 20), до свого видання “Творів” Т. Шевченка, Варшава 1934, т. II, із редакції 1858 р.: “Один він між *нами*, як сонце високе”, замість: Один він між *ними*, як сонце високе”, “Кобзаря” 1840, 1844 і 1860 рр., що далеко логічніша й вартіша в цих останніх виданнях ніж та, яку Шевченко р. 1858 вніс до цього твору. Цей вірш Шевченка є автобіографічний й особливий. Тому зовсім правильний вислів:

Цього на сім світі *нітто* не прийма
Один він між *нами*, як сонце високе.

Якби було в попереднім рядку: *нітто з нас* не прийма”, то зовсім природньо цьому вислову відповідало б: “один він між *нами*”. А вислову взагалі: “*нітто* не прийма”, далеко логічніше відповідає: “*між нами*”. Поет абстрагує себе від “*ми*”, бо Перебендя фактично — сам поет Шевченко (див. про це мою статтю про цей твір Шевченка). Тому в основу вищезазначеного твору цього видання я кладу текст “Кобзаря” 1840 р.

ПОЯСНЕННЯ: *Солон Гребінка* (1811—1848) — відомий український поет, писав поезії, байки, переклади, повісті, оповідання, поеми. Писав по-українськи, але більшість творів — по-московськи. Відомі його “Приказки” (байки), завдяки яким він увійшов в історію українського письменства, відомий його вірш “Українській Бард”, відомий романс його “Ні, мамо, не можна нелюба любити”, відома його історична повість “Чайківський” і поема “Богдан”. Переклав поему московського поета, Пушкіна, “Полтава”. Перший приворнув до себе Шевченка, поміг розібратись у літературі, давав книжки до читання. Коли Шевченко приїхав в Україну, Гребінка привіз його до найбільшого салону в Україні пані Вільківської, ввів його в ширше суспільство українського панства, т. зв. української інтелігенції.

Кобза — народний струнний музичний струмент, в супроводі якого кобзар — сліпий співець — рецитуює (проказує) думи. Кобза — давній струмент, подібний до польовської *кобизи*. Тепер він відомий нам під назвою “*бандура*”.

15—36 В цім устуні Шевченко наводить назви пісень, які ще й досі українцями співаються. “*Ой не шуми дуже, зелений байраче, не плач, не журися, молодий козаче*”... Історична пісня про Чалого: “*Ой був у Січі старий козак*”; оспівується зрада Сави Чалого, що від гайдамаків перейшов до поляків і про його смерть; веселі пісні, сповнені радості життя й особистого чуття: “*Горлиця*”: “*Ой дівчина-горлиця до козака горитьця...*” а може бути і друга: “*Ой дівчина горлиця через сад...*” “*Гриця*”, “*Ой не ходи Грицю та й на вечериці...*” пісня про помсту козакові, що полюбив двох. “*Веснянку*” — яку веснянку, точно не відомо, бо веснянок є багато; вона — обрядові пісні; “*Сербина*”: “*Ходить сербин по риночку*” — сумна пісня про продаж дівчини, яку чужинень зрадив і вбив; “*У гаю*”, — пісня про лиху матір, що намовляє сина вбити свою жінку і про кару за злочин; “*Лазаря*”, — побожна пісня (кант), яку співають лірники; пересіває вона подію з євангельської притчі про багатого і Лазаря і змальовує їх, як би вони були брати — багатир, що зпущається над бідним братом. Кара — після їх смерті: бідний попадає в рай, а багатий у пекло; пісня “*Про зруйнування Січі*”; є кілька пісень: про перше зруйнування 1709. р.: “*Ой, ішли наші славі Запорожці*” і про друге р. 1775: “*Ой із-за гори, з-за Діману вітер повіває*”. Всі ці пісні дуже сумні і викликають у слухачів тугу за втраченим і думку, щоб те все привернути, і цим співець закликає слухачів на боротьбу із сучасним станом в Україні в ім'я минулого, щоб його ідея державної незалежності України була привернена в майбутнім. З цього видно, що співець Перебендя виконує велику національну службу, бо прищепляє патріотичні спомини про минуле й виховує національну свідомість у народі.

58 “*Ба то Боже слово*”, — вираз “*Боже слово*” значить, що слово кобзаря, його спів є якби спів, що йде від самого Бога. І в народі сліпих співців, що співають побожні пісні (канти), історичні й патріотичні пісні, називали *Божими старцями*, себто праведними, святими; тому і слово ними проспіване є *святе слово*. Цю глибоку думку народню Шевченко взяв за свою. А тому, що він був романтик, то, як і всі поети-романтики, був переконаний, що поет і взагалі мистець, а тим самим і співець народній є *обранець Божий*. Бог уклав в уста поета, співця свої думки, свої слова; тому співець, поет співає, промовляє не своє, а *Боже слово*. Тому і Перебендя є таким Божим обранцем, його слово є так само Боже слово, що він так само “з Богом розмовля”, а його “серце щечебе Господню славу”. А люди, серед яких Перебендя відчуває свою самотність, цього якраз і не розуміють, називають “дурним” і “від себе проганяють”, а до того не знають, що коли поет-кобзар є вищий, є Божий обранець, то він є вищий від усіх людей, чутливіший від них; йому розкриваються найглибші таємниці природи; тому він “*все знає і все чує*”. Його думка летить на небо, до сонця, край світа... він з морем говорить, з німою горою, — а на землі він є Божий посланець, що людям розкриває Божу Правду, про самого Бога, про Націю, Богом обрану, про справедливість, яку вона для свого народу встановляє.

63 *Широкими* — це поетичний вислів ажитий замість “крилами” і називається *метонімія*, бо замість цілого предмету “крилами” береться тільки одна його прикмета “широкими”; тоді як крила ще можуть бути і довгі, і сильні, і чорні, білі і т. д.

Катерина.

ТЕКСТ: Автографу нема. Заховалось дві основних редакції тексту цієї поеми: 1. — в “Кобзарі” 1840 р. і 2. — в “Кобзарі” 1860 р. з поправками Шевченка, примірник Цвітковського. Решта варіантів 1844 р., 1858 р. і 1860 р. в більшості належать до Кобзаря 1840 р. П. Зайцев в основу свого видання поклав другу редакцію тексту. Я кладу в основу свого видання першу редакцію тексту, себто “Кобзаря” 1840 р., крім пояснення, які я подаю в окремій статті, я мотивую вибір основного тексту, ще й тим, що відмінні вислови в “Кобзарі” 1840 р., на мій погляд, правильніші. Наприклад, рядок 11.: 1840 р.: — “Що родила на світ Божий” природніший вислів і він тільки вживається в народній поезії і навіть в практичній мові, а не “привела”, що є неприродний і надуживає наголос. Рядок 15. в “Кобзарі” 1840 р.: “Люди серця не *спитують*” теж зовсім природно вжитий, а ніж “не *побачать*” в “Кобзарі” Цвітковського, що є штучний і в такій сполуді (“серця не побачать”) не зустрічаємо в мові (хіба в медицині). Рядок 20 — зовсім недоладний у “Кобзарі” Цвітковського: “Знущуються вами” і дуже гарний у “Кобзарі” 1840 р.: “Сміються над вами”. Та й сам Зайцев дивується, як міг Шевченко так висловитись, а все таки залишив у своїм тексті поеми. Рядки 197—198 в “Кобзарі” 1840 р. зовсім природня конструкція: “Не слухала річей *моїх*, то *її* послухай”, як протиставлення до “моїх” — “її”, і тому ліпший вислів, ніж у “Кобзарі” Цвітковського: “Не слухала моїх річей, то *її* послухай”. Рядок 265 “Кобзаря” 1840 р.: “Вийшла в села. — *серце ~~ми~~*”, замість “*миє*” в К. Цвітковського — і перший далеко ліпший і психологічно відповідніший. Рядки 321—324 в “Кобзарі” 1840 р.:

Затоплю недолю
Срібними сльозами,
Затопчу неволю
Білими ногами!

поетичні оздобливі епітети: “срібними” і “білими” — відповідні для такого твору, як поема “Катерина”. ніж прозаїчні: “дрібними” і “босими”. Рядки 432—433:

Не питаєте, чорнобриві,
Бо люди *те* знають:

в “Кобзарі” 1840 р. де займенник *те* зовсім природньо впливає із слів попередніх: “Тоді не питаєте, *за що* люди мають.

Бо люди *те* знають:

замість: “не *знають*” в “Кобзарі” Цвітковського, що зовсім викривлює сенс вислову. Так само рядки 627—28:

... Я забуду
Що колись *кохались*

безперечно: *ми*, себто Москаль і Катерина в “Кобзарі” 1840 р., замість “кохалась” (природніше було б: кохала” в К. Цвітковського, що відноситься тільки до однієї Катерини, що по вислову має однобічний сенс, а не взаєм-

вий, як у дійсності було. Коли б тільки вона “кохалася” то не мала би права вимагати від нього, щоб взяв її з собою. А в двох рядках 177 і 188 кон'єктура П. Зайцева, себто повернення до ліпшого вислову у “Кобзарі” 1840 р. ще більш підтверджує мій вибір варіанта “Кобзаря” 1840 р. тексту поеми, як основного в цім виданні. Пропущені рядки: 460—467 і 533—554 зачерпнені, як це робили і В. Доманицький, С. Єфремов і М. Новицький та П. Зайцев, із тих самих друкованих листочків і власних ностом до деяких примірників “Кобзаря” 1860 р. і звірених із текстом “Поезій” Т. Шевченка в редакції 1927 р. і Єфремова і Новицького вид. Київськ. Акад. Наук і в редакції П. Зайцева “Твори” Шевченка, Варшава 1934, т. II.

ПОЯСНЕННЯ: В. Жуковський (1783—1852) — визначний московський поет — творець московської балади і перекладчик балад Біргера, Шілера, Гетего, поем: Ч. Байрона — “Шильонський узник”, Гомера — “Одісея” й інш., переніс до московського письменства німецький романтизм; писав оригінальні поетичні твори: поеми, ліричні поезії і повісті. З Шевченком знався особисто і дуже прихильно до нього віднісся. Допоміг викунити Шевченка з неволі тим, що дав К. Брюлову змалювати з себе портрета, якого розіграли в лотерії, зібрані гроші заплатили Енгельгардтові, який видав Шевченкові 22 квітня 1838. р. відпускну. І на спомин цього визначного дня в житті Шевченко і присвятив Жуковському свою поему.

2 **Москалі** — чужинці з Московщини, що приїздили в Україну з півночі, як *дідичі*, що одержували в дар від царів маєтки, як високі *урядовці*, як *офіцери* московського війська... багатіли в Україні, тримали український нарід в неволі, ввозили дівчат і тим руйнували їх особисте життя та розкладали родину.

130 **Вишник** — вишневий садок.

137 Після “якби” додати в думці: то був.

141 **Йй** — себто: над нею.

162 **По-волі** — як йому воля.

174 **Вимовляє**. — додати в думці: слова докору або докоряє.

177—178 **Світилка** або *світилки з друженьками, старости, бояра* — все це учасники весільного поїзду молодого, що виражається по молодю. Цілий цей уступ в докорах матері сповнений глибокої гіркої іронії: замість справжнього весільного обряду, *весілля* — дочекалась сорому й тяжкої зневаги... *Світилка* — тут розуміється тільки *старша світилка*, яка несе меч і йде у поїзді за молодим; “*друженьками*” — це дружба молодого на чолі із старшим дружком; *старости* — це ті “посли”, що від молодого вперше йшли до батьків молоді (сватання) питати згоди на заручення й подружжя з їх донькою; *бояри* — це *дружина* молодого на чолі із старшим боярином. Шевченко вживає виразу: *бояра* зам. бояри — мабуть з метою підкреслити *іронію* таким згрубілим висловом, як жидова (від жидовини), татарва, серба і т. д.

238—245 **На той хрест почепила**, що носять на грудях, — з метою, коли загине на чужині, то хоч “ся крихотка” рідної землі її прикрив (символічно).

331 **Щиріця** інакше *щир* або щирій — така рослина, що росте понад шляхом.

332 **Хоерашки** інакше *суслики* — рід польового малого звіряти; вони годуються хлібом і живуть по полях у норах.

- 351—354 Розуміється Московщина, чужина та ще й ворожа: *чужі люди, жовті піски й зима люта... горе...*
- 384 *Ке-те*, — а ну! дайте! нуте!
- 396 “*Пугача*” — відома пісня: “*Ой, сів пугач на могили тай крикнув він пугу...*”
- 403 *Ціпок*, — себто — кийок, топірець, палиця.
- 413 *Шага*, пів копійки, а сто копійок складало карбованець (московський рубель). Українська гривня мала сто шагів, себто п'ятьдесят копійок.
- 418 *Бровари* — село на Чернігівщині в 19 верствах від Києва. Через це село йшов тоді шлях у Московщину, якого й сам Шевченко не один раз міряв.

Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!...

- 419—420 *За іркого медяник купила...* — фігуральний поетичний вислів: за ірко добутого шага купила *солодкий* медяник — називається *оксимора* (відміна антитези).
- 469 *Попід тинню* — під плотом; тин — загорожа, пліт; тиння — збірне слово, як насіння, кілля, браття і т. д.
- 479 *Либонь*, — ніби, мабуть, наче.
- 497—504 Зображення завірюхи таке ляконичне, коротке, а таке ядерне, мистецьке, таке природне й гарне. Природа *малюється*, як жива стихійна істота — це поетична фігура — персонафікація. А поруч у цій стихії — безпомічна Катерина плаче... Скільки тут настрою, переживань, туги, який глибокий жаль огортає душу... А далі, як тільки *мати* подивилась на дитину й забула своє горе... скільки тут найчистішого матернього почуття, яка глибока мораль певниної душі, що прагнула лише родинного життя і частя... Такою є в очах Шевченка кожна українська дівчина.
- 516 *Курінь* — хата лісового сторожа.
- 546 *Дуби з гетьманщини стоять*, — себто ще від тих часів, як була Гетьманська Держава, ще тоді їх посадили (перед р. 1764).
- 550 *Покотило*, — покотило, покотилець — дощаний кружок, що служить забавкою дітям.
- 559 *Карбівничий*, — лісничий, що *карби* на деревах карбує, щоб знати, яке дерево куди виужити.
- 563 *Фула* або хуга — завірюха.
- 595 *Штори*, — остроги
- 610 *Отвалжися!* (московське слово) — відчепся!
- 611 *Проч!* (московське слово) геть! *Безумжую* (московське слово) — божевільну.
- 665 *Навісна*, — несповна розуму.
- 670 *Лісничі почули*, — якби не почули, то, може, і ліпше було б, а то сирота, безбаченко, якого батько відцурався й мати загинула, а залишилось дитині тільки горе (див. 687—710).
- 729 *Берши шестернею*, — карета, критий повіз запряжений шестерняком (шість коней).

Тополя.

ТЕКСТ: Автографу нема. Варіантів в відомого тексту — три: 1. “Кобзар” 1840 р., 2. “Кобзар” 1844 р. поправлений 1858 р., і 3. “Кобзар” 1860 р., поправлений прим. Цвітковського. Най-

більше поправок у тексті цього твору в “Кобзарі” 1844, виправленім 1858 р., так що його можна вважати окремою редакцією 1858 р. в порівнянні з текстом цієї балади в “Кобзарі” 1840 р. Кладу в основу цього видання текст “Кобзаря” 1840, оскільки його дуже мала кількість відмін вовсім поправлі в порівнянні з відмінами Кобзаря 1860 р. прим. Цвітковського. Найменше поправлі відміни в редакції 1858 р.

ПОЯСНЕННЯ: П. С. Петровська — мати Шевченкового приятеля С. Петровського, що разом із поетом учився в Мистецькій Академії. Воля Шевченка дуже любила, і певно, чимось спонукала його до створення цієї балади. Може, знала баладу народню “Про свекруху злую”, що перемінила невістку в тополю, і вміла її співати; а може — з поваги до неї.

53 *Ходя*, — стара форма дієприкметника: (див. “Причинна”).

146 *Каламар*, — гарна, давня назва посудини для чорнила; бо чорнильниця — московське слово.

172—173 *Подивися на торішню вроду* — себто, подивися на ту, якою ти була торішнього року.

Думка.

ТЕКСТ: Автограф є. Шегченко для когось з пам’яті відтворив “Думку” в р. 1846. Але відтворив зле. І тому текст цього автографу вийшов попсований. Він переходується в Москві в Рум’янцевськім Музеї. У всіх виданнях “Кобзаря” текст однаковий за винятком рядка 16, що з “Чигиринського Кобзаря” 1844 р. починаючи у всіх виданнях вислів: “веселитись” замінено на “говорити”. Обидва ці вислови однаково можливі; все ж таки в основу цієї “Думки” кладу текст “Кобзаря” 1840 р., оскільки вислів “веселитись” підсилює почуттєвий стан, відповідніший для ліричного твору.

До Основ’яненка.

ТЕКСТ: Автограф цього твору без початку, бувший Вашкевича з 1859 р., заховався. До 1941 р. належав Київській Академії Наук без початку. В основу тексту цього видання кладу текст “Кобзаря” 1840 р. з кількома поправками чисто граматичними, як “На степену”, замість “На степі” (ряд. 12—13). Ряд. 50: у всіх “Кобзарях”: “Наш завзятий Голований”, тільки в “Кобзарі” 1860 р.: “Наша дума, наша пісня”. Цей вислів був викрутий Кулішем. Хоч він і дуже гарний, але Шевченкові не належить. Його відкинув і П. Зайцев у своєму виданні, Варшава, 1934, т. II, ст. 23 і 182 (пояснення). Повертаючись до первісного тексту “Кобзаря” 1840 р., я тим самим заховаю цілість Шевченкового твору. Рядки 26—44, 62—63 і 70, пропущені у всіх “Кобзарях” чи цензурою скреслені, поповнюємо за виданням Єфремова й Новицького ВУАН 1927 р. і П. Зайцева з автографу УАН (б. Вашкевича).

ПОЯСНЕННЯ:

- 58 *Батьку-Отамане* — так Шевченко величав Квітку-Основ'яненка тому, що вважав його найвизначнішим письменником України того часу. Він коло себе зібрав усіх письменників міста Харкова і він перед, якби був їх провідником.
- 61 *Кебети не маю*, — себто таланту. Шевченко ніколи не хвалився, який він поет. навпаки, завжди був скромний, натомість поетійно висував на перше місце других.
- 64 *Не потурай*, — себто не звертай уваги.
- 66 *На псалом той*, — ті поезії, що Шевченко відносив до України, він уважав за твори поважні, за молитви, за псалми. Він у них виливав свою тугу, свій жаль і посилав до самого Бога. Як Давид цар у своїх псалмах оспівував діла Божі і Його землі — так само й Шевченко співав про Україну і молився за неї Богові, щоб Бог її вирятував із неволі.
- 68 *Насміються*, — москалі дійсно сміялись із української поезії, особливо з Шевченкових творів (Кобзаря й Гайдамаків), сміялись вони і з Квітчинних творів.
- 70 *Поборовся б і я...*, — тут Шевченко робить натяк, що і Квітка боровся, написавши у відповідь московським критикам "Салдацький патрет".
- 73 *Та позички ззіли*, — справді, кому тільки не йшли сили Шевченкові в позички за ціле його життя; кому тільки не працював, і все те за дурно; ніхто й гроша йому за працю не заплатив.
- 76 *Важу в снагах*, — себто на півночі в Петербурзі.
- 77 Тільки й того, що заспокоює себе цією піснею, щоб не журився; може придуть кращі часи для українського козака.
- 80 *Тебе люди поважають*, — Квітку-Основ'яненка вже всі знали й поважали, як великого письменника, бо його твори відомі українському суспільству вже від 1834. р.
- 82—105 Шевченко просив Квітку-Основ'яненка, щоб заспівав, себто створив такий твір, який би зворушив, захопив Україною, її колишньою славою не тільки своїх земляків, українців, а й цілий світ... щоб і він довідався, яка то була Україна, бо такою вона повинна бути і в майбутньому. І просить також заспівати і для нього, для самого Шевченка, нехай і він послухає на чужині про тую ж славу України, поки ще живе, поки не вмер і не поховали його в чужу землю. Шевченко ціле своє життя турбувався, щоб не вмерти в чужім, ворожій краю, і тільки й думки було, щоб бути похованим в Україні на рідній землі.

Іван Підкова.

ТЕКСТ: Автограф заховався і до 1941 р. переховувався в УАН, але він неповний. Тому в основу цього видання кладу текст "Кобзаря" 1840 р., щоб уникнути помилок в тексті "Кобзаря" 1860 р. і виправляти в рядку 26 з "Кобзаря" 1840., як це робить П. Зайцев (див. "Твори" Шевченка, т. II., ст. 182, Варшава 1934): "На тій Україні" замість "Нашій Україні" ("Кобзар" 1860 р.).

ПОЯСНЕННЯ: В. І. Штернберг — з роду німець, був найближчим приятелем Шевченка. Тарас із ним разом учився, разом і жив в одній хаті. Штернберг увів Шевченка до німецьких ро-

дип у Петербурзі, як родина Шмідтів, де кожний раз після чаю спільно прочитувались різні твори найвидатніших німецьких поетів, як Гете, Шіллер і інші. Це був талановитий маляр, і тільки йому першому дав Шевченко намалювати до “Кобзаря” 1840 р. постать кобзаря із поводатором на зворотній сторінці внутрішньої заготовкової картки. Про тісні з ним приятелем відносини Т. Шевченко докладно розповідає у своїй автобіографічній повісті “Художник”. Тільки йому Тарас присвятив оцю поему, в якій змалював найглибші свої національні ідеї щодо проводу української нації.

- 24 *Поставцем*, — глиняний посуд, що в ті часи в шинках служив за чарку (келих).
- 57 *В Синопу*, — турецьке місто в малій Азії на побережжі Чорного моря.
- 59 *Царград*, — Царгород, Візантія. Константинополь — бувша столиця Візантійського царства. А коли це царство завойовали р. 1453. турки, то й столиця Туреччини аж до кінця першої світової війни. *Султан* — турецький цар.

“Тарасова ніч.

ТЕКСТ: Автограф цієї поеми до 1940 року переховувався в УАН у Києві (бувш. Вашкевича). Був ще один автограф, що, на думку П. Зайцева, належав М. Щербаківі і був найранішою редакцією тексту поеми, ніби оригінал її, але, на жаль, затратився. Текст його був на багато рядків довший. Пізніше, готуючи в 1840 році твори до друку, Т. Шевченко ті рядки пропустив, відчуваючи, що вони затягають динаміку дії в поемі. М. Драгоманів мав цей автограф, коли видавав в Женеві р. 1890 “Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії”, й опублікував був цілу поему повністю. Р. 1893 цю довшу редакцію перерадив за М. Драгомановим й О. Огоновський у I. томі свого видання творів Т. Шевченка у Львові. (Дяв. про це В. Доманицький “Крит. розвід над текстом “Кобзаря”, Київ 1907, ст. 182—183). Ці два автографи складають першу редакцію, *нову* без жадних пропусків. Друга редакція тексту поеми, *скорочена*, заховалась у виданні “Кобзаря” 1840 р. і її варіанти: “Чигиринський Кобзар” 1844 р., “Кобзар”, поправлений 1858 року для нового видання і “Кобзар” 1860 р. Ця редакція була не тільки скорочена самим Шевченком, але текст її скоротив значно і цензор, що давав дозвіл до друку “Кобзаря” 1840 р. Цю поему присвятив Шевченко П. Мартосу. Перша редакція її була без присвяти. В. Доманицький на основі “Чигиринського Кобзаря” зазначає: “Посвяти Мартосу в Чигирин. Коба. немає. — вона з'являється вперше в “Кобзарі Кожанчикова”, себто в “Кобзарі”, виданім у Петербурзі 1867 р. Але він помиляється (дяв. “Критичн. розвід над текстом Кобзаря”, Київ 1907, стор. 21). Видно, В. Доманицький не бачив “Кобзаря” 1840 р., в якому та присвята П. Мартосу під заголовком *поеми* поміщена. Отже, вперше ця присвята з'являється в подяку П. Мартосу, що він власним коштом цей “Кобзар” видав, але в другій редакції, себто в редакції “Кобзаря” 1840 р. П. Зайцев в основу тексту поеми кладе в ним редагованім виданні текст “Кобзаря” 1860 р. Але я не розумію, чому аінший рядок 4.:

“Як мак *процвітає*” (“Кобзар” 1860), ніж “Як мак *розцвітає*” (“Кобзар” 1840)? Чому ліпший рядок 5 і 13: “Грає кобзар, *виспіває*” (К. 1860), ніж “Грає кобзар, *приспіває*” (К. 1840). Чому ліпший рядок 9: “Як збиралась *громадинька*” (К. 1860), ніж “Як збиралась *громади*” (К. 1840)? На мій погляд обидві варіації однаково можливі. А рядки 125—126:

Тії почі *кривавої*,
Що *славою* стала...
(К. 1860)

з а м і с т ь:

Тії почі *кровавої*,
Що *славою* стала...
(К. 1840)

На мою думку правильніші і ліпші в “Кобзарі” 1840 року. Особливо коли взяти на увагу питання, кому *славою* стала? Відповідь бачиться в рядку 127: “Тарасові, козачеству”, зовсім логічна і ліпша: *Ніч славою стала Тарасові, козачеству, Лягіє що приспала*. Тому в основу цього видання я кладу текст “Кобзаря” 1840 року. Пропуски цензури подаю за виданням “Творів” Шевченка під ред. П. Зайцева, що переніс її до свого тексту з автографу УАН (див. “Твори” Т. Шевченка, Варшава, т. II, ст. 27—28 і 31: рядки 15—40 і 135—136). А пропущені самим Т. Шевченком після 100-го рядка аж 36 рядків навожу з праці В. Доманицького (вони наведені в примітках і П. Зайцевим в означеній вище тут праці).

А поки що, одпочиньмо!	Кров'ю упилася!
Чи багато наших?	Тоді й мою головоньку
— Трохи, пане-отамане,	Нехай ворон будить:
Та й ті щось ледачі!	Не прокинусь! — Товариші!
— Зледащили? Побачимо!	Що буде, то й буде;
Нема чого ждати!	Сю ніч ляхів-католиків
Бенкетуйте ж, вражі ляхи, —	Ходім частувати!...
Прийду помагати!	Чи так, брати-отамани?
Прийду, ляхи, почастаню	Що маєм казати?
Не медом-ситою, —	Роби пане-отамане,
Ні, прокляті католики,	Як сам добре знаєш,
Кров'ю червоною	А ми будем помагати,
Почастаню за Павлову	Поки сплу маєм.”
Праведную душу;	— “Добре, хлопці!” Пішов
А коли ні, Боже милий,	[нишком,
Сам випяти мушу.	Люлечку смакує,
Боже, нехай пропадає	Дума думку, поглядає...
Голова Тараса!	Доля ж бенкетує.
Дай то тільки, щоб та шляхта	

Наводимо звідти в основнім тексті пропущені цензурою рядки 137—144.

ПОЯСНЕННЯ: *Петро І. Мартос* — заможний землевласник з Полтавщини, що видав першого “Кобзаря” Т. Шевченка р. 1840. (див. про це в статті “Кобзар”). Пізніше, коли Шевченко вже помер, написав про поета спомини, (падруковані р. 1863), але в надихальному дусі, або жаднував, що зробив такий крок, як видання “Кобзаря”. Замолоду був українофілом, але на старість став цілком московським перевертнем і ворогом українського руху.

- 1 *На розпущті*, — на роздоріжжі.
- 7 *Орда*, — татарн.
- 15 *Гетьманщина*, — доба української держави, на чолі якої стояли гетьмани і правили нею аж до р. 1764, коли московська влада Гетьманщину скасувала й остаточно прилучила Україну до Москви. Гетьман України не був монархом, тим більше ніколи не був дідичним монархом. Спочатку це був титул козацького вождя-правителя, який вибирався козацьким військом. Найбільшим таким вибраним вождем українського козацького війська 1648. р. був Богдан Хмельницький, проголошений гетьманом на Запоріжжю. Це був вершок гетьманської влади і слави. Коли ж гетьман В. Хмельницький піддався під протекцію московського царя, влада гетьмана стала підупадати. Гетьман Мазепа, з'єднавшись із шведським королем, хотів вернути самостійність Україні й підняти авторитет гетьмана на належну висотину, але 1709 р. в боротьбі з московським царем Петром І. під Полтавою був переможений. Після того гетьманська влада ще більше підпала Москві, а за цариці Катерини II. 1764 в. була зовсім скасована. Останнім гетьманом був Кирило Розумовський. Ознаки гетьманської влади: *булава й бичук*.
- 36 *Поганиці пацуроті*. — *поганець* — 1. людина поганської віри; 2. мерзотник. Шевченко вживав це слово в останньому розумінні; коли Україна попала в неволю, то московська влада, щоб ліпше опанувати українським народом, призначала різних перекічачків з українців, запродавців і зрадників, що відступом улазили в довір'я до народу й тим прибирали його до рук і ним володіли, над ним пацували. Їх і називає поет поганцями.
- 61 *Паливайко Северин*, — провідник, ватажок невдоволених людей, що повстали вкінці XVI. ст. проти поляків-панів на Волині, Поділлі й Поліссі. В боротьбі з польським військом (р. 1596) Паливайко злучився зо старшим запорозьких козаків. Гр. Лободою; але обидва в бою були переможені біля Лубень на Полтавщині й попали до рук поляків і були скарані на смерть. Тогочасні українські письменники склали численні оповідання про цих героїв, одного піднесли навіть до гетьмана, що був замучений за волю України. А це тому, що Паливайко понав до поляків у полон, де його страшно мучили, потім стяли голову, а тіло четвертували. Ті ж письменники оповідали, що Паливайко був у мідній бичу спалений живим.
- 62 *Не стало кричати*. — себто не стало самостійної військової частини, окремого відділу повстанців під зверхньою орудою Паливайка.
- 63 *Павлюга*. — себто Павлюк. Цим іменем Запорозькі прозвали Пасла Міхновича-Бута теж ватажка повстанців проти Польщі, що біля Боровиці в районі р. Росі на Київщині р. 1637. в бою понав до рук поляків і був також скараний на смерть. Анахро-

- нізм, щодо дати, бо Палаяк став на чолі козацького повстання сім років пізніше.
- 79 *Од Лимана до Трубезу*, — від широкого гирла Дніпра аж до р. Трубезу, лівої притоки Дніпра; це простори повстання, що охопило було цілу Україну: від Запоріжжя аж до Києва.
- 83 *Концепольський*, — начальник польського війська, що вело боротьбу з українськими повстанцями.
- 86 *Та й ну частувати*, — Тарас Трясило скористав із католицького свята Євхаристія ("Боже ціло"), яке поляки бучно святкували, напав на них і переміг.
- 114 *Альта*, — річка, притока Трубайла. Між Альтюю і Трубайлом Т. Трясило окопався. *Червоною гадюкою*, — червоною від крові з побитих поляків.
- 133—134 *Та з голоду кряче*, — тому з голоду, що немає війн; нарід у армії, в неволі. Нема й надії на те, що він визволиться. Треба боротись і повернути минуле.

Думи мої, думи мої...

ТЕКСТ: Автографу цієї поезії-заспіву нема. Заховалось її три варіанти: 1. "Кобзаря" 1840 р., 2. "Чигиринського Кобзаря" 1844 р. і 3. "Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків", виправленого Т. Шевченком 1858 р., коли поет подавав до цензури, як нове видання своїх творів. Варіант 1844 р. має дві відміни від варіанту 1840 р.: 1) рядок 27: "Лихо ж мені з вами", замість: "Лихо мені з вами" і 2) ряд. 72: "А за то той, що дивиться", замість: "А надто той, що дивиться", — безперечно він робить враження понованого тексту 1840 р. і паневню Т. Шевченкові не належить. Варіант 1858 р. має тільки одну відміну, а власне в рядку 95: "Поки... поки не засинють", замість: "Поки лили не засинють" в тексті в 1840 р. безперечно поправлішому. Тому в основу тексту заспіву цього видання я кладу текст "Кобзаря" 1840 р.

ПОЯСНЕННЯ:

- 28—35 Тут поет має на увазі всі попередні твори "Кобзаря", в яких змальовується трагічна доля української дівчини: "Тополя", "Катерина", "Що мені чорні брови..."
- 36—65 В цій уступі поет має на увазі свої історичні поеми: "До Основ'яненка", "Іван Підкова", "Тарасова ніч", в яких змальовується боротьба України за свою волю й незалежність...
- 57 *Поки не остило*, — себто не остогидло, не обридло.
- 60 *Орел Чорний*, — дослівно московський герб: чорний двоголовий орел; символічно під цим висловом треба розуміти — московське царство, державу, Москву й московське панування над Україною.
- 79 *Нехай злидні живуть тридні*, — дотепний вислів, що в цій місці має характер *приповідки*, якої сенс такий: поет зрікся журитись, йому байдуже, що злидні й далі будуть жити; але він їх переможе, усуне з очей ворогів, хоч сам, як "змію люту", буде їх носити під власним серцем. Це є те саме лихо, пониження перед ворогом, що сміється. Шевченко ідейно й морально не пониження переймає на себе і береться його змити, вистра-

- ждати, оплакати ("Не втирайте ж мої сльози. — нехай собі ллються, чуже поле поливають щодня і щоночі" аж до смерті) і не зрікається проти нього виступити на бій. І ці твори "Кобзаря" — перший виступ Шевченка: "в Україну ідіть, діти!... Там знайдете щирю правду, а ще, може, й славу..."
- 88--89 *Та плаче нишком* (серденько), — плакати буде лиш про себе. Про своє горе не буде людям розповідати, і дійсно в "Кобзарі" про себе нічого не говорить. Не така мета була, щоб повірити людям своє лихо, і свої злидні. Мав завдання далеко вищі, аніж особисті...
- 115 *Моїх діток нерозумил*, — себто ще малых (лише малі діти нерозумні), у віці молодім, бо ще не вирости, не визріли остаточно, перші лише спроби. Поет занадто був ще скромний, щоб надавати своїм першим творам великого значення.
- 116 *Як свою дитину*, — поет просить, щоб його діти були разом і дітьми України, бо вона призначені лише їй служити, тільки її любити, як найдорожчу матір.
- 113--116 Ці чотири рядки служать присвятою. Шевченко цими рядками присвячує свій "Кобзар" Україні. Все, що в "Кобзарі" висловлено, все це призначається українському народові, цілій Українській Нації.

ГАЙДАМАКИ

ТЕКСТ: Поема "Гайдамаки", щодо її тексту, зазнала, як ні один інший твір, на собі велику редакційну роботу Т. Шевченка. І саме з цього боку вона варта того, щоб на цій роботі поета зупинитись докладніше. Ця поезма за життя Шевченка вперше була надрукована в Петербурзі 1841 року. Вдруге з великим скороченням цензури була видана там же 1860 року. Автограф поеми — невідомий. Збереглась тільки частина автографу, один лише розділ II., що був опублікований у "Ластівці" 1841 року в Петербурзі і до 1920 року належав І. Любову в Москві (П. Зайцев, Твори Шевченка, т. II., Варшава 1934, ст. 186). Текст поеми, як зазначає П. Зайцев (там же), заховався у чотирьох редакціях: 1. — в виданні 1841 р.; 2. — в тім самім виданні, але 1858 р. поправленим самим поетом; 3. — текст "Кобзаря" 1860 р.; 4. — в тім же виданні "Кобзаря" текст поправлений Шевченком, і цей примірник, уже поправлений, належав Цвітковському. В нім виданні (УВАН) друкується текст виданий 1841 р. П. Зайцев у виданні Укр. Наук. Інст. в Варшаві містить текст поеми цензурою скорочений (3-тя редакція) з поправками автора (4-та редакція). Пропущені частини тексту 1860 р. П. Зайцев доповнює або з 2. редакції (Заспів), або з 1 ред. 1841 р. (Приписи, Передмову й кінець: "Панове Субскрибенти").

Сам текст поеми розподіляється на такі окремі розділи: Заспів, Інтродукція, 11 розділів та Епілог.

Я друкую текст 1841 року (1. редакція), по-перше, тому, щоб уникнути складання частини тексту поеми різних редакцій, як це мусів робити П. Зайцев. По-друге, більшість текстувальних відмін з 4-ох редакцій, на мій погляд, найпоправніша, або така, що не суперечить ні літературній конструкції сучасної мови, ні її стилю. По-третє, захочу мистецьку цілість твору, що був створений за одним задумом, в атмосфері одного суцільного творчого компонування поеми і в сфері безпосереднього зв'язку поетової творчої яви, психічних переживань, що були зв'язані із тими подіями, що захопили поета і змальовані в поемі. Ця естетика творчого зв'язку з долею Гайдамаччини — дуже важний компонент, що зберігає живий подув передумування й переживання тієї доби й відбиває живу творчу душу поета. Єдину роблю зміну, яку в 2. редакції зробив сам Шевченко, а власне, наголовок П. розділу "Галайда" в першій редакції 1858 р. Шевченко переправив на "Ярема", і я цю поправку Шевченка приймаю і вожу до свого видання, а наголовок "Галайда" Шевченко переніс до VII. розділу поеми і поставив замість наголовку "Червоний бичкет", це саме роблю й я. На доцільність такого виправлення свого часу вказав уже В. Доманицький ("Критичн. роз-

слід над текстом "Кобзаря". Київ 1907, ст. 29); в цій праці В. Доманицький пише: "Галайда" (наголовок розділу), — в 1. виданні Шевченко поправив на: "Ярема", бо і справді — про Галайду коли то ще буде мова! А в цьому розділі читачі бачать лишень... "Ярему". Ця поправка, крім того, що відповідає і змістові розділу, зовсім іде в дусі загального компонування автором поеми: — кожний розділ наголовок індивідуалізувати. Це одна із найвластивіших прикмет творчості Шевченка в Петербургську добу.

Далі, я подаю приклади з усіх редакцій, порівнюю їх і доказую, що в переважаючій більшості текст 1. редакції поеми є найпоправніший з усіх чотирьох редакцій, що й дає мені право друкувати текст поеми 1. редакції, себто в виданні 1841 року.

Так наприклад, рядок 302 в тексті 1. редакції звучить:

Хотів у шляхти одібрати, —

Цей вислів є поправніший, динамічніший і показує хотіння, аніж у пізніше поправленім вислові:

У шляхти думав одібрати.

Рядок 304 в тексті 1. редакції:

Шляхта сказалася...

вислів є поправніший, бо впливає із попереднього контексту, аніж у 4. ред.:

Нанки сказалася.

Другий розділ поеми "Ярема" має такі поправніші варіанти 1. редакції:

Ряд. 330: *Пієши, упоравшись, в Вільшану...*

Цей вислів 1. редакції є поправніший у відношенні до майбутнього часу, залежного в часі від дієприслівника: "упоравшись", аніж вислів у 4. редакції:

Упоравшись, біжи в Вільшану... (4. редакція)

Упоравшись, у Млієв підеш... (2. редакція)

Підеш, упоравшись в Вільшану... (3. редакція)

Ряд. 357: *Та й знову за працю: отак треба жить!* (4. ред.)

Та й знову до праці: отак треба жить! (1, 2 і 3 р.)

Безумовно останній вислів 1, 2 і 3 редакцій поправніший.

Рядки 363—369: *Що плаче, сміється, і мре, й оживає,*

Святим духом серед ночі

Понад ним витає (4-та редакція)

— *Так і в П. Зайцева.*

Що плаче, сміється,

Як він того хоче (1, 2, і 3 редакції тексту).

Цей останній варіант значно поправніший, бо не такий розтяганий і конкретніший змістом.

Рядки 443—444: *Ламайте двері, поки вийде...*

Вікна послухались...

— *Стривай!* (1-ша редакція)

Дамайте двері, поки вийде
Старий наскуда!

— Постривай! (2, 3, 4 редакції)

Текст 1-ої редакції динамічний і сильніше підкреслює руйнівницьку натуру конфедератів.

Рядок 507: І жид глянє (1 і 3 редакції)
А жид глянє (2. ред.)

Роблю кон'ктуру на: "А жид глянє", як це робить і П. Зайцев, бо, сираді, так поправніше. Але ця поправка більш формальна, ніж суттєва, впливає більше із конетрукції вислову, ніж із змісту твору.

Рядок 513: Була собі Гандзя (1. редакція) — ховає в собі природніший вислів, ніж

Була *колись* Гандзя (3. редакція) — цей вислів відкинув і П. Зайцев, хоч в основу свого видання поеми кладе саме цю 3. редакцію поеми із поправками (4 ред.).

Рядки 525—530: пісня жйда ліше сконструована в тексті 1. редакції, ніж в інших, бо має викінчену циклізацію пісні.

536: *Не жартую. Давай гроші* (1. ред.), — "Не жартую" — логічніший вислів у залежності від питання жйда: "Жартуєте, пане?", зверненого до однієї особи, провідника конфедератів, ніж у інших редакціях: "Не жартуєм. Давай гроші".

576: А щоб *більше* була правда (1. редакція) — виправлено друкарську помилку "більше" на *більша*.

585—589: Ці два рядки вставляю, бо їх викинула цензура. Шевченко їх вставив у 2. редакції поеми.

597: *Та посумую* — цей рядок П. Зайцев пропустив (для рядок 594 вид. Наук. Інст. в Варшаві — там його нема).

610: *Світить* білолиций (1. редакція) — природніший і крайній вислів, ніж в інших редакціях: *Горить* білолиций.

621: *Коли нема щастя, коли нема долі* (1. редакція). Від цього рядка починається шукковий 12-складовий вірш, і вислів цього рядка в 1. редакції відповідає цьому складові вірша. В інших редакціях: Коли нема долі, нема талану, — порушує і складочислення і риму.

623—624: Один я на світі — стебло серед поля.
Його буйні вітри полем рознесуть (1, 2, 3 р.)

Ці рядки у 4. редакції замінені Шевченком трьома рядками:

Один я на світі без роду і долі. —
Стеблина-билина на чужому полі;
Стеблину-билину вітри рознесуть. —

Ця зміна дуже знизила поетичну простоту й метафоричність вислову 1. редакції і зіпсувала гарво й коротко висловоаний образ: "Один я на світі — стебло серед поля..."

644—645: А коли почуєш, що на чужім полі
Сковали Ярему... Нишком помолись...
(1, 2 і 3 редакція).

На мій погляд вислів: "сковали Ярему" в розумінні настрою при прощанні Яреми в Оксамою, далеко відповідніший, а ніж у

4. редакції поеми: “поляг головою”. Тим більше, що подібний уже вислів: “Ляжу головою” (ряд. 634) Шевченко вжив вище в тім самім прощанні, то нема потреби його повторювати.

669—673: -- “Серце мов, крихто моя,
Знову полилася...
-- “Ти сьогодні забарилась...”
-- “Батько занедужав,
Коло його все поралась”. (1. редакція).

Цей уступ діалогу Яреми з Оксаною далеко кращий і простіший у першій редакції, аніж в інших редакціях:

Серце мов, крихто моя.
Де се ти зоріла?
-- Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав, —
Коло його все поралась.”

По-перше, повторення: “зоре моя” див. вище ряд. 663); далі, неестетичний вислів: де се ти зоріла: (плеоназм: зоре зоріла); природній докір: “ти сьогодні забарилась...” і відповідне виправдання Оксани: “Батько занедужав...”. А на вислів: “Знову полилася” зовсім неоправдане зауваження В. Доманицького: “хоч нема ніде й мови про те, що власне мало политись: чи слова, чи слюзи” (Там же, ст. 39), бо з попереднього ясно, що слюзи: “Та й заплакав сіромаха” (ряд. 648) з гори, що Оксана довго не виходила, й Ярема думав, що вже не виїде, а при зустрічі — з радости.

713—715: Довго вони, як бачите,
Вели таку мову.
Цілувались, обнімались... (1. і 3 ред.).

В цім вислові Шевченко поважно трактує їх кохання і власними, тоді як у 4. ред. поет надав їх почуттю холодного гумору, а то й іронії:

Довго вони, як бачите,
Між мови-розмови
Цілувались, обнімались... (1, 2 і 3 ред.).

800—802: -- Що тепер?
Панове, -- ради! Поміркуйте!
З ним тепер нічого робить. (1. ред.)

В цім вислові не порушується стурбованість і розгубленість провідника, що звертається до своїх товаришів і просить їх задуматись над ситуацією. Тоді як в інших редакціях:

— Що ж тепер?
Панове, -- ради! Поміркуєм.
Тепер з ним нічого робить. (Інш. редакції).

Між “ради” і “Поміркуєм” та власним висловом — повна стилістична неузгідненість тексту:

806: Надворі що є сили.

Доповнимо цей рядок пропущеним у друкарні і вилученим

Шевченком у 2. ред. словом: "голос". і тоді рядок цей буде 9-ти складовий:

Надворі голос, що є сили.

818--819: Ляхи пропали. Чуть жыва
Пропала з ними і Оксана (1 ряд.)

Коли Оксана тільки зомліла ("Мис та й пада..."), то зовсім природний вислів: "чуть жыва", аніж "нежыва" в інш. редакціях. Коли б нежыва була, то конфедерати не взяли б її з собою. Тому вислів 1 ред. правильніший:

842--844: А те, що минуло...
Не згадуйте, наш-брати
..... (1 і 3 ред.)

Останній рядок: "Бо щоб не почуви..." пропущений з цензурних умов. У 2. ред. Шевченко його вставив. Тому й я його вставляю, як це зробив і П. Зайцев до свого тексту (4. редакція).

849: Із-за лісу з туману (1. ред.) — друкарський пропуск: "з-за" і я його виправляю.

888: Царствѹє зам. цѹрствувє задля рими до: не чує.

902: А дивися — скрізь Головатий (1 ред.). "А дивися" — природніше в живій розмові, ніж нейтральне: *а дивисяся*", як в інших редакціях.

1009: Роблю поправку з "увикварить" (1 ред.) на "увикварять", як і в ред. 2. (поправка Шевченка), бо це відноситься до козаків.

1064: Роблю поправку чисто синтактичну з "про гайдамаки" (1. ред.) на: "про гайдамаків", як сам Шевченко поправив у 2 ред.

1146: Виправляю, як і в пізніших редакціях "світла" на "світлу".

1174: Де Богун той, де та зима (1. редакція) -- кращий вислів, як:

Де той Богун, де та зима -- у всіх інших редакціях.

1242--1245: Слухайте, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, вчукам розказали,
Щк козакі шляхту тяжко покарали,
Щоб не забували ляха проклинаць. (1 і 2 ред.)

Останній рядок в пізніших редакціях Шевченко поправив на:
За те, що не вмѣла в добрі панувать (2 і 4 ред.)

Вважаю, що ця поправка викричала першій сене *застигну* дітям, щоб "і діти знали" і "не забували ляха проклинаць"; крім того, ця поправка визначає панування поляків в Україні, тільки в них бракувало уміння панувати. Тому текст 1. редакції правильніший з граматично-логічного становища і з становища національно-політичного.

1260--1262: Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх уміють. (1 ред.)

В 2 і 3 редакціях Шевченко змінив був: “роси” на “роса”, “умиють” на “умис”. Але в останній 4. ред. поет повернув до первісного тексту, бо з ритмічного боку він (1. рядок) кращий.

1302—1303: Чого ж сумний чорнобривий
Іде, чуть не плаче (1 і 2 ред.)

Шевченко у 2 ред.: “чорнобривий” поправив на “невеселій”. В 3. ред. залишив первісний вислів “чорнобривий”. В 4. ред. поправив на “невеселій”. І цю поправку П. Зайцев затримав у своїм виданні. Вважаю, що ця поправка для тексту випала на гірше. “Чорнобривий”, хоч і прикметник, як і в ряд. 1300 заступає суб’єкт: Ярему і є підметом у реченні. Тому й повторив цей вислів Шевченко в ряд. 1302., щоб не було сумніву, про кого йде мова, тому й заховує незмінну індивідуальну прикмету образу, що онукліше заступає ім’я, ніж мінливий і загальний епітет: *невеселій*.

1304—1307: Якусь тяжку недоленську
Віщує козаче,
Чує серце та не скаже,
Яке лихо буде.

Така конструкція захована в виданні ВУАН 1927 р. під редакцією С. Єфремова й М. Новицького і в виданні Варшавським під ред. П. Зайцева. Але в такій системі розділових знаків після “козаче” і перед “чує” відчувається якийсь пропуск, якогось слова бракує для логічного переходу до “чує”. Цю хибу помітили редактори київського п’ятитомового видання творів Шевченка 1939 р. і дальших видань: 1947. “Кобзар”. “Вибрані твори” 1949 р. і Т. Шевченко “Поезії” т. I., ст. 106 1949 р. і розділили це одне речення на два, поставивши після “козаче” не кому, а точку. Цю поправку і я роблю.

1326: А сю ніч уїється (1 ред.)
До цього вислову П. Зайцев робить у примітці 1332 таке зауваження: “В основному тексті (*Примірник Цвітковського* [себто 4. редакції — Л.Б.]), як і в тексті К. 1860 (себто 3. ред. — Л.Б.): “А сю ніч уїється”, що не має сенсу — очевидна помилка; тому, роблячи кон’єктуру, вертаємося до тексту з Видання 1841 року (себто до 1 редакції — Л. Б.): “А сю ніч уїється (уїється море, що його Дніпро давніше черволив та не напоїв” (ст. 190). Отже, й тут найпоправніший вислів у тексті 1. редакції 1841 р.

1332—1333: А в степах України, —
Дай то, Боже мийий, — блисне булава! (1 і 2 р.)
Безперечно, цей найраїшій вислів є найпоправніший й ідейно сильніший, як у ред. 2. і 4.:

А в степах України —
О, Боже мій мийий! — блисне булава!

В 1. ред. Ярема просить Бога, щоб Бог дав Україні державу, а в 2. і 4. невідомо — чи просить, чи боїться, що “блисне булава”, бо вислів: “О, Боже мій мийий” скорше означає страх, побоювання, ніж радість і бажання.

Наголовок VII. розділу у 2. ред. Т. Шевченко "*Героїчний бенкет*" скреслив і написав "*Галайда*". Цю поправку я приймаю, бо з мистецького становища цей остатній наголовок правдливій і відповідній до цілості розділу, в якому головною дійовою особою є *Ярема*, що до цього часу був у поемі без прізвища. Максим, побачивши Яремову відвагу й героїзм у боротьбі з поляками, по традиції козацькій надівав Ярему прізвищем *Галайда*. Це бойове хрищення героя і є центральним у цім розділі.

1417: "У титаря, коли знавав". (1. ред.)

Так само і в виданні Укр. Акад. Наук у Києві під ред. С. Бфремова й М. Новицького (ст. 128). Це текст 4. ред. В виданні Укр. Наук. Інст. в Варшаві, т. II., ст. 93, ряд. 1423, під ред. П. Зайцева цей рядок пропущений. А він, мабуть, був і в 3. ред., бо в примітці наводиться тільки варіант тексту 2. редакції. Отже, П. Зайцев, мабуть, пропустив його, або не завважив пропуск в коректі.

1418—1421: — "Оксано, Оксано! —
Де ти, серце мое, де ти?"
Та й пада додолу.
— "Еге! Знаю.... Шкода хлопця! (1. ред.)

Цей варіант вважаю поправнішим і драматичнішим психологічно, ніж варіант тексту 4. редакції:

— "Оксано, Оксано!"
Ледве вимовив Ярема
Та й упав додолу.

1427—1428: Муки страшної, щоб некло
Заврисяся, млію!"

Послідовніший варіант другого рядка, ніж в инш. редакціях:
Трясяся та млію!

Ряд.: 1429—1448: <i>Перша редакція:</i>	<i>Друга редакція:</i>	<i>Третя і четверта ред.:</i>
— "Добре, хлопче, пожі [будуть Аби щоб хотілось! Хочеш з нами у [Лисянку?"		— Добре, сину, пожі [будуть На святе діло. Ходім з нами у Лисянку Пожи гарувати!"
— "На край світа... [папе, На край світа та не [найду, Не найду Оксани!"	Сироту Оксану!"	— "Ходім, ходім. [отамано! Батьку ти мій, брате Мій єдиний! На край [світа
— "Може й найдеш, [ходім з нами.... Я все забуваю, Як зовешся!"	"Може й впрвеш, Ходім з нами! Я все забуваю Як зовешся." — [“Яремою.”	Полему, достану, З некла сироту, отамана... На край світа, папе... На край світа, та не [найду.
— "Прізвище " —	"Прізвище " —	Не найду Оксани!"

— “Немаю!”
 — Хіба байстрюк? Без
 [прізвища...
 Запиши, Микола,
 Есаулом.” — “Без
 [прізвища...?”
 — “Нехай буде Голий!
 Бач обідралий...”
 [— “Погано!”
 — “Ну, хіба Відою?”
 — “Ні, погано...”
 — “Стривай лишень:
 Пиши Галайдою!”
 Записали.

Запиши Відою!
 Ні, погано...

Записано.

[“Немаю.” *Може й найдеи.* А як
 [тебе
 Зовуть? — Я не знаю.
 — “Яремою.”
 — “А прізвище?”
 — “Прізвища немає!”
 — “Хіба байстрюк? Без
 [прізвища...
 Запиши, Микола,
У реєстр! Нехай буде...
 Нехай буде Голий!
 Так і пиши!”
 — “Ні, погано!”
 — “Ну, хіба Відою!”
 — “І це не так”.
 — “Стривай лишень:
 Пиши Галайдою!”
 Записали.

Щойно в цім VII. розділі Т. Шевченко поробив у тексті більші зміни в Кобзарі 1860 р. (3. редакція). Правда, вже в другій редакції поет почав був рядки 1434—1439, 1444—1445 і 1448 виправляти. І ці зміни не вийшли на краще, а на гірше: “Сироту Оксани”, треба було б “сироти Оксани”; випадкове: “*вирвеш*” замість “найдеи”. бо не впливає з контексту; безособове “записано”, від якого потім сам поет одмовився. Але ця зміна тексту в другій редакції відбилась на тексті цього місця в 3. ред.: вислів “*вирвеш*” дав новий варіант у словах Яреми: “*З некла сироту*”; але Шевченко опустив його в відповіді Максимі Залізняка, повернувшись до тексту 1. ред. Отже, ці раціоналізовані поправки, чисто локальні, що не випливали з цілості настрою поета, ставали нічим не мотивованими змінами і текст неували. А висловлена заява Яреми:

На край світа
 Полечу, достапу.
 З некла вирву, отамане...

вже зовсім суперечить дальшому безнадійному вислову Яреми, що був і в 1. редакції:

На край світа, та не пайду,
 Не найду Оксани.

І відповідь отамана: “*Може й найдеи*”, що послідовно впливає з розначливих слів Яреми в 1. ред., в цій лібі “основний” редакції вище наведеним додатком та послідовність порушена. А риторичні додані рядків:

— “Ходім, ходім, отамане!
 Батьку ти мій, брате
 Мій єдиний!”

штучний і зовсім непотрібний.

Рядок: “У реєстр! Нехай буде” — мало того, що він зовсім не мелодійний через накопичення приголосних, але порушує й правильний 8-складовий вірш 1. редакції. Отже, розтяглість

тексту редакцій майже вдвоє і його риторичність 3.—4. ред. в порівнянні з текстом 1. ред. не тільки нічого не виграє з мистецького боку, але, навпаки, знижує простоту, ясність і послідовність розвитку думки та емоціональність настрою тексту 1. редакції.

1533—1537: Доле моя, серце мое!
Чом ти не в Вільшаній!
А може й там, може плаче,
Тяжко їй небозі,
Може з батьком вплидає...

(1. редакція)

Шевченко поправив

Доле моя! Серце Мое!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася-поділася?

(3. і 4. редакції)

До цих варіантів В. Доманицький додав таке пояснення: "Але як Галайда уже чув про смерть Оксаниного батька, то останній рядок — не до речі." Але, не дивлячись на таке завваження, І. Франко у своїм виданні творів Т. Шевченка цієї поправки не прийняв, захищавши текст 1. редакції. В. Лепкий повторює наведену думку В. Доманицького: "Але ж Галайда вже знав про смерть Титаря й тоді було сумніватися йому, чи це правда! Тому, мабуть, Шевченко і справив це місце." (Див. "Повне видання творів Т. Шевченка" т. III, ст. 27.) Я не розумію, чому "тоді було сумніватися". А читаймо в розд. VIII. "Гупалівщина", рядки 1600—1601, а особливо ряд. 1610, і з тих рядків зовсім зрозуміло, що Галайда був не певний у смерті Титаря і щойно в IX. розд. ряд.: 1870—1872 Галайда вже не мав сумніву, що Титар загинув. Тому зовсім оправдані слова В. Доманицького в другій частині його пояснення: "хіба що прийняти, що в душу Галайди на час закралася непевність: а може те й не правда, що він чув?" Ми певец, що й І. Франко, коли брав варіант 1. ред., керувався тим самим аргументом: непевности Галайди у смерті Титаря, як це видно з дальшого тексту поеми. І я вважаю текст 1. редакції зовсім оправданим і відповідним.

VIII. розділ поеми "Гупалівщина" найменше потерпів від переробки в дальших редакціях тексту. Більші зміни поробив поет у тексті 2. редакції у зв'язку з зміною села Вільшани на Мліїв, де, справді, був замордований поляками Титар. Але таку зміну Шевченко не докінчив і поправки його в цій редакції були найслабші. Тому я їх не беру на увагу. А відміни в 3. і 4. редакціях такі дрібні, що я, беручи до видання текст 1. редакції, всі пізніші варіанти, як не істотні, омиваю.

Найбільші зміни в тексті пізніших редакцій зазнав розділ IX. поеми, починаючи від наголовка: "Старосвітський Будинок" 1. і 2. ред., що був змінений поетом на "Бенкет у Лисяцях" останніх двох редакцій. На проблемі наголовка розділу я сплинусь після того, як розберу варіанти тексту цього розділу.

1713—1715: Як смерть люта, не минають
Ні літа, ні вроду
Шляхтяночки й жидівочки

в тексті всіх пізніших редакцій Шевченко цей варіант замінив на:

Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки!

Але й перший варіант не злий, тільки знівочений друкарями першого видання, що не знали української мови. Тому я залишаю перший варіант, але виправлений у слові: "вроду" — на "вроди", бо я вважаю вислів "не минають" ліпшим і відповіднішим аніж "не вважають". І тоді перший варіант буде так виглядати:

Як смерть люта, не минають
Ні літа, ні вроди
Шляхтяночки и жидівочки:

І в цьому "літо" вжито в розумінні "віку", років, — напр.: "три літа" в сенсі: три роки; бути на літі — бути дорослим, вирости (див. В. Грінченко "Словар..." т. I, ст. 907—908): "Ти на літі і Ярина зріє", (Т. Шевч. "Невольник").

1717—1719: Ні каліка, ані старий
Ні мати, дитина
Не осталсь.

Так у тексті 1. редакції. Але з огляду на те, що Шевченко коректи 1. видання поеми не правив, то до тексту, якого набирали друкарі-москалі, вкралась помилка. Тому в 2. редакції Шевченко вислів "ні мати" поправив на "ні мали", бо так мусіло бути і в оригіналі 1 видання. Я цю друкарську помилку виправляю.

1737- 1738: Так Галайда кричить, шука
Лихів по пожару. (1. редакція)

Конкретніший образ і рима ліпша, аніж у пізнішій редакції:

Де ти?" — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.

Тим більше вислів: "крикне й сховається" — через накопичення приголосних: "й сховається" вислів — не мелодійний і трудніший для прочитання. Цей останній вислів відкинув і Франко, і В. Лепкий.

1744: "Гуляй!" — Загуляли (1. редакція)

кращий і лаконічніший вислів, аніж у тексті пізніших редакцій:

"Гуляй!" — Загукали.

1751: — "Гуляй, дів, Пийте, лийте!

вислів різноманітний у доборі дієслів (наказовий спосіб), аніж у пізніших редакціях:

— "Пийте, діти! Пийте..."

А. 1760—1787:

1. редакція:

Вип'єм, Гонто, брате!"
"Постривай, я дожидаю.
Що ляхи прокляті..."
Ярема встав — "Які ляхи?"

4. редакція:

Вип'єм, Гонто, брате!
Вип'єм, друже, погуляєм
Укупончі, в парі.
А де ж Волох? Заспівай лиш

— Ото бо завзятий!
 Пий горілку, мій голубе.”
 — “Які ляхи, брате?”
 — “По тім боці, у будинку,
 Заперлись прокляті!”
 — “Розвіємо!” — “Шкода муру—
 Старосвітська штука;
 А ще гірше, Богданові
 Мурували руки.”
 — “Богданові? Шкода! шкода!
 Гетьманської праці.”
 — “Я послав сказати проклятим.
 Щоб видали Паца:
 Помилую! Не видадуть —
 Порох засипаю...
 Потайники вже зроблені...”
 — “І ляхи гуляють!”
 — “Лічать зорі, добре брате!
 А поки що буде
 Вип’єм чарку!” — “Добре,
 [вип’єм.
 Пийте, добрі люди!
 Та не дуже, бо ще, може,
 Не кончили кари!”
 — Не кончили! Пийте, бийте!
 Грай, співай кобзарю!

В. 1852—1857:

1. редакція:

Та й заплакав. Всі танцюють.
 А Галайда плаче.
 Нудно йому... А із яру
 В киреї козачій
 Хтось крадетьсяя.

Нам, старий кобзарю!
 2. ред.: Поганий кобзарю!
 3. ред.: Грай, співай кобзарю!

4. редакція:

А того, того не знає,
 Що його Оксана
 По тім боці за Тікчем,
 В будинку з панами,
 З тими самими ляхами,
 Що замордували
 Її батька. Недолудя!
 Тепер заховались
 За мурами та дивитесь,
 Як жиди конають,
 Брати ваші! А Оксана
 В вікно виглядає
 На Лисянку засвічену.
 “Де то мій Ярема?” —
 Сама думає. Не знає.
 Що він коло неї,
 У Лисянці, — не в свитині,
 В червонім жупані,
 Сидить один та думає:
 “Де моя Оксана?
 Де вона, моя голубка
 Приборкана, плаче?”
 Тяжко йому!

А із яру
 В киреї козачій
 Хтось крадетьсяя.

В. 1867—1898:

1. редакція:
Ось... кошика.
— “Не бреші,
[проклятий!
Признавайся, я Ярема.
Ти конфедератів
Із хутора до титара
Повів у Вільшану?
Признавайся! Я все
[знаю...
Де діли Оксану?”
Махнув пожемо. —
[“Ховай Боже!”
— “Я тебе сховаю!”
— “У будинку, на тім
[боці...
— “Виручай, як знаєш!
На золоті!...” Сипле
[йому
Кмемю з кишеї.
— “Треба Гонту...”
[— “Потім, потім...
А не то — свяченим...”
— “Добре, добре!
[Постривайте!...”
— “Шкоди, проклятий;
Ходім вкуші!”
[— “Які ж бо ви,
Яремо, завзяті.
Вам не треба, один
[піду,—
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам: замість
[Паца...
— “Добре, добре!
[Знаю.
Іди швидче!”
— “Зараз, зараз!
Гонту забавляйте
З пів-цируга, а там
[нехай —
Ідїть же гуляйте!...
Куди везти?
— “В Майданівку.
В Майданівку, —
[чуж?”

2. редакція:
Ось (дарицина)
[кошика...
Хіба ти не знаєш?”
— “Знаю”, каже і
[свяченим
З халави виймає.
— “Признавайся,
[лукавий жиде:
Ти привів у Мліїв
До титара ляхів
[її яних?
Я, Лейбо, не рмію
Жартувати! Я Ярема,
Твій наймат поганій,—
Чи не пізнав?
[Признавайся ж:
Де моя Оксана?”
Та й замахнувся.
— “Ховай Боже!...
Нічого не знаю...
Нічого і ніяк, її
[Богу!”
— “Не знаєш! То як
[знаєш,
Так і роби...” І знову
[нік
Ярема виймає...
— “У будинку... на
[тім боці...
(Стривайте!)... з
[панамі
У покоях, у золоті,
Як найкраща пані,
Ваша... тее...
— “Виручай же
Виручай, проклятий!”
— “Добре, добре...
[Які ж бо ви,
Яремо завзяті!
Іду зараз і вручу, —
Гроші мур ламають.

3. редакція:
Ось кошика... Подивися...
Хіба ти не знаєш?”
— “Знаю, знаю!” І
[свяченим
З халави виймає.
— “Признавайся, проклятий
[жиде.
Де моя Оксана?”
Та й замахнувся.
— “Ховай, Боже!...
В будинку... з панамі...
Вся в золоті...”
— “Виручай же!
Виручай, проклятий!”
— “Добре, добре... Які ж
[бо ви,
Яремо, завзяті!
Іду зараз і вручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам: замість
[Паца”...
— “Добре, добре! Знаю.
Іде швидче!
— “Зараз, зараз!
Гонту забавляйте
З пів-цируга, а там
[нехай!
Ідїть же, гуляйте!...
Куди везти?”
— “У Лебедин!
У Лебедин, — чуєш?”

Ці поважні відміни в кожній з трьох редакцій, як свідчать вищенаведені три варіанти (А, Б, В) цього розділу, повстали: поперше, в наслідок того, що Шевченко, довідавшись, що Титар у дійсності був замордований поляками не в Вільшаній, як він думав, коли поему творив, а в Млієві, то почав міняти Вільшану на Мліїв. Така заміна у вірші тягнула зміну самого вір-

ша, а за зміною останнього йшли доповнення або скорочення і відповідних уступів у тексті цього розділу. Це була зверхня причина повстання варіантів. По-друге, Шевченко, змінивши наголовок "*Старосвітський будинок*" цього розділу на "*Бенкет у Лисяці*", себто, змінивши *тему* розділу, викинув той уступ, що тематично був зв'язаний із Старосвітським будинком, якого, за переказами, ніби, будував гетьман Богдан Хмельницький, і замінив його загальною картиною боротьби й гулянки (бенкету) Гайдамаків у Лисяці. Отже, поруч зверхньої відміни тексту редакторська праця цього розділу провадилась уже глибше і торкнулась вона навіть унутрішніх змін, що були порушені зміною теми й наголовку розділу. По-третє, Шевченко переробив аж два рази в 2. і 3. редакції тексту цього розділу зустріч Яреми із тим жидом, Лейбою, в якого він служив наймитом (див. II. розділ поеми "Ярема").

Як поставилися до цих відмін у тексті поеми "Гайдамаки", а головню до відмін цього IX розділу її, попередні видавці й редактори "Кобзаря" Т. Шевченка? Ів. Франко, В. Доманицький і Б. Лепкий з'єднували всі перші три редакції поеми в той спосіб, що використовували текст всіх редакцій поеми, беручи з них ті уступи, які їм найбільше подобались. Таким чином, у їх виданні текст поеми був контамінований, себто з'єднаний поодинокими уступами з усіх трьох редакцій і тому трапив обличчя певного часу творчості поета й лиця якоїсь однієї редакції тексту поеми: чи р. 1841 (1. редакція), чи р. 1858 (2. редакція), чи 1860 р. (3. редакція). Щойно П. Зайцев перший поважно поставився до тексту творів Шевченка, як у першому (р. 1914) своєму виданні "Кобзаря" й зокрема поеми "Гайдамаки", опубліковуючи текст Шевченка тільки на основі "Кобзаря" 1860 р., як останню "найпоправнішу" третю редакцію поеми, так і в останньому виданні Українського Наукового Інституту в Варшаві, якого П. Зайцев був редактором, і в якому П. Зайцев так само, як редактори Творів Шевченка І. Айзеншток та М. Плевако, С. Єфремов та М. Новицький, обстоює текст редакції 1860 року (3. редакція поеми) з останніми поправками Шевченка того року в примірнику "Кобзаря", що належав Цвітковському (4. редакція поеми). В цім є велика заслуга П. Зайцева, що став в обороні наукового підходу до тексту творів Шевченка і зокрема його поеми "Гайдамаки", що був уже добре обнайомлений із текстологічною наукою та критикою тексту взагалі творчості того чи того письменника, поета.

П. Зайцев став на тому принципі, що остання редакція творів кожного поета і в тому числі й Шевченка є вже остаточно опрацьована, викінчена й тому найпоправніша. Я не беруся полемізувати з шановним дослідником і редактором творів Шевченка, П. Зайцевим, в рамках чисто теоретичної дискусії, бо я свої принципіально-теоретичні й методологічні засади вдання творів Шевченка вияснюю в кінці цього тому в окремій статті "Мої засади". А тут тільки з'ясуюю на конкретних прикладах, чому я текст поеми беру якраз не в її останній редакції, а тільки в її першій (1841 р.) суцільним від початку до кінця творенні. І от, у цім сенсі наймаркантишним буде прикладом доцільності саме мого текстологічного підходу цей IX. розділ, бо він дає найяскравіші варіанти правлення самим

ноетом свого твору і вартості якраз тексту т. зв. остаточно-го і найпоправнішого опрацювання в редакції 4.

П. Куліш ще 1846 р. в листі-рецензії на "Кобаар" 1840 р. і на поему Гайдамаки 1841 р. висловив думку, що "Звільнення Оксани (в цім розділі — Л.Б.) дуже слабе й темне (неароуміге — Л.Б.). Треба переробити, як що зможего. А мотив тут прекрасний, і по-перше: "*Шкода муру! Старосвітська штука*"; по-друге: протилежність до веселости (козаків і гайдамаків — Л.Б.), бідування ляхів і муки Галайди за свою Оксану; по-третє: побоювання чытача, щоб козаки не задумали зарано піти у наступ (на будинок, в якому перебуває Оксана — Л.Б.); по-четверте: "*через греблю повалили*" (несподівано пішли в атаку на ляхів у будинок, де Оксана, ще Яремою не визволена, — Л.Б.). Покористуйтесь, писав Куліш, переходом через греблю в моім перекладі з польського, примусьте ляхів, невипросивших помилування, відважитись на відчайдушне підприємство пробитись. Примусьте Ярему віднайти свою Оксану або на мості в руках ляха, або в палаючій фортеці. Це буде ліпше" (Україна, 1925, кн. 1—2, ст. 82).

В цих порадах П. Куліша звернена увага на мотив "старосвітського будинку", як мотив "прекрасний"; і на дальших три мотиви. Він радив тільки ці мотиви підсилити більшим драматизмом боротьби двох сил, яких, на думку Куліша, нема в поемі. Якже ці поради використав Шевченко? Безперечно, з першим мотивом безпосереднє зв'язаний третій і четвертий, як підрядні першому. Другий мотив: антитетичне зіставлення "*веселости*" (бенкету) гайдамаків і козаків до "бідування ляхів" і "муки Галайди за свою Оксану", поруч першого, розвивається тільки в першій половині цього розділу. Тоді як мотив *будинку*, в якому перебувають поляки й Оксана, і до оволодіння яким гайдамаки готуються, проходить і komponується поетом від початку цього розділу до його кінця.

Тому, на питаппя, який із цих двох мотивів: а) будинку чи б) антитези до веселости козаків бідування ляхів і смутку, горя Яреми, що Оксана в лядському полоні, є в розділі *головним*, а всі інші другорядні й підпорядковані цьому головному мотивові (про будинок)? Я з певністю відповідаю, що з мистецького становища мотив *будинку* є домінуючим. Чому? По-перше, тому, що цей мотив komponується від початку розділу до його кінця; по-друге, на будинок, в якому заховані поляки-вороги гайдамаків, звернена вся увага М. Залізняка, щоб цим будинком заволодіти; по-третє, в ньому в полоні перебуває Оксана, яку Ярема шукає, щоб її визволити, а коли довідується, що вона в тім будинку, то домагається за допомогою Лейби-жиди туди дістатись, щоб Оксану вирятувати. Коли-ж справа її визволення затягається, а Залізняк хоче будинок вже зірвати в повітря, то Ярема зникає з гайдамацького стану, щоб до зруйнування будинку до нього пробраться й Оксану врятувати. Отже з усіх цих причин будинок в розділі цьому займає зовсім оправдане *центральне* місце як мотив *домінуючий*, як психологічна домінанта. бо на нім спочиває вся *увага* двох сил, що між собою борються: в нім поляки борються, а гайдамаки на нього наступають; як естетична функція, що нагавблює драматичність дії ще й осо-

бистим інтересом любовної історії Яреми й Оксани в її най-трагічній розв'язці. І ця мистецька сила будинку саме в першій редакції (вид. 1841 р.) з повною послідовністю Шевченком і проведена. А переказ, що цей будинок в "старосвітська штука", збудована "руками" гетьмана Богдана Хмельницького, збагачує артизм розділу й підсилює його естетику уявленням про його історично-археологічну цінність. Таке уявлення про "старосвідчину" того будинку ще збільшує увагу до нього, і будинок цією своєю історичною цінністю, що його "Богданові будували руки", стає дорогим мистецьким скарбом, внутрішньою формою цілого цього розділу. Тому Т. Шевченко зовсім оправдано цілий цей розділ назвав "*Старосвітський будинок*", і тим виявив глибоке і безпосереднє артистичне чуття великого мистця. Одне це вже заслуговує на те, щоб цю первісну назву цього розділу залишити. Тому мені незрозуміла заввага П. Зайцева у примітці до наголовку цього розділу: "Цей наголовок зв'язаний з випадковим мотивом, що його Шевченко пробував розвинути в першій редакції." "Зрозуміло, пише П. Зайцев, що поет його потім змінив на "Бенкет у Лисянці"... Редакція 60 р. значно краща" (т. II, ст. 193). Чому перший наголовок зв'язаний із *випадковим мотивом*, П. Зайцев не пояснює. Так само не пояснює він, чому редакція 60 р. (3. редакція) "значно краща". Я стараюсь вище доказати, чому якраз перший наголовок є не кращий, як думає П. Зайцев, а мистецьки сильніше обґрунтований і природньо випливає з самого компонування цього розділу в першій редакції.

Що ж робить Шевченко в пізніших редакціях цього розділу поеми? Рок 1858, через 17 літ після створення поеми поет у 2. редакції мистецьку силу цього головного мотиву залишає в повній силі незмінною. Але в 3. редакції 1860 року Шевченко вперше змінює наголовок "Старосвітський будинок" на "Бенкет у Лисянці". Цією зміною поет зруйнував домінуючий мотив, в якому будинок грає головну роль і переніс його на мотив "веселости" (бенкету козаків), себто на мотив побічний. В цім завалили нещасливі поради Куліша.

Далі, в 2 і 3. редакціях Шевченко рядки 1761—1782 (вар. А) зовсім викидає. Скреслює все те, що відноситься до переказу про старосвітський будинок, що його "Богданові мурували руки" і нічим їх не замінює. Рядки 1783—1788 1. редакції того самого варіанту А:

Вип'єм чарку!" — "Добре, вип'єм.
 Пийте, добрі люди
 Та не дуже, бо ще може
 Не кончили карн."
 — "Не кончили! пийте, бийте!
 Грай, співай кобзарю!

Шевченко переробляє і скорочує:
 Вип'єм, друже, погуляєм
 Укупочці, в парі.
 А де ж Волох? Заспівай лиш
 Поганий кобзарю (2. редакція)
 Грай, співай кобзарю (3. редакція)
 Нам, старий кобзарю (4 редакція).

І в цій останній переробці зовсім обезличує й обезцінює варіант 1. ред. і не розробляє другий мотив (бенкет), що мав би заступити мотив перший домінуючий (про будинок), не розробляє зовсім тієї частини другого мотиву, на який вказав Куліш: “бідування ляхів”, як антитезу до бенкету, весело-ощів козаків.

Другий варіант (Б), що в 1. і 2. редакціях змальовує поет став Яреми, коли він довідався про смерть Титаря і про полон Оксани, став розпукан, що й танці козаків йому не милі, тільки в трьох рядках (1852—1854), — в третій редакції (1860 року) розширює аж на 23 рядки зовсім уявну картину про будинок, в якому Оксана сидить із поляками й думає про Ярему, а Ярема серед козаків — про Оксану. Таке розширення тільки затримує акцію дії й не додає нічого нового до стану Яреми.

Зустріч Яреми з жидом Лейбою, в якого Ярема був наймитом (варіант В), Шевченко переробив найосновніше, як у 2., так і в 3. редакціях. В 2. редакції поет викреслює:

На золото!... Сипле йому
Жменею з кишені.

Але залишає вислів: “Гроші мур ламають”, як вислід першої редакції з того, що Ярема ті “гроші” жидові “сипле... жменею з кишені”. Не свої ж Лейба дає, щоб підкупити поляків і вивести Оксану. Отже, в першій редакції: “Гроші мур ламають” зовсім оправдані, але в 2. редакції не мотивовані і випадкові, як недоглянутий залишок з 1. редакції. Із 2. редакції цей недоглянутий залишок переходить в третю і в четверту редакції, а з цих останніх і в усі ті видання, що брали текст із тих т. зв. “найпоправліших редакцій”. Нараєнт, динамічний вислів у першій редакції: “Махнув ножем”, у другій редакції замінюється статичним описом: “і свячений з халляви ввіймає” і нижче знову цей вираз повторює в тій же описовій формі: “І знову ніж Ярема ввіймає”, що ніяк не може бути ліпшим від вислову лаконічного і сильного: “махнув ножем” першої редакції. Коли в першій редакції Ярема підкуплює Лейбу, щоб допоміг йому вирятувати Оксану, то в другій редакції Ярема добивається жидової згоди вже не за допомогою грошей, а погрозою його забити. 3. ред. цього тексту значно коротша не тільки від другої, але й від першої редакції. Але все таки вираз: “Махнув ножем” Шевченко на початку у третій редакції замінює, як і в другій редакції: “І свячений з халляви ввіймає”, а другий раз вже не повторює вислів другої редакції, а відчувши його прозаїзм, замінює на: “Та й замхнувся...” Отже, й тут погроза забити Лейбу, а не гроші, рішає справу визволення Оксани.

П. Зайцев у згаданій вище примітці (т. II. ст. 193) пише: “В першій редакції цього розділу теж є прикрий анахронізм, одночасно й історична помилка (видача Паца). Устун цей запягає дію”. Але той самий “прикрий анахронізм” є в другій і третій та четвертій редакціях, але так само, як і вислів: “гроші мур ламають”, як залишок умотовованого вислову; у першій редакції в рядках 1775—1778 читаємо слова М. Залізняка:

“Я послав сказати прокляття (полякам — Л.Б.)
Щоб видали Паца.
Помизую! Не видадуть —
Порох засинаю...”

щоб зірвати “старосвітський будинок”. Тому в рядках: 1888
— 1889 зрозумілі слова жидка:

Гроні мур ламають.
Скажу ляхам: *замість Паца...*”

щоб видали Оксану. В другій, третій і четвертій редакціях
слова М. Залізняка про видачу Паца (рядки 1775—1778)
Шевченко скреслює, а залишає незрозуміле: “Скажу ляхам:
замість Паца...” Отже, й це місце в “навиоправлених” ре-
дакціях недоглянуте постем і ризиоване.

А найголовніше не доглянув Шевченко в третій і четвертій
редакції і тим попував такий мотив: в I. редакції жид
питає Ярему: “куди везти” ввзволону Оксану? Ярема відпо-
відає: “В Майданівку. В Майданівку. — чуси?” Після та-
кого наказу Яреми, куди везти Оксану зовсім послідовними
й добрими будуть вислови в X. Розділі поеми під ваголовком
“*Лебедин*”. В монастирі, куди Оксана була перевезена, в роз-
мові з черницею, Оксана, прийшовши до себе, питає черницю:

— “Бабусенько!

Скажи мені: де я?

— “В Лебедин, моя птачко!

Не вставай, ти хвора...”

— “В Лебедині? Чи давно ж?”

— “Ба ні, — позавчора.”

— “Позавчора?... Стривай, стривай!...”

Пожар над водою...

Жид... будинок... *Майданівка*...

Зодзь Галайдою...” (рядки 2071—2080).

В третій і четвертій редакціях Ярема Галайда наказує жид-
кові везти не в Майданівку, а просто в Лебедин (рядки у II.
томі за редакцією Павла Зайцева: 1899—1900. Підтверджен-
ня, що Оксану перевезли впрот у Лебедин, читаю у третій
і четвертій редакціях (див. т. II. за ред. П. Зайцева) рядки
2014—2019:

Поки хлоп'ята танцювали,

Ярема з Лейбою прокравлис

Аж у будинок, в самий льох;

Оксану вихопив чуть живу

Ярема з льоху, та й полинув

У Лебедин...

Цього місця в першій редакції немає. Воно дописане Шев-
ченком уже в третій редакції на пораду П. Куліша: “При-
мусьте Ярему відняти свою Оксану або на мості в руках ля-
ха, або в палаючій *фортечи*. Це буде ліпше.” І в тім уступі
вже сам Ярема везе Оксану впрот у Лебедин. А в розділі X.
“*Лебедин*” залишені ті самі маревня Оксани (див. у П. Зай-
цева; рядки 2085—2087:

Стривай, стривай!

Пожар над водою...

Жид, будинок *Майданівка*...

що були в першій редакції тексту поеми.

Отже, Шевченко не завважив цієї суперечності і не устїявив тексту 3. редакції: повіз Оксану впрост у Лебедин, а Оксана пригадує Майданівку, в якій вона не була, бо Ярема й жидові наказав везти її в Лебедин. Але таких суперечностей, додавши уступ (див. у П. Зайцева; рядки 2014—2019) на пораду Куліша, Шевченко наробив більше: 1) Ярема наказав жидові везти Оксану в Лебедин, а в доданому уступі сам рятує Оксану; 2) жид оповідає, що Оксана в будинку жие “вся з золоті”, а Ярема рятує її з льоху; 3) наймаркантішша суперечність: Ярема зникає від козаків в розгарі розказу М. Залізняка й наступу гайдамаків на будинок, а в дописаному уступі читаємо: “Поки *глоп'ята танцювали*, Ярема з Лейбою прокравсь аж у будинок, в самий льох...” Отже, виходить, що Ярема зник підчас “бенкету”. А цих суперечностей і недоглядів у першій редакції поеми в цім розділі зовсім немає. Кожне місце вмотивоване й розвинуте послідовно, як одна нитка розвитку події в її цілості. А це тому, що, коли Шевченко творив цей розділ поеми вперше, то вся концепція розділу була йому ясна й розвиток її творився в певному й ясно означеному плані. Коли ж поет через 20 років переробляв, не переживаючи фабули й цілої події, а тільки одним холодним розумом, мовляв, латав окремі місця, органічно пов'язані з другими відповідними в поемі в першій редакції, то разом із тим порушував ту зв'язь, рвав нитки цілості і не охоплював цілої фабули й її розвитку, а навпаки, порушував ту цілість новими мотивами, що суперечили попереднім і тим творив не поправніший текст і вартішній від первісного в першій редакції, а *меншеартісний*. Тому я у своєму виданні цієї поеми “Гайдамаки” і повертаюся до першого її тексту суцільного й послідовного в плані і *найпоправнішого*.

Та й сам П. Зайцев не раз у “найпоправнішому” тексті 3-ої й 4-ої редакції робить поправки, повертаючись до тексту першої редакції, наприклад, рядок 1925 в його виданні:

Вип'ю третю на *поту*у...
виправляє “на потуху” на основі першої редакції й замінює висловом її: “*на поту*у”.

Рядок 2032—2033: Що побачу його ще раз,
Що побачу знову (3-тя і 4-та редакції)

П. Зайцев виправляє по першій редакції:
Що побачу його ще раз,
Що *обни*жу знову...

Таких кон'єктур у П. Зайцева можна знайти більше. На цім можна би було закінчити свою аргументацію й оправдання, чому я беру за основний текст поеми першу редакцію. Але для повноти наведу і ще де-кілька прикладів із дальших розділів поеми. Рядок 2060:

“Люблю тебе, скаже?”
поправніший, бо впливав з рядка 2053:
“Хто обниме, як я, його?”

від вислову редакції четвертої: “Добре слово скаже?”

Рядки 2068—2069:

І він один на всім світі
Один мене любить.

поправіший, як вислів 4-ої редакції:
Він один на всім світі
Мене один любить, —

бо логічний наголос на "один", тільки один Ярема, й тому
має стояти на першому місці.
рядки 2119—2125:

— "Я вже одспівала..."
Піду, дівочать до вечерні."
Оксана осталась,
Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна,
І моляться за Ярему,
Щаро, як дитина.

Цей уступ Шевченко в пізніших редакціях переробив, але
не на ліпше:

— "Я вже одспівала..."
Задзвонили до вечерні.
Оксана осталась.
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.

Рядки 2132—2153: В першій ре-
дакції після того, як Ярема повин-
чався в монастирі з Оксаною, того
самого вечора він,

В 4-ій редакції цей уступ пере-
роблений так:

Щоб не сердять *Залізняка*,
Покинув Оксану:
Ляхів кінча, — з Залізняком
Часом найджас
В ряди-годи, — та вдвох собі...
Ну це всякий знає!...
Вернімося ж до свячених,
Що вони зробили?
Чи всі вони ще як бритва,
Чи перещербіли?
Хоч вам, знаю, і остило
На кров та на сльози
Дивитися, а Оксані,
Оксані небозі,
Йй аж нудно, бо Ярема
Весілля гуляє
З ножем у руках, на пожарах...
Вона виглядає
До півночі, а іноді
Помолиться Богу,
Та й спить дяже, одна собі...
Умер би, йй Богу!

Щоб не сердять *отамана*
Покинув Оксану:
Ляхів кінча, з Залізняком

Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає, —
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості

Не журися, сподівайся
Та Богу моляся,
А мені тепер на Умань
Треба подивитися.

Цей уступ в першій редакції стисліше пов'язаний із темою цілого X. розділу поеми, бо більше уваги уділяє Оксані, що є головною дійовою особою цього розділу. Тоді як в 3-ій і 4-ій редакціях ця тема про Оксану пересунена на Ярему і тим Шевченко відступив від головної теми цього розділу.

В XI. розділі "*Гоним в Ужани*" маємо такі редакційні варіанти:

Рядки 2160—2164 першої редакції:

Ніде не чує людської мови
Тільки звір вис. йде в село.
Де чує труни. Не ховали. —
Вовків ляхами годували
Поки їх снігом занесло.

4-та редакція:

Ніде не чує людської мови
Звір тільки вис по село.
Гризучи труни. Не ховали. —
Вовків ляхами годували.
Аж поки снігом занесло
Огризки вочі.

В першій редакції текст далеко поправніший і коротший. А вислів: "Звір тільки вис по село, гризучи труни", — зовсім злий у порівнанні з тим же висловом у першій редакції: "Тільки звір вис. йде в село, де чує труни".

Рядки 2410—2413:

в першій редакції:

Бере снів.
Кладе в темну хату
Аж труситься, ніби чує:
"Ми не ляхи, тату!"

в четвертій редакції:

Бере снів.
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
"Ми не ляхи, тату!"

Хоч вислів "аж труситься" повторюється в цім місці першої редакції, але він сильніший від вислову: "й не дивиться" і в цім місці відповідніший ніж вислів 4-ої редакції, бо не суперечить слуховому враженню: *ніби чує*...

Можна було і ще наводити приклади, але я вважаю й цих досить, щоб оправдати свій вибір до видання саме першу редакцію поеми, як поправнішу, аніж останню, що має більш хвби і нестійності в вислові, які Шевченко, тільки розумово виправляючи, не перенявся цілістю твору і не переживав його, як цілий твір, наново зредатований.

ПОЯСНЕННЯ: *Гайдамаки* — народні повстання, що в XVIII. ст. повстали на Правобережній Україні проти польських панів, що наїздили в Україну й захоплювали землі і цілі райони сіл і володіли ними, як своєю власністю. Слово "гайдамака" є турецьке й означало ворохобник, своєвільник і відносилось до того, хто нападав на когось, грабував і навіть убивав. І це слово перейшло в Україну. Ними стали називати всіх тих, що нападали на польські маєтності, грабили, а самих панів убивали. Але, коли до напасників прилучався й нарід, і коли вони разом обороняли себе від чужинських панських кривд, то рух їх набрав ідейного змісту і виростав у національне оборонне повстання проти польських шляхецьких наїзників на Україну. Таких повстань в Україні було три: р. 1734, р. 1750 і 1768. І це останнє народне повстання й лягло в основу поеми Шевченка "*Гайдамаки*". Що викликало такі повстання? По-перше те, що українські землі захоплювались чужинцями-поляками; по-друге, що ці

поляки на займаних землях і селах робили утиски, накладали тяжку працю і т. д.; по-третє, переслідували релігію українського народу, щоб улегчити перехід його до римо-католицької віри; вони переслідували православну віру, замикали церкви, віддавали в оренду жидам, примушували, щоб за потреби церковні платили не тільки священикам, але й жидові. Це все походило з того, що Польща тоді дуже ослабала. Король не мав жадного авторитету. Польщею правила великопанська шляхта, а цю останню підтримувала дрібна шляхта, бо від неї була залежна. Такий порядок управління особливо в Україні переходив у шляхецьку сваволю, від якої український народ тяжко терпів; а будь який спротив таким порядкам тяжко карався: ватажки народних повстань вирост замучувались.

Із усіх гайдамацьких повстань найбільше повстання було 1768 р. Воно було й найліпше організоване, бо було підготоване запорізькими козаками. Коли це повстання загрожувало захопити майже всю Київщину, польська шляхта дуже злякалася, бо боялась народньої помсти, і почала збиратись в Умані, у сильному замкові С. Потоцького. На охорону Умані був приділений сотник *Іван Гонца*. Але коли він вийшов проти гайдамаків, яких вів запорізький козак, *Максим Залізняк*, то перейшов він на бік гайдамаків і з ним вкучі вирушив на Умань на панів. Умань був обложений, взятий і зруйнований.

Тоді Москва, все граючи подвійну ролю, щодо українського народу, підтримуючи то поляків, коли їй потрібно, то українців, наказала своєму війську повстання зліквідувати. А самі, як знес, москалі підступом підійшли до гайдамаків, своєю улесливістю заманили всіх провідників до себе, ніби на бенкет, замкнули їх і запорізьців на чолі з *Залізником* самі покарали: *Залізника* вислали в Сибір; решту з *Правобережжя* видали полякам, які їх позамучували людськими муками та карами.

Василь Григорович (1786—1865). — секретар Петербурзької Академії Мистецтва, в якій учився Шевченко; з походження був українець і видно проявив українські симпатії (“Не одцуравсь того слова, що мати співала”). Йому власне поет й присвятив свою поему й навіть узяв його у “ватажки” своїх “синів-гайдамаків”. В. Григорович своїми впливами багато прислужився поетові й допоміг йому скорше визволитись із кріпацтва; тому й поставлена у присвяті В. Григоровичеві дата: “22 квітня 1838. р.” — це день визволення Шевченка із кріпацтва.

хотіли.

- 13 *Над Вавилоном, над його садами*. — Вавилон — столиця стародавнього народу в Малій Азії, що називався — вавилоняни. Це місто було дуже багате і славне садами, що насадили їх вавилонські царі.
- 29 *Химерні слова*. — непевні; такі, про які не можна нічого певного сказати.
- 55 *Все письменні, дружовані*. — треба розуміти письменників, критиків і вчених.
- 55—65 Шевченко має на увазі критиків, яким усе не подобається; все б вони хотіли по своєму, щоб усе було так, як вони би

- 65 *На вас*, — на “Гайдамаків”.
- 71 *По нашому*. — себто по московськи.
- 74 *Мертвими словами*, — себто українськими; тоді всі були пересвідчені, що українська мова вже вимирає; навіть і деякі українці були такої думки.
- 77 *У постолох*, — себто якогось там *мужика*, *селянина* веде, замість того, щоб винів пана або панянку, як тоді було звичаєм і модою в літературі виводити і змальовувати тільки “благородних” і відвертатись від селян.
- 84 *Старці*, — кобзарі.
- 88—90 “*Матрьоши*” і “*Париша, радість наша*”, — популярні тоді московські романи.
Султан, паркет, штори. — салонне життя в Петербурзі і товариство офіцерів-уланів, що носили на шапці білі з пір'я чи з кіньського волоса “султани”, а на чоботах — острого, а на баях були перші танцюристи. Завдяки цьому те товариство гарно вбраних офіцерів і гарних танцюристів по паркетних дівках було для панночок найприсмніше. Тому Шевченко й має на увазі поради московських критиків: *складай, компонуй романи, оспівуй бали, вибране, веселе московське товариство сальонових кавалерів, оспівуй життя і пригоди офіцерів-уланів з панночками*, — тоді здобудеш собі гроші і славу. В. Сімович це місце пояснив зовсім мляво (див. “Кобзар” Шевченка під його редакцією, Київ-Ляйпціг, 1921).
- 97—98 Прислів'я.
- 117 *На вороних* замість: *на вороніх* задля ритму і рими.
- 142 *Скутара*, — передмістя Царгороду, бувшої столиці Туреччини.
- 152 *Хортиця*, — проти Великого Лугу острів на Дніпрі — де вперше була заснована Січ Запорізька.
- 153 *Метелиця*, — гуртовий танець колом. *Гопак*, — розгульністий, раптовий і скорий танець.
- 195 Вислів: “*скажу ще раз*” відноситься до слів: “*Буде з мене*”, бо справді, ці слова поет повторює: перший раз промовив, — див. рядок 185. А це (р. 195) вдруге повторює той самий вислів. Але він до вислову: “*Пан я над панами...*” не відноситься. Тому В. Сімович (див. “Кобзар” Т. Шевченка 1921 року) у своїм твердженні помиляється.
- 213 *Нерозумні*, — малі, шойно поетом зроджені, вивторені (в розумінні цілого твору, цілої поеми “Гайдамаки”).
- 225 Так учили в старій школі дяки; отак учився і Шевченко — по складах: т+м+а = тма; м+н+а = мна; *омсія* — значок над старою слов'янською буквою.
- 229 *Щирий батько*, — В. Григорович.
- 245 *Думу правди*, — слово *правда* Шевченко вживає у двох значеннях: 1) правда, що відповідає дійсній, фактичній стороні якогось факту, події; тому й *дума правди* — це є та дума козацька, що правдиво оповідає історію народу чи подію, про яку дума згадує; 2) вища Правда, Правда Божа, що відповідає тій Правді, що виходить із уст Божих. В цьому місці маєтись на увазі й та друга Правда, бо кобзар реановідає дійсну правду і разом із тим голосить і Правду Божу.
Інтродукція — від латинського слова: *introductio* — значить: ввід, впривід, вступ.
- 269 *Шляхечина*, — Польща, що воювала (“мірялася”) з Московією, татарами, турками (султаном), німцями.

- 278 *Стефан Баторій*, — польський король (1576—1586). За його влади козацтво щойно зорганізувалось. Тому де-хто вважає, що він (король) дав початок козацтву.
- 279 *Ян Собеський*, — польський король (1674—1699). І ці обидва королі не були в силі польську шляхту приборкати. Взагалі королі польські правили тільки номінально, а фактично шляхта робила, що хотіла.
- 285—286 Тут поет має на увазі французького короля Генрика Валуа, що був запрошений на трон Польщі, але не витримав шляхетської сваволі і непомітно р. 1573. втік із Польщі.
- 289 *Nierozwalam, nierozwalam!* — Не дозволяю, не дозволяю! Тут Шевченко згадує польський шляхетський закон. *право veto* (veto — латинське слово: не дозволяю). Цей закон був уведений р. 1589. у польський сейм, по якому всі ухвали повинні проходити одностайно. І вистарчило, коли хоч один шляхтич гукне: “nierozwalam”, як пропозиції, внесення перенадали. Так польська шляхта використовувала для своїх інтересів це право veto від р. 1652. І протягом одного століття до 1764. р. із 55 сеймів тільки 7 були доведені до нормального кінця, а решта 48 сеймів були зірвані одним шляхетським: nierozwalam. Ця сама сваволя ще в гіршій формі відбувалась на повітових сеймиках; тому й “*ревіли*” сеймики, що були дуже бурхливі, бо шляхта робила, що хотіла.
- 291 *Магнати*, — велика, багата шляхта, що жила в великих помістях і замках, мала право тримати своє військо. От такий магнат і був С. Потоцький, над військом якого був старшим сотник Іван Гонта. Це були у своїх помістях малі корольки, що й короля не слухали. Просто — шляхта, — це дрібні папки і бідніші; але вони тягнули руку магнатів, бо в більшості від них залежали.
- 294 *Поки не в Варшаві закусував...*, — або: поки в Варшаві не западував...
- 296 *Понятовський жвавий*, — Станіслав Август Понятовський — останній король польський (1764—1795). За його королівства Польща була розділена між Прусією, Австрією й Московією. Тоді то й Україна була розділена між бувшою Австро-Угорщиною (Галичина, Буковина й Карпатська Україна) й Московією (вся Придніпрянська Україна від Збруччя і Пруту починаючи). *Жвавий*, — меткий, спритний; але з королівством йому не поведлось, бо король був відочого.
- 301—302 *Понятовський* р. 1766. хотів закон “право veto” скасувати, але московський посол Рєпнін не дозволив йому це зробити. Причиною такої московської заборони була від р. 1764. умова між Прусією і Московією, щоб у державний лад Польщі не вносити жадних змін: вони бачили, що Польща сама йде до занепаду. А те, що право veto залишилось, було на руку польській шляхті; бо королеві вона не вірила і підозривала, що він тягне руку Москви.
- 309 До цього рядка — примітка Шевченка: “*Енциклопедический лексикон*, т. 5.: *Барська конфедерація* і “*Historja królestwa Polskiego*, G. S. Bandtke, tom 2”. Т. Ш. *Конфедерація*, — об'єднання, спілка, що повстала в Польщі між шляхтою. Виникла вона тоді, коли Польща у своїм полі-

тичним розкладі дійшла до краю. Авторитет короля вивав так низько, що йому не довіряли і з ним уже не рахувались. І от тоді між шляхтою незалежно від державної влади почали повставати такі силки, що заступали певний політичний погляд, політичну думку, яку мали боронити навіть із зброєю в руках. Такі силки між шляхтою називались *конфедерації*. Їх було багато. Шевченко зазначає аж *сто*. Можливо. Але найважливіших було три: *Радовська, Барська і Торговицька*. Перші дві повстали якраз у той час, коли серед народу в Україні підносилося незадоволення й кучилися повстанчі осередки: розпочиналась *Гайдамаччина*. Остання конфедерація складалась уже геть пізніше аж 1792 року. Причиною радовської конфедерації було те, що польська влада не хотіла зрівняти в правах з католицькою всі не римо-католицькі релігії. Тоді представник московського уряду, Кречетників підмовив польських панів, щоб вони таке зрівняння піднесли на соймі. Деякі пам'ятаючи те, що Москва оборонила їм "право *вето*", пішли назустріч і вирішили, що сойм ухвалив таке зрівняння католиків із некатоліками. Король польський не дав своєї згоди на переведення цієї ухвали в життя. Тоді московський посол Рєпін почав шляхту підбурювати проти короля, намовляючи її, що ніби то король хоче знищити шляхетські привілеї. В наслідок цього й повстал в Радомі конфедерація (1767. р.), проголосила всі права для некатоліків, провела свою ухвалу в соймі, і король мусів її підписати. Але цей закон викликав у деяких шляхтичів незадоволення, серед яких найвизначнішим провідником був Корецький староста *Юзеф Пулавський*. І ці останні з'їхались р. 1768 у *Бару* на Поділля й заклали іншу *конфедерацію, Барську*. Члени цієї конфедерації, не зважаючи на те, що вони діяли на українських землях, поставили собі метою боронити самостійність Польщі перед Москвою, обороняти свої давні шляхетські права й виповіли польському королеві війну, бо вважали його прихильником Москви. Тоді польське королівське військо вкупі з московським пішло на Бар, взяло його, а барських конфедератів прогнало в Молдавію, якою володіла Туреччина. Такий відступ барських конфедератів у володіння турецькі примусив турецьку владу вмішатись до барського конфлікту і вона виповіла Москві війну. З Молдавії Барські конфедерати відійшли до Австрії, до містечка Бяла, де на чолі їх став *Міхал Пау* (у Барі його ще не було). Тримавсь ці конфедерати вовсім, як польська держава, і навіть проголосили, що Понатовський вже не є король Польщі. Але згодом між провідниками цієї конфедерації повстали непогодження, тертя, що вилилась у внутрішню боротьбу, і Барська конфедерація цілком розпалась. Але під час гайдамацьких часів оця Барська конфедерація в Україні робила великі шкоди. По-перше, вона оголосила Українські Землі інтегральною частиною Польщі; по-друге, не маючи грошей, діставали їх у жидів, що їм помагали; по-третє, не полагодивши харчевої справи, вони розлазились по селах України і грабували мирне українське населення, руйнували його добробут і вбивали невинних людей, брали в полон навіть і дівчат. Оце все і привело до великого українського повстання, що прибрало назву *Гайдамаччина*, що всю свою ненависть звернуло проти панів (шляхти

- польської) і проти жидів, що стали по боці польської шляхти: пани давали їм в оренду церкви, коршми і навіть маєтки і жиди бачили в них своїх приятелів і спільників.
- 322 *Герш-ту*. — німецьке слово *hoerst du*, вимовлене жидівським жаргоном і значить: ти чуєш?
- 330 *Підѣси* зам. *підеш* задля ритму.
- 330 До цього рядка примітка Т. Шевченка: “*Вільшана або Ошана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою й Вільшаною по старому шляху — Боровиків хутір і корчма, де-б то Ярема Байстрик, а потім Галайда, був у жида наймитом (Од старих людей)*”. Т. III.
- 351 *Мюсті*, — *її мості* — скоротене від *її милості* — прикладалося в Україні, як величання, титул великої пани. Пана величали селяни: его мость (його милость). Запозичене воно з польського: “егомосць”.
- 372—418 Особисте, ліричне відступлення поета; поет як-би ділиться з читачем своїми враженнями, думками з приводу того, що змалював, намалював, уявив. Такі ліричні відступлення в Шевченка дуже часто перебивають його епічне оповідання, про те, що було в Україні або що сталося із його героєм. Такий спосіб, правда, літературної творчості в ту добу був дуже популярний. Його особливо любив і спопуляризував англійський поет Байрон. Шевченко, як тонкий і чутливий лірик, дуже любив так оповідати. Майже кожний більший твір його є багатий на такі ліричні відхилення від теми.
- 415 *З ніжими стінками* замість: *стінками* — задля рими.
- 460 *Мості-пане*. — милостивий пане.
- 466 *Лжеш*, — брешеш (польське слово: *łgać*).
- 478 *Ліпачію*, — благально-похвальна католицька відправа: ксьондз читає святому або про святого молитву, а присутні вірні в церкві всі миром співають, благаючи, щоб помилував або вислухав їх прохання.
- 488 *Огріщеній* зам. *огрищеней* — задля рими.
- 492 Див. “Кобзар” — поему “Іван Підкова” (примітка ряд. 24).
- 494 *Ще Польща не згине*, — польський національний гімн: *Jeszcze Polska nie zginęła*. Цього гімну тоді поляки ще не співали, бо його ще не було. Він повстав щойно в 90. рр. XVIII. ст., коли генерал Домбровський водив польські легіони у Францію і приймав участь у всіх боях Франції від року 1796. по р. 1813. і Польщі, якої, як держави, тоді вже не було. Але Шевченко навмисне цей гімн уклав в уста п'яних конфедератів, щоб підкреслити повну їх бездейність, убогість і профанацію національно-патріотичних виявів.
- 499 *Шмигляє*, — що-духу ганяє, бігає.
- 505—506 *Краковяк і мазур*. — польські танці, вальс — німецький танець, якого тоді танцювали в дуже прискоренім темпі.
- 522 Примітка Т. Шевченка: “*Неуніятів ляги називали схизматями*”. Схизмати від схизми (грецьке слово), а це значить розкол. Цим хотіли римо-католики відзначити, що до розколу церков на східню й західню була одна церква і то католицька, а православні від неї відколотися і тому римо-католики, особливо поляки, називали їх схизматиками.
- 557 *Ховай Боже!* — борони Боже! Борони Боже!
- 560—563 Тут оповідається про той погром, що р. 1766 поляки вчинили православним.
- 583 *Курника*, — під ніс муркоче, про себе, ледве чутно, наспівує.

- 585—586 Слова польського національного гімну: “Ми жнем, ми жнем, це Польща не загинула”.
- Титар*, — церковний староста: завідує церковною скарбницею, продає свічки, збирає гроші на церкву і т. д.
- 676 *Свѣтѣмъ блиснули* зам. *блиснули* — задля ритми.
- 689 *Свячений достану*, — свячений шік (див. рядок 861).
- Чигирин*, — місто над р. Тясмином на Київщині; бува столиця України від Богдана Хмельницького до гетьмана П. Дорошенка.
- 694 *На дзиґлику*, — на стільці, на кріслі.
- 720—725 Так увільняли гайдамаки життя в Україні, коли не було вже поляків.
- 749 і 750 *Не розкажу* зам.: *не докажу* — задля ритми.
- 770—771 Примітка Т. Шевченка: “*Про конфедерацію так розказують люди, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта з попомом (гонором), без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба*”.
- 783 *Нашиачем*, — мотузком, котрим (за роги) прив'язують, або ведуть рогату худобу.
- 787 *Приску, присок* — гаряча з вогнем зола.
- 817 *Наливайко*, — див. “Тарасова Ніч”, ряд. 61 (примітка).
- 827 Примітка Т. Шевченка: *Анахронізм* (не той час) “*титаря дяги замучили зимою, а не літом*”. Анахронізму (не того часу) вилни і Т. Шевченко, бо титаря замучили не р. 1768, а р. 1766. Та й місце не те вказав, бо його замучили не в Вільшавій, а Млієві. Того року (1766) саме польський уряд особливо переслідуював православних. І титар Мліївський, Данило Кущнір, за те, що сховав з наказу громади церковну дароносицю, і вправ жертвою жорстокої розправи фанатиків римокатолицької віри і жорстокого навертання на уніятську віру.
- 835 *Ясновельможний*, — титул гетьмана України.
- 840 *A за козаками* . . . — не докінчене речення. Поет уміяє не докінчити. Такий спосіб висловлювання є поетична фігура *замовчування*, коли поет під впливом вже інших думок свідомо не хоче речення кінчати (“*Та що й казати*”).
- 843 *A те, що минуло* . . . — *Не згадуйте, пани-брати* . . . — після цього рядка Шевченко один рядок опустив і те місце визначено рядом крапок. Але пізніше поет вставив його. Ось той рядок: “*Бо щоб не почувли* . . .” І тоді сенс цілого речення із додатком: ліпше не згадуйте минуле, щоб не почувли москалі, себто уряд, що старався витравити всякі згадки про славне минуле України.
- 847 *Чигирин*, — колись столиця України, а тепер . . . див. поему “Чигирин”, “Кобзар” т. II і “Гайдамаки”, (ряд. 828—836).
- 862 *Ножі обоюдоострі, мечі* (див. Поему “Чигирин”), — зброя, що гайдамаки готували на поляків, проти яких повстали. Тут теж анахронізм, бо ножі святити не 1. серпня (“на Маковія”), а раніше, і повстання почалося раніше; вже 8. липня Максим Залізняк сів у киево-печерській фортеці (кріпості), посажений туди москалями, що пішли полякам на допомогу.
- 864 *Кажан*. — ливок (Західня Україна).
- 487 *Тясмин*, — права притока Дніпра.
- 884—885 Примітка Шевченка: “*Себто вози з ножами. Гайдамаки вірили, що се був гостинець щедрої пані цариці Катерини II.*”

- Тоді Верлан, старшина кн. Любомирського, пустив чутку, що нібито цесарі московські помагають і будуть далі помагати повстанцям визволитись із-під Польщі. Року 1768 провокаторами підроблювались навіть різні “золоті грамоти”, які нібито вислала в Україну московська цариця Анна, пізніше Катерина II., та закликала різати панів, жидів та ушіятів. Вірив також і в вози “залізної тарани” від Катерини. А в дійсності та цариця покарала гайдамаків таким же жорстоким чином, як і поляки. А Шевченко тут іронізує та підміхується з такої легководухої віри народу.
- 892 *Смілянщина*, — район містечка Сміли на Клівщині, Черкаського повіту.
- 895 *В киреях*, — в довгій сукняній одемі з кобеняком (капішоном).
- 898 В цій розмові (діалогові) Шевченко komponує поему прозою, не віршом, щоб докладніше і реальніше з'ясувати настрої й інтереси тих, що приймають в подіях участь. Спочатку показує старшину. Одні покладають надію на Антона Головатого (див. статтю про посланіє “До Основ'яненка”) та його сина; другі — на Залізняка, на Гонту. Немає нічого певного, сталого; до всього критично і з недовір'ям (наприклад до нарад). Потім виводить запорожців і гайдамаків. Останніх змальовує заляканими: всього бояться і не так старших, як отих менших, що безпосередньо командують, але на члн (на рангу) завзятих. Одні запорожці — в огоні і в воду. Залізнякові вірні без застережень, і за ним стоять, як один.
- 908 *Коли тиє . . .* — речення не докінчене; так само фігура замовчування (див. прим. 840). Треба розуміти, — коли повстання закінчиться щасливо, то запанують в Україні козаки. *Козовий* — старший над усім запорізьким військом; *гетьман* — над військом цілої України.
- 910 *Сама*, — себто цариця Катерина II. Тут натяк на ті грамоти (див. прим. 884—885), що ніби то цариця розсилає. Тут теж анахронізм, бо Гонту фактично прилучився до повстання вже в 30 верстах (кілометрах) від Умані і в Чигирині на святі не міг бути і взагалі про Гонту і його наміри нічого не могла знати. Правда, можна думати, що незалежно від того могла цариця послати Гонті грамоту. Але це все тільки здогади на основі пізніших народніх переказів та польських підозрінь (див. повість Чайківського “*Węgrzyńoga*”).
- 933 Примітка Шевченка до слова “Волох”: “*За гайдамаками годив кобзар; його називали слітим Волохом (від розказував)*”.
- 948 *Пани зам. пани* — задля рими до слова: *молдовани*.
- 945 *Вологи* (волох), — румуни.
- 947 *Молдовани*, — населяли територію по річках: Прут і Серет — притоки Дунаю. Від р. 1350. — самостійна держава — Молдавія. Від р. 1511. — васальська залежність від Туреччини аж до р. 1859. В р. 1859, відійшла до Румунії. Головне місто Ясси. Управляв Молдавією молдавський господар (грецького походження), все одно, що воевода.
- 957—958 *Згадайте Богдана*, — тут мається на увазі гетьман Богдан Хмельницький, що був оженив свого старшого сина Тимоша з Локсандрою, донькою молдавського господаря Лупула й помагав йому військом р. 1652.
- 986 *Старче Божий*, — себто кобзар. Так нарід називав кобзарів

- тому, що дивинся на них, як на слуг Божих, що талант співа-
ти мали від Бога.
- 1016 *Катя* від катати, — бити, валити.
- 1027 *Чорним шлягом*, — до цієї назви примітка Т. Шевченка: “*Чорний шляг вигодив од Дмитра між устями річок Соко-
рки і Посичівки і біг через літорізькі степи, через воєвідства
Київське, Подільське і Волинське, — на Червону Русь до
Львова. Чорним названий, що по йому татари годили в
Польщу і своїми табурками вибивали траву*”.
- 1037 *Безз*, — йолоп, дурень, туман (галлицьке).
- 1076 *І ти*, — і все (ні гач — нічого).
- 1136 *Церков*, — Мотронин монастир біля Якобтина на Чигирин-
щині. Ігуменом цього монастиря був *Мельхиседек Значко-
Яворський*; він є виведений у постаті благочинного, що бла-
гословить наряд до повстання й усвідомляє його патріотичною
промовою; тут можна згадати ту позитивну роллю, що віді-
грали в визвольній боротьбі України монастирі своєю помітцю:
підтримували матеріяльно, переховували повстанців в ро-
лі чернців, послушників (напр. Максим Залізняк). А в
цім особливо прислужився ігумен М. Значко-Яворський.
- 1145—1147 *Крцєм святого Чигириня*, — до Чигириня, як бувшої столиці
Богданової, а тим самим і столиці України, Шевченко ставив-
ся з великим шереетом (“святий Чигирин”). Ця столиця по-
ветала в кривавій визвольній боротьбі українського козацтва
з поляками. Овячена козацькою “чистою, святою кровю”
(народна колядка: “де кровця капе, там церковця стане”);
сповита вищою правдою Божою (“Сторожа стане з того св-
ту, не дасть святого розшпачь”), сповнена якогось місяч-
ничного ісланиництва; недаремно Шевченко свій “Кобзар”
р. 1844. назвав “*Чигиринський Кобзар*”. А в рядках 1185—
1187 ця святість підкреслюється ще й тим: 1) що в захист
стануть “душі праведних і сила Архистратига Михаїла; 2) що
Чигирин через Архистратига Михаїла (патрона міста Києва)
об’єднується із всуукраїнською столицею Києвом: Чигирин
— посередня козацька столиця, Київ — остання — (Київ
Чигирин — Київ). Це все і підкреслює святість для Укра-
їнської Нації Чигириня.
- 1151 *Од Кошаевича*, — Петро Кошаевич-Сагайдачний, — геть-
ман України (1614—1622). Покрив себе славою в боях із
турками і Москвою. Походив із Самбора. За великі заслуги
перед Батьківщиною був р. 1622. похований в столиці Києві,
в Братському монастирі. Смерть цього великого мужа осіпвав
ректор Києво-Могилянської Академії *Касян Саквич*.
- 1173 До цього рядка примітка Т. Шевченка: “*Павла Наливайка
живого спалили в Варшаві; Івана Остряницю і тридцять
старшин козацьких після страшної муки розчленили
і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій-Богдан і син його
Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигириня; Чирнець-
кий, коронний гетьман, не доставши Чигириня, од злості
спалив їх мертвих (Георгій Кошицький)*”. Докладно про На-
ливайка див. “Тарасова піч” (примітка ряд. 60. *Остряниця*
або Острянин Яцко був гетьманом р. 1638. В першій бої з
поляками побив їх під містечком Голтвою над Целом, але
над Сулою у Жовнина був поляками переможений, і з части-

- ною свого війська відступив на Слобожанщину і там жив. Четвертували поляки інших старшин вже після Остриянина.
- 1174—1183 До цих рядків примітка Т. Шевченка: "*Полковник Богун потопив дягів в Інгулі. Зіновій-Богдан вирізав 40 з чимсь тисяч дягів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав дягів над Альтою. І та ніч, в котру те трапилось, зветься Тарасова або Кровава (Бахчись-Каменський)*".
- 1179 *Жовті Води*. — річка в Херсонщині, притока Інгульця. Має велике історичне значення. Тут Богдан Хмельницький р. 1648. вперше розбив поляків.
- 1180 *Корсунь*. — містечко над р. Россю в Канівщині на Київщині. Під Корсунем Хмельницький р. 1648. розбив поляків на голову.
- 1187 *Архистратига Михайла*. — Архистратиг Михайла — патрон міста Києва і тим самим — цілої України. На гербі міста Києва — його зображення.
- 1194—1197 *Над козаками хусточки*. — коли помершу людину ховають, то під час похоронного обряду вживають хусточки: чіпляють їх на Корогни, на руки, вішають на хресті. І в цім вислові треба розуміти такий сумний підсумок про цілий гайдамацький рух: боролись гайдамаки з ворогом, здобували волю, а в дійсності замість волі знайшли смерть; і з усього єдина слава — "біліє хустина" (на хресті); але ворог, щоб затерти всі сліди славного минулого України, і хустину вігне, щоб і знаку не залишилось від тієї боротьби.
- 1207 До цього рядка примітка Т. Шевченка: "*Так про Чигиринське свято розказують старі люди*".
- 1208 *Треті пісні*. — до цього заголовка примітка Т. Шевченка: "*Треті пісні — сігнал (гасло). Розказують, що Залізняка есаул, не дочекавшись третіх пісень, запалив Медведіаку, містечко між Чигирном і Звенигородкою*".
- 1220 *І в голови не кладь*. — і думка до голови не приходила.
- 1231 *Моторять*. — діють, чинять.
- 1246—1289 Ліричне відхилення від епічного оповідання; нагадує епізод із попередніх поем: "*До Основ'яненка*", "*Іван Підкова*", "*Тарасова ніч*".
- 1285 *І Альту, і Сену*. — до цих назв примітка Т. Шевченка: "*Тарасова і Варфоломєєва ніч — одна другій варт не стид Ражської тіари. Тіара — мітра папи*".
- 1318 *Черкаси*. — округне місто на Київщині; стоїть на березі Дніпра.
- 1366 *Канів*. — місто над Дніпром, коло якого могила на Чернечій горі, де похований Т. Шевченко.
- 1370—1371 Можна вважати, що це є поетична фігура — гіпербола (перебільшення), бо Гонта на Волинь не заходив. Повстання захопило тільки Київщину.
- 1373 *Дамаску*. — шабля, вироблена із дамаської сталі (криці). Дамаск — місто в Сирії. Ця сталь вважалась найкращою.
- 1385 *Хиря*. — болячка: це така лайка.
- 1387 *Есаулом*. — есаул — військова ранга: ад'ютант (помічник) отамана. Це слово турецького походження.
- 1422 *Микола*. — маються відомості, що це був писар Залізняка.

- 1433 *Та не найдю зам. не найдю* — задля ритму.
- 1457 *Царина*, — ворота, при в'їзді в село, в де-яких місцях — дільниці, рогачка.
- 1466 *Перевали-ваги*, — похитуючись то на один, то на другий бік.
- 1510 *У склепу*, — в підземеллі, в погребі, в півниці.
- 1548 *Гуґайціщина*, — невеликий ліс над озером недалеко від Кирилівки й Будиці.
- 1564—1587 Цілий цей уступ — ліричне відхилення від епічного оповідання.
- 1569 *Жити би та брататься*, — добрі наміри поета, миролюбиві добросусідські, але історія і найближча дійсність показала, що поляки до України все ставились, як вороги. Тому ці слова і думки поета не здійснилі. І далі Шевченко сам приходить до протилежної думки, що таке “братання” з поляками вже тоді було неможливе.
- 1587 До цього місця така примітка Т. Шевченка: “*До Унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то, може б, не різалися. Єзуїт Посевин, делегат (посол) папський, перший начав унію в Україні*”.
- 1593 *Воронівка і Вербівка*, — села на Звенигородщині.
- 1642 Примітка Т. Шевченка: “*Керелівка або Кирилівка — село Звенигородського повіту*”. Це те село, в якому Т. Шевченко провів свої дитячі літа.
- 1642 Примітка Т. Шевченка: “*Село Будица — недалеко від Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зовється Гуґайціщиною, за те, що там Залізняк збивав лядів з берези. Ляди, де був захований шляхецький скарб, і досі видно, тільки вже розруйновані*”.
- 1660 Примітка Т. Шевченка: “*Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі сить у сина того хлопця, которому був даний; я сам його бачив*”.
- 1688 Примітка Т. Шевченка: “*Лисляка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікчем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок. Богданом ніби то будований*”. Ми вже знаємо, що фактично Гонта із Залізняком зішлись біля села Соколівця недалеко від Умань.
- 1776 *Паца*, — про Паца див. примітку рядок: 309. Шевченко ввів Паца для більшої ваги самої події.
- 1779 *Потайники*, — підземні ходи (хідники).
- 1781 *Личать зорі?* — нічого не роблять?
- 1786 *Не кончили*, — це народне слово (“Коли людина кончиться”, — себто помре... така етнографічна запись); воно веде свій початок від староукраїнського докопаного минулого часу.
- 1797 Перед цим рядком Т. Шевченко приписав: “*Кобзар (грав і приспівує):*”
- 1808 *Яточка*, ярмаркове шатро, крамарська будка.
- 1867 *Царицина котійка*, — знак, по якому гайдамаки пізнавали один одного.
- 1865—1887 У відношенню жидів до Яреми повна протилежність до того, як він ставився, коли Ярема у нього був наймитом (див. розділ “*Ярема*”).
- 1894 *З пів-упруга*, — четвертина дня (від сходу до заходу); упруг — одна упругка волів у плузі, пшат зраного поля в час одної упругки волів, себто пів дня.
- 1907 Примітка Т. Шевченка: “*Майданівка — село недалеко від Лисляки*”.

- 1925 *На потулу*, — для підсилення, на допомогу; потула — сила, могутність.
- 1941 *Преподобниця*, — ніби свята, скромна, ніби горомлива.
- 1955 *Супоя*, — ремінь, яким стягають хомут.
- 1960 *Сирівець*, — квас із хліба, що крається й наливається киячю водою, і він кілька днів кисне. З нього це й роблять холодний борщ. Тут Шевченко і мав на увазі борщ-сирівець.
- 2012 *Лебедки* — примітка Т. Шевченка: “*Лебедки — давочий манастир між Чигрином і Звенигородкою*”.
- Гонта в Умані*, — Гонта — сотник вже від р. 1757. днірських (панських) козаків. Він був родом із села Росішок біля Уманя. Був у папа Потоцького, власника ключа сіл у такій дасці, що пан виділив його із під влади полковника-поляка, приділив його під безпосередню владу уманського губернатора Младановича й навіть наділив його селами (Росішки й Орадівка). Нараз вибухло повстання гайдамаків, що рушили на головну польську військову фортецю Умань. Гонти було доручено командування над військом проти козаків на чолі із М. Залізняком. 18. червня 1768. р. загопи Залізняка були вже недалеко Уманя під Соколіцем, Гонта вирушив проти цих повстанців. Але, коли побачив такий могутній народний здвиг проти польських гнобителів, враз ізбагнув своє фальшиве становище, що він не з українським покритвдженім народом, а проти нього з його ворогом, і перейшов із усім своїм військом на бік повстанців. Разом із М. Залізняком рушив проти поляків і взяв Умань приступом. Оцей розділ поема змальовує вже дальші події, коли Гонта вже вступив у місто Умань. Гонта був сотник реєстрового війська польського, був козак із доброю освітою і високої культури. І на польській службі дбав не про польські костели та інші культурні цінности, а старався унорядкувати й розбудувати свої села в дусі національним. До 1920. р. заховався у селі Росішках української архітектури православна церква, знимка якої містяться істориками навіть у підручниках історії України, як зразок українського національного мистецтва.
- 2154—2192 Цілий цей уступ показує, що повстання тягнулось майже рік. Правда, історичні факти стверджують, що воно вже через місяць було ліквідоване. Але треба признати рацію і Т. Шевченкові, що хоч московський полковник Гурієв підступом в перших днях липня 1768. р. і захопив головних провідників гайдамацького руху — М. Залізняка, Ів. Гонту й інших, але не всіх. Повстанці розбіглися з головних позицій боротьби; але бічні ще продовжували поляків турбувати і зводити з ними народні поразунки. Тому картина, змальована поетом на початку цієї пісні дуже кольоритна і цілком відповідає суттєвій правді, що український народ не примирявся із тим підневільним станом, а продовжував із своїми ворогами боротись далі. За місяць ліквідувати всенародне національне, релігійне і соціальне повстання на таким великим терені — річ неможлива. І Шевченко тут зовсім не помиляється, а скорше помиляються історики, бо не узгадують стихійної сили українського повстанчого руху.
- 2191—2192 *Так було і в Трої*, — в цій згадці про Трою (див. примітку до оди: “На вічну пам'ять Котляревському, ряд. 76) Шевченко хоче виправдати Гайдамаччину тим, що боротьба в житті

є вічна. Там, де є кривда національна, соціальна, релігійна, там є і спротив, там є і відрух визвольний. "Так було і в Трої, так і буде..." Так буде і в майбутнім, особливо тоді, коли поляки і далі будуть український нарід поневолювати, переслідувати й мучити.

- 2225 Примітка Т. Шевченка: "*Кіни narodowi (народові). "Кавалерія народова" — як звались польські драгуни; їх було тоді в Умані 3.000, і всі були побиті гайдамаками*".
- 2245 *Своєю зарпжу*, — треба розуміти своєю рукою; це є поетичний вислів і зветься *синекодога*, коли береться одна прикмета предмету (тут привласність) замість цілого предмету.
- 2291 Примітка Т. Шевченка: "*В Умані Гонта убив дітей за те, що їх мати-католичка помогла взуїтам перевести їх у католики. Младанович, товариш синів Гонти бачив з дзвіниці, як вони умерли, і як школярів базиліянської школи потопили Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але друкованого нема нічого*".

Про вбивство Гонтою дітей Шевченко використав опис цього вбивства в повісті польського письменника М. Чайківського "Węgryboga". Але поляк подав ці відомості, невідомо з якого джерела, з метою змалювати Гонту жорстоким, лютим звірем, що і власних дітей не пожалував, щоб тільки догодити розбійницькому натовпові — гайдамакам. Так представляє це все польський письменник. Сам факт, що Гонта вбиває дітей, Шевченко зачерпнув до своєї поеми, але з цілком іншою метою: во ім'я української нації, яку ставить вище всього на світі, як український патріот, Гонта жертвує всім, навіть дітьми, власним своїм життям, щоб тільки визволити Україну від польської неволи і зробити її вільною та славною. Поет показує жорстокість поляків, що мучать, вбивають невинний український нарід; а цей останній тільки обороняється від насильників. Діти Гонти були римо-католиками, а в Україні це було все одно, що поляки, бо й виховувались у базиліян. Отже для української нації діти ці були втрачені. Чи був цей факт дійсний, невідомо. Шевченко посилається на спомини Младановича, але він їх не міг читати сам, а тільки чув про них від поляків, бо серед поляків такі відомості в переказах були поширені і Чайківський посилається на ці джерела. Отже могли джерела поплутати, раз вони не були надруковані; таким чином, історія про це мовчить, бо про це не знає докладно. Сама ж картина вбивства Гонтою своїх синів і таємного самим же Гонтою їх похорону, є чудова, впрост геніяльна і по-задуму та ідеї надзвичайно глибока.

- 2302 Школа Базиліян (так називали поляки), себто Василіян, католицьких ченців, що по Україні засновували свої школи у протилежність до братських православних шкіл. Школи були добре на той час уряджені, і там учились діти багатих батьків (духовенства і шляхти). Але в тих школах виховували в ненависті до всього православного, а тим самим в Україні і до всього українського (національного, народного). Тому й руйнують цю школу гайдамаки, бо вони бачили в ній школу ворожу по духу (панську, католицьку), а то все одно, що польську. Справді, з тієї школи виходили діти з походження українці, а по духу відступники від свого народу, ренегати.

- Тому то Гонта й не був певний, що його діти вийдуть українцями і патріотами.
- 2470 *Епілог*. — це останню пісню Шевченко назвав “*епілог*”, — це слово грецьке і складається із приімєшника *епі* — після і *логос* — слово, — себто *післяслово*, післямова, останнє слово, кінцеве слово.
- 2483 *Они не гуляв, а другой умер*. Тут треба розуміти, як це бачимо нижче, що *бідусь* гуляв, а номер *батько* поета.
- 2484 *Місяць*. — значить місячник, себто велика рукописна або й друкована книга на цілий місяць; і в цій книзі всі життя святих розложені по днях, на які припадає святій. Повна назва — *Чет'ї-Місеї* (Місея для прочитання) і таких на цілий рік було аж 12 на кожний місяць — одна книга.
- 2487 *Коліщанина*, себто Гайдамаччина; походить від слова колоти, колій.
- 2501 *Навманя*. — як попало, без наперед означеного пляну.
- 2502 *Без книжної справи*. — себто не прочитавши нічого. Але така заява поета (рядки: 2501—2502) зроблена із скромності автора. Поема має глибоко продуманий план і повстала в наслідок дуже великої й уважної лектури Шевченка.
- 2524 *Та й замовкли: ножі поцербили*. — тут Шевченко ще раз підкреслює, що гайдамацьке повстання, підступом здушене московським військом, не припинилось так скоро, а продовжувалось “трохи не рік” (ряд. 252). І це дійсно *так мало* бути (див. примітку ряд. 2153—2192).
- 2528 *Гайдамаки*. — себто Гонта.
- 2531 *Брат названий*. — себто побратим, М. Залізняк.
- 2541 До цього рядка примітка Т. Шевченка: “*Зрадою взяли ляги Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайдаках у польський лагер недалеко Балти з одрізаним язиком, і правою рукою; Браніцький, польський генерал, так велів зробити, щоб він чоловібудь не сказав на його. Потім, кати роздягли його, як жито родила, і посадили на гарячі штаби заліза: потім зняли дванадцять нас з спини шкіри. Гонта взяв очима і страшно глянув на Б.: той махнув рукою, — і розняли Гонту начеверо, розвезли тіло і поприбивали на середозрестних шлягах. Залізняк, почувши, що так страшно ляги замучили Гонту, заплакав, занедужав, та й умер: його гайдамаки поховали в стіну над Дністром та й розійшлись*”.
- Із цензурних умов 1841. року Шевченко мусів виправити так, як написав на початку примітки: “*Зрадою взяли ляги...*” А в дійсності москалі взяли Гонту підступом, улесливістю, зрадою: полковник Гурієв, що наготовив військо проти гайдамаків, запросив до себе на бенкет Гонту й інших провідників повстання, а потім їх усіх увязнив і зв'язав. І всіх тих, числом 845, що були із Правобережжя, на чолі з Ів. Гонтою віддав Польщі і їх так замучено, як поет описує. М. Залізняка і ще 75 лівобережців його товаришів замкнув у киевопечерську фортецю. Всіх судили і заслали в Сибір; Залізняк і частинна інших (51 душа) звідти втікли. Але їх знову половили і невідомо, що з ними зробили.
- 2541—2547 Тут Шевченко оповідає, що Залізняка поховали гайдамаки “в чужу землю”. Мабуть в Молдавії. Чи так це було, чи інакше — невідомо. Але, видно, про смерть Залізняка якісь у

поета відомості були. Ніби причиною смерті була “нудьга”, мабуть туга, за побратимом Гонтою, якого поляки замучили. Все можливо. Раз уже втікав із Сибіру, то міг утікати і вдруге й опинитись за Дністром, де й номер. У примітці 2, ст. 88 В. Сімович твердить, що Шевченко подає відомості неправдиві; а де ж правдиві? В. Сімович і сам не знає. Так само В. С. заперечує, що гайдамаки, поховавши Залізняка, розійшлися. Чому це неправда, що повстанці могли розійтись? Такі категоричні заперечення коментатора не засновані на фактах. Головних, правда, забрали москалі й видали полякам, а решта? Решта “розійшлися, відкіля взялися...” цілком добре. Суд воляків над гайдамаками відбувався в Кодні на Волині. Найлегша кара була вибєвниця; а більшість гайдамаків так мучили, як тільки могла придумати жорстока польська душа. Лише підозра, що такий то був гайдамака, і йому відгинали руку чи ногу. Нелюдська жорстокість! Особливо мучили Гонту, але гордий, свідомий себе і своєї національної гідності патріот і знаку не показав, що він мучиться; своїх мучителів наділяв тільки погордою і призирством.

- 2564 Справді не вони, а москалі... все загарбали.
- 2574 До цього рядка примітка Т. Шевченка: “*Злодій, розбийник або гайдамака — такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх мають і досі*”.
- 2574—2577 Гайдамацький рух і його ліквідацію Москвою Шевченко ставить поруч із Запорізькою Січчю та її Москвою ліквідацією, р. 1775. В такому зіставленні однакової долі цих величезних національних витворів лише самим українським народом ховається їх однакова ідея й однакова національна вага. Це є справжній суто національна історія української визвольної боротьби, створена самим народом без української інтелігенції, вищої провідної еліти. А вождів творило саме життя в розгарі боротьби, протесту й напруження всіх національних сил у боротьбі з ворогом.
- Щодо Кубані й Дунаю, то тут Шевченко має на увазі створення нової Січі на місці зруйнованої Запорізької Січі на Дніпрі. Коли ця Січ була Москвою ліквідована, то частина запорозьких козаків не склала зброї, а відійшла до Туреччини, де від султана одержала землі над Дунаєм на острові Гедрелі-Богале біля Дунавця в Добруджі і там відновила Січ і назвала її Задунайська Січ. Друга частина запорожців р. 1793 з Антоном Гладким на чолі перейшла на північний Кавказ і відновила там Запорізьке військо під назвою “Чорноморське військо”, яке пізніше на стало було оселене у гирлі р. Кубані та на землях між Кубаню й Озівським морем. Першим кошовим Чорноморського війська був Харко (Загар) Чепіга.
- 2605 *Передмова*. — так назвав Шевченко своє *післяслово*, коли вже поему закінчив. Передмова звичайно пишеться перед твором, коли поет, перше ніж почати твір, хоче дещо пояснити, та про щось поінформувати і т. д.
- 2608 *Предисловіє*. — по-московськи висловлено, — значить — *передмова*.
- 2919 *Начнем же збо начало книги сице*. — в перекладі: почнем же початок книги так.

2626 *Що всі ми слов'яни.* — Шевченко тут констатує поширену тоді серед слов'янських народів думку про добросусідське братське співжиття між усіма слов'янами і має намір, добре бажання, щоб ідея братських стосунків, мирного життя розвивалась, щоб усі слов'янські народи мали добру волю між собою в мирний спосіб догодитись. Підкресливши таку засадничу думку, поет ніякже іронічно каже: “нехай *братуються* знову з своїми *ворогами*”. А чи ж з ворогом, що хоче загартувати все, що має український народ, можна брататись? Чи поляки доказали хоч один раз у своїй історії, що мали добру волю з українським народом порозумітись, як рівний з рівним? Ніколи! І поемою “Гайдамаки” Шевченко наочно доказує, що таке братання усіх слов'ян неможливе. І єдино можливі думки поета висловлені в поемі “Гайдамаки”, що тільки визвольна боротьба з поляками і москалями зможе врятувати незалежність України, бо порозуміння, добровільне братання цих народів із українським є неможливе: і поляки, і москалі хочуть тільки володіти Україною.

2635 Тут Шевченко тільки із скромності каже, що нічого не читав про Гайдамаччину. Ми ж уже зазначили, що поет, навпаки, багато читав про Гайдамаччину: Шульгіна про барську конфедерацію, Бандтке “Історію Королівства Польського”, Історію Русів”, “Історію Малої Росії” Бантшиша-Каменського, численні історичні повісті і поеми польські і московські, різні мемуари і т. д. Тому поема “Гайдамаки” є витвір після довгих і докладніших студій поета.

Субскрибенти. — латинське слово і значить воно підписники, себто ті, що наперед підписуються на якусь книжку. І Шевченко, коли задумав поему свою друкувати, оголосив був підписку на неї і розіслав по своїх знайомих. І отих два чи три десятки “козацьких імен” це і були ті “субскрибенти” на поему.

Це “послання” чи звернення до “субскрибентів” було вдруковане на внутрішній, третій сторінці, обкладинки і має характер жартовливого, гумористичного послання чи скорше відповіді на певні листи декого із тих підписників. Але кінець цієї відповіді є дуже цікавий. Тут Шевченко звертає увагу на тих земляків, що не хотіли признаватись, що вони українці, хоч поему бажали собі мати, але щоб про це ніхто не знав. Навіть і прізвища свої маскували, ховали за закінченням таким, яке є у дійсних москалів: *Кирпа-Гнучкошиєнко-Въ* (оце “Въ” українське прізвище: *Кирпа-Гнучкошиєнко* помосковлює і робить із носія його перевертня). Та й саме прізвище яскраво промовляє, хто за ним ховається, — той, хто *те шю* перед москалем, а як здибас земляка українця, то *не кирпу* перед ним, себто дре нося догори, погорджує. Тому й *Кирпа-Гнучкошиєнко-Въ*. Цих типів Шевченко більше ненавидів, ніж прямих, одвертих ворогів своїх. Це ворог захований, що робить усе підступом. Безсмертний ти такого земляка є М. Юзефович, що “приятелював із Шевченком, Кулішем, Костомаровим і інш., а що він зробив із Костомаровим, про це див. біографію Шевченка, (Передмова), розд. VI.

Н. Маркевичу.

ТЕКСТ. Текст цієї поезії захований у двох автографах: 1. переховується в Рум'яницькому Музею в Москві. Це той текст, якого послав Шевченко через руки Гр. Квітки-Осноп'яненка до редакції альманаху "Молодик" у Харкові. 2. бувш. Вашкевича й належав ВУАН. Тепер мені невідомо, де він переховується. Він походить з року 1859. В альбомі Сулієва, що належав Лазаревському, заховалась копія цього віршу, списана ним з "Молодика", де цей твір був надрукований. Ця копія була поправлена Шевченком (див. П. Зайцев "Твори" Т. Шевченка, т. II, ст. 201—202, Варшава, 1934). Я беру текст, як і П. Зайцев, з автографу першого, бо він є найраніший. Вперше цей вірш був надрукований у "Молодiku" за 1843 рік, кн. 2. Але автограф датується 1840 р., 9 травня.

ПОЯСНЕННЯ: Микола Маркевич (1804—1869) — поет і історик України. Писав по-московськи, але для своїх поетичних творів брав теми з українського життя або з української мнувщини. Його збірка поезій під заголовком "Українські мелодії" була надрукована в Москві р. 1831. Всі твори цієї збірки зачерпнені з України й оспівують тільки Україну. Походив із Полтавщини, де мав маєток село Турівку Прилуцького повіту, куди вліті що-року виїздив. Приятель Шевченка. Шевченко його любив і поважав як поета ("маєш крила, маєш сялу"). Тарас назвав його *Бандуристом*, а це тому, що М. Маркевич написав вірша "Бандурист", і співав про Україну. Його "Історія Малоросії" була надрукована в п'ятих томах в рр. 1842—1843, і яких цінстодіття поруч "Історії" Баятиша-Каменського була єдиним джерелом української історії.

- 1 *Бандурист*. — усе одно, що *кобзар*; тільки різниця в музичному інструменті: *кобза* — цоловецького походження від *кобизи* — струнний музичний струмент, а *бандура* — від італійської пандори. Ці обидва струменти служать для музичного супроводу при виконанню думи.
- 31 *Доля приборкала*. — значить приборала до рук, відняла волю.

Тяжко-важко в світі жити.

ТЕКСТ. Автограф цієї поезії не заховався. Вперше вірш цей був надрукований в "Молодiku" за рік 1843, кн. 2. З його Лазаревський переписав до альбому, що належав Сулієву. Вдруге був надрукований у Кобзарі 1860 р. Цей текст взятий з альманаха "Молодик".

На незабудь.

ТЕКСТ. Автограф цієї поезії не заховався. Вперше вірш цей був надрукований М. Левченком у "Київській Старині" 1902 року кн. II. Текст його взятий із примірника "Кобзаря", що був подарований того року В. Штернбергові, приятелю Шевченка по Академії Мистецтв, коли він їхав до Італії. І Шевченко, даруючи свою збірку творів, написав цього вірша, як присвяту від автора на пам'ятку.

ПОЯСНЕННЯ: В. І. Штернберг — студент Мистецької Академії і товариш Шевченка. Де-який час вони разом і жили. Шевченко його любив і в своїй повісті “Художник” присвятив йому ряд теплих вгадок. Штернберг поїхав в Італію і там незабаром помер. І Шевченко часто його згадував. Народився він 1818 р., а помер у Римі 8. IX. 1845. Штернберг, як маляр, визначився ескізами на українські теми, що він вивіз з України. Крім того, нарисовав він і кілька портретів з Шевченка, з яких один — на початку цього тому. Шевченко присвятив Штернбергові і свою поему “Іван Підкова”. Вперше пізнали вони один одного 1838 р. *На незабудь*, — значить: на пам’ятку, щоб не забув про автора і приятеля.

Мар’яна-Черниця.

ТЕКСТ. Поема ця — один із творів Шевченка, що залишився недокінченим. Текст поеми дійшов до нас у двох редакціях, 1. що Шевченко на пропозицію М. Костомарова в кінці 1841 року був послан до редактора альманаху “Сніг”, О. Корсуна, в Харків. Але друга книжка цього альманаху не була надрукована, й автограф поеми пролежав в архіві О. Корсуна аж до 1917 р., хоч був відомий багатьом нашим видавцям і бібліофілам: П. Кулішам, В. Доманицькому, І. Любому, П. Зайцеву, але їм не пощастило його від сина А. А. Корсуна в Ростова на Дону видобути для опублікування. Син, А. А. Корсун, московський монархист, не довіряв українцям із страху, що вони поперемиють Шевченкову мову на “галицьку”, не дав цього автографу, і він лежав в архіві А. А. Корсуна, що вважав його своєю приватною власністю, 75 років. І тільки в 1917 році син, продавши московській Академії Наук у Петербурзі півні архів О. Корсуна, передав туди й автограф цієї поеми Шевченка. Вперше був він опублікований М. Новицьким щойно в 1924 році на сторінках “Записок Історично-Філологічного Відділу” Всеукраїнської Академії Наук”, кн. 4, стор. 19—30. Копія цього автографу Шевченка була зроблена на початку 80-их рр. XIX ст. на просьбу сестер, Олександри і Глафіри Пєсьолівни, що особисто знали Шевченка ще з *Яготина* 1843 р. Син, А. А. Корсун дозволив їм цю копію зробити під забороною її друкувати. Той відпис, мабуть, зробила Олександра Пєсьолівна, українська поетка, яку Шевченко дуже цинив за її твори. Глафіра Пєсьолівна (по чоловікові Дунін-Борковська) була малярка (про не докладніше див.: Л. Білецький “Шевченко в Яготині”, вид. УВАН, 1949). Ця копія, видобута П. Зайцевим від небожа Олександри Пєсьолівни, капітана І. Пєзола р. 1914 й опублікована в “Кобзарі”, СПб. 1914 р. В році 1911 І. Любому пощастило було зробити з автографу поеми ще один відпис, але з забороною його друкувати. Все таки І. Любому зробив докладний опис автографу поеми й тих рисунків, що був поробив Шевченко на маргінесі ряду сторінок автографу. Але ця копія не була опублікована. Отже, перша редакція тексту поеми заховалась в автографові Шевченка і в обох копіях його: а) О. Пєсьолівни з 80-х рр. XIX ст. й б) І. Любова з 1911 р.

Друга редакція цієї поеми заховалась теж в автографі Шевченка й була опублікована П. Кулішем 1861 р. на сторінках “Основи”, кн. 9-та. Але текст цього видання П. Куліш, виправ-

ляючи вірш поеми, щоб наблизити його до правильного й послідовного чергування рядків восьмискладових із рядками пошестискладовими (по типу 8+6 на зразок поеми Шевченка "Катерина"), дуже в багатьох місцях відмінив текст автографу Т. Шевченка. Із того самого, мабуть, автографу був зроблений відпис (копія) цієї поеми. Цей відпис 1908 року В. Доманицький у другім виданні "Кобзаря" Шевченка опублікував. А в примітках своїх до цього "Кобзаря" на початку їх зазначає: "У. д. Сулієва в Петербурзі знайшовся зшиток поезій Шевченка, писаних, як знати, рукою М. Лазаревського й поправлених рукою Шевченка". Правда, П. Зайцев у приватнім листі до мене в цьому питанні, щодо поеми Мар'яна-Черниця, повідомляв, що в зшиткові Сулієва поеми цієї немає. Отже, з останнього повідомлення П. Зайцева треба думати, що текст-копія, опублікований В. Доманицьким не є копія М. Лазаревського, а невідомо ким зроблена. Але її текст поправніший, як текст Куліша в Основі і тим самим ближчий до оригіналу цієї другої редакції поеми.

Коротка історія цих двох редакцій тексту поеми "Мар'яна-Черниця" така (докладніше див. мою студію: Л. Білецький "Мар'яна-Черниця" Т. Шевченка" — історія тексту. Записки НТШ, т. 135, у Львові р. 1932): Т. Шевченко, послаючи початок поеми (два розділи) О. Корсуну р. 1841, писав: "Отак зачинається моя Черниця. А що далше буде, то я і сам не знаю. Здається і люльки не курю, а шматочки паперу, що була написана Черниця, розгубилися. Треба буде знову komponувати. А поки що буде, надрукуйте хоч те, що маю..." (Зап. Іст.-Філ. Відділу ВУАН. Київ. 1924, кн. 4, ст. 30).

З цього повідомлення видно, що Шевченко написав цілу поему, але листки цілої поеми затратилися, а залишився тільки початок її. І цей початок (перший розділ) Шевченко переписав, а другий розділ написав наново і послав О. Корсуну. Але, видно, ця тема поеми не давала поетові спокою, й він її почав писати вдруге і знову не докінчив. І в такому недокінченім стані поема й залишилась. І читання тепер, яка з цих редакцій тексту поеми є старша, стала загадкою для її дослідників та предметом їх наукової дискусії.

П. Куліш був перший, що пробував цю проблему розгадати. Він, публікуючи знайдений ним автограф другої редакції на сторінках "Основи" 1861 р. кн. 9., писав: "Поправок у рукописові (автографові — Л.Б.) майже немає, але оригінал, це, мабуть, *перший нарис*" поеми. Отже Куліш був тої думки, що автограф Шевченка, що публікується, є "перший нарис", себто оригінал поеми. Аргументи, себто докази Куліша, такі: "Отим деякі вірші недописані, в інших недодержаний розмір, деякі зложені з повторень, а в одному місці лінія, проведена від слова "одам", що ним починається невідомий нам рядок, показує, що автор мав намір доповнити й виправити свою поему."

П. Зайцев, назвавши другу редакцію (по його численню вона — перша) "черновою редакцією" заступає думку Куліша (Т. Гр. Шевченко, "Кобзар", СПб. 1914, ст. IV.). Б. Лепкий (див. "Шевченко", т. III., ст. 54), так само схиляється до думки Куліша; він пише: "Куліш редагував "Мар'яну" з черновика, може з першого нарису олівцем. Зайцев — з викінченого і приготованого до друку (по копії О. Псьовієвни із 1. редакції, яку

П. Зайцев опублікував 1914 р. — Л.Б.). М. Новицький висловлює ту саму думку; він пише: “Взагалі рукопис Корсуна являв собою остаточну редакцію частини “Мар’яни Черниці”, обробленої Шевченком у першому розділі на підставі тексту, опублікованого Кулішем... А Кулішеві “чернетки” здебільшого дягли в основу розділу Корсуневої “Мар’яни-Черниці” (див. Зап. І. Ф. В. ВУАН, кн. 4, ст. 32). Тєї самої думки і С. Бфремов (див. Поезії Шевченка, ВУАН, Київ 1927). Отже, з того видно, що думка Куліша, що його автограф (у мене 2. ред) є перший варіант поеми, себто оригінал, відбилась, як незмінна правда, у всіх зазначених дослідників цієї поеми. Нарешті, П. Зайцев цю саму думку заступає і в останньому виданні Творів Шевченка в Варшаві (Укр. Наук. Інст.), т. II., ст 204—205 і ст 322. Одне цікаве, що всі дослідники в один голос твердять ту саму думку, але ні один із них не спробував подати докази для свого твердження, зачерпнені з тексту поеми.

Мій погляд на взаємини цих двох редакцій був якраз протилежний, а саме: старша редакція є не та, яку опублікував П. Куліш (2. редакція), а та, яку Шевченко послав О. Корсунові до друку. Але оригіналом обох редакцій є ті листочки, на яких уперше була написана поема й які розгубилися (див. про це мою студію, згадану вище і зрєдагований мною “Кобзар” Шевченка, Прага, 1942 р., т. I., ст.: 283—284 і 339—336).

Щоб не говорити бездоказово, спробую навести приклади, що підтримують цю думку.

Рядки: 47—52:

I.

1. редакція.

А дитина!...
Обідрене; ледве, ледве
Несе ноженята...
(Достеменний син Катрусі.)
Дивляться дівчата!...

2. редакція.

А дитина!...
Обідрана, ледве-ледве
Несе ноженята...
Безталанний син Катрусі.
— “Дивіться дівчата!...”

Ці два варіанти, за винятком невеликих різниць, майже однакові. Тільки кінець у варіанті другої редакції — природний: хтось із дівчат вигукнув, побачивши кобзаря: “Дивіться дівчата”... Це місце в варіанті першої редакції продовжує оповідати кобзар: “Дивляться дівчата...” Але чому на кінці в спокійнім оповіданні автора стоїть кличний знак (!...)? А тому, що він Шевченком механічно перенесений із тексту 2. редакції. Чи правдивіше з оригіналу. Отже, варіант 2. редакції є старший.

Рядки 57—63:

II.

1. редакція.

“Діду, серце, голубчику!
Заграй яку небудь.
Я шага дам”... — “Я
[черешень!].
Всього, чого треба²⁾”

2. редакція.

— Діду-серце, голубчику!
Заграй нам що небудь!
Я шага дам, я — черешень,
Я натою медом;

1) Було в автографові спочатку: “Я черешень, коли хочеш”; але вислів: “коли хочеш” закреслив (М. Новицький не добре пояснив: прим. 1.).

2) Спочатку було: “Чого тобі треба”, але “тобі” закреслив і додав на початку рядка: “Всього, ”...

Всього дамо... одпочиеш
А ми потащюем...
Заграй же нам яку небудь."

А тим часом одпочиеш,
А ми потащюем.
Заграй же нам яку небудь".

Поправки в першій редакції свідчать, що в первісній автографові Шевченка, себто в оригіналі читалось не "Я панюю медом, а тим часом..."; а "Чого тобі треба", потім поет поправив на "Всього, чого тобі треба". Цей текст цей у 1. редакції в старший, може служити старший варіант: "Заграй яку небудь". Він же повторюється й на кінці цього уступу: "Заграй же нам яку небудь". Але Шевченко, пізніше опрацьовуючи в другій редакції цей варіант знову, завважив повторення: "яку небудь", і тоді, щоб не повторювати один і той самий вислів, поет виправив на "Заграй нам що небудь". Отже в цій місці старший варіант буде в першій редакції.

III. Рядки 100—114:

1. редакція.

Стала мати гадати
Та за пана єднати
А Мар'яна не до пана
Виходила гуляти,
Не до пана старого,
Усатого, товстого,
А з Петрусем, в гаю, в лузі —
Що вечора святого —
Розмовляла, жартувала,
Обнімала, мліла...
А тоді усміхалась, (спочатку було: усміхавшись"),
Плакала, німіла...

2. редакція.

Стала мати гадати
Та зятя єднати.
А Мар'яна не до пана
Виходила стояти,
Не до пана товстого,
Усатого, старого —
До Петруся, в гаю, в лузі
Що вечора святого.
Розмовляла, жартувала.
Обнімала, мліла, —
В раю жила, а іноді
Плакала, німіла...

й думка, є неоднаковий: в тексті першої редакції вони розвив-Спосіб роз'яснення теми в цій уступі обох редакцій, а з темою ваються в однім поширенім і стягненім реченні-періоді через протиставлення однієї акції підмету (Мар'яни) до другої: "А Мар'яна не до пана виходила гуляти... а з Петрусем розмовляла, жартувала, обнімала, мліла... усміхалась, плакала, німіла..." Але в погодженні присудків: "обнімала... мліла... усміхалась, плакала, німіла" "з Петрусем" немає синтактичної витриманості і правильності; не можна висловитись: "обнімала" "з Петрусем" чи "усміхалась" — таке речення конструктивно не доладне. І Шевченко зрозумів оцю первісно написану недоладність. І пізніше в тексті другої редакції її виправив. В другій редакції поет розбив це одне неправильно сконструоване речення аж на три окремих речення: 1. "А Мар'яна не до пана виходила стояти... до Петруся в гаю, в лузі що вечора святого" і таку узгодженість із висловом: "гуляти... з Петрусем" переносить на "виходила... до Петруся"; переносить логічний наголос з "гуляти" на "виходила"; 2. "Розмовляла, жартувала, обнімала, мліла". 3. "В раю жила, плакала, німіла". Правда, всі ці три речення мають один підмет — Мар'яна. Але ця конструкція захоче вже правильну будову речення й повну узгодженість окремих частин його. А коли прийняти на увагу, що в цьому варіанті другої редакції: "виходила стояти (а не

“гуляти”, як у попередньому) до Петруся” (а не “з Петрусем”), то й думка передається логічніше і правдивіше з побутового становища. Таким чином, текст у 2. редакції є виправлений і пізніший, а текст 1. редакції — раніший і старший (первісний).

Це твердження має зміцнюють і такі два основних приклади: Перший приклад: Стала мати гадати та *за пана* єднати. А Мар'яна не *до пана* виходила гуляти...” Але, відчувши, що вислів: “за пана єднати” є неправильний, бо “єднати можна тільки: *кого з ким*, або: *що з чим*, Шевченко в другій редакції виправив на вислів: “Стала мати гадати та *зятя* єднати...” Отже зовсім добре: кого єднати? — зятя. Але така зміна на ліпше потягнула за собою порушення логічної цілості цілого уступу, бо в 1. редакції ясно кого єднати: *пана*; а в другій редакції — взагалі *зятя*, неозначено якого. А далі, Шевченко несподівано виводить пана: “А Мар'яна не *до пана* виходила гуляти...” Отже, поруха конструкції вислову утворила альогічний скок у несподіванку, що той *зять* є пан. А цей приклад ясно говорить, що друга редакція вийшла тільки з тексту того, що є в першій редакції, а не навпаки.

Другий приклад. В першій редакції читаю: “А Мар'яна не до пана виходила *гуляти*...” Вислів “гуляти” є первісний. В другій редакції Шевченко завважив, що з побутового становища “гуляти” — не відповідає дійсності, і змінив його у другій редакції на вислів: “стояти”, — що є природніший. Але в рядках 154—155 цієї ж другої редакції читаємо: “Де Мар'яна до півночі? З ким вона *гуляла*? Тут Шевченко захоче первісний вислів “гуляла”, що й прозраджує його первісність і в оригіналі поєми, а “стояла” — вислів пізніший.

Таким чином, цілий вище наведений уступ у першій редакції є старший, а в другій — пізніший. Шевченко, поправляючи один вислів, не брав твір у цілості й тому, залишаються первісні сліди в пізніших редакціях. Маркантний приклад маю в точно датованих пізніших редакціях IX. розділу поеми “Гайдамаки” (див. вище). Цю саму методу редагування пізнішого тексту поет провадив і в цій поемі “Мар'яна-Черниця”.

Далі, наводимо приклад, що ще більше підтверджує нашу думку про те, що неконсеквентності в тексті — пізнішого походження, як наслідок вище зазначеної методи виправлювання тексту ранішого:

IV. Рядки 137—146:
Перша редакція.

Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуса, скажу йому:
“Орле сизокрилий!
140 Люблю тебе і *на сім світі*,
141 Як *на тім* любила.
142 Отак серце, *обнімемось*.
Отак поцілую!
Нехай *вкупі закопають!*
Умру --- не почую...

Друга редакція.

Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуса, скажу йому:
“Орле сизокрилий!
Люблю тебе і *на тім* світі,
Як *на чім* любила.
Отак серце, *обнімимось*,
Отак поцілую...
Нехай *вкупі заховать!*
Умру не почую...

З цього прикладу видно, що рядки 140—141 і ряд. 142 першої редакції передають думку консенквентніше, аніж вона висловлена в тексті другої редакції. А така правильність думки може повстати тільки тоді, коли вона родиться в часі першого компонування, а не тоді, коли поет пізніше переписував механічно й вислови: “на сім” і “на тім” поставив навпаки, як це видно з тексту другої редакції. Отже, вислів першої редакції є правильний, старший і ближчий до оригіналу поеми. Так само, природніший і старший є вислів першої редакції “обнімемось”, як і “поцілую” — в майбутнім часі дійсного способу, аніж у другій редакції, де Шевченко перший вислів: “обнімімось” поставив у наказовім способі, а другий залишив у майбутнім часі способу дійсного. Так само і вислів першої редакції: “закопають” є природніший, ніж у другій редакції “заховають” замість “поховають”, але Шевченко поставив “заховають”, що звуково кореспондує для поета ліпше із “закопають”; але це “за—” прозраджує його первісність у першій редакції. Отже, текст цілого уступу першої редакції є старший від пізнішого у другій редакції і ближчий до оригіналу.

Перехожу тепер до дальшого мотиву поеми.

V.

Рядки 232—235:

перша редакція:

- 231 Його щастя, його доля,
232 Мої чорні брови,
233 Довгі вії, карі очі,
234 Ласкавеє слово.

Рядок 232 в автографові О. Корсуна первісно був такий: “Мої карі очі й чорні брови”, але Шевченко “карі очі й” — власноручно закреслив (див. примітку М. Новицького до рядка 201: Записки Іст.-Філ. Відділу ВУАН, ки.

Друга редакція:

- Його доли — мої брови,
Мої карі очі;
Моє слово — панство-царство;
Нічого не хоче
У кайданах, моя сиза, —
Та не спротою!
Тільки, мамо, поб плакати,
Щоб співать зо мною...

IV, ст. 35).

Щоб зрозуміти, якої редакції наведений уступ є старший, звертаюся до рядка 232 (201. по виданню М. Новицького). Спочатку цей рядок виглядав так: “Мої карі очі й чорні брови”. Але Шевченко “карі очі й” скреслив і залишив вислів: “мої чорні брови”. Вислів же “карі очі” з цього рядка переніс до другої половини рядка 233: “Довгі вії, *карі очі*”. В другій редакції я спостерігаю іншу картину: у відповіднім до рядка 232 (201) першої редакції читаю: “Мої карі очі”. Цей рядок є якраз початком первісного вислову 232 рядка першої редакції, в якому Шевченко “карі очі й” скреслив. У другій половині попереднього рядка другої редакції стоїть: “мої брови”. Отже, старшим тут є вислів другої редакції:

Його доля — мої брови,
Мої карі очі.

Коли ж Шевченко переписував з оригіналу рядки 231—232, то змінив, почавши з вислову: “його щастя”, тоді вислів: “його доля” пересуває у другу половину 231 рядка, а вислів: “мої

брови” за браком місця в цьому рядку мав би відпасти; але поет, замінивши “мої” на “чорні”, і цілий вислів: “чорні брови” з додатком “ї” ставить на кінці дальшого рядка 232 та, помітивши, що цей рядок із шостискладового став десятискладовим, він скреслює середину його: “карі очі ї” і переносить цей вислів на кінець дальшого 233 рядка й тоді під впливом таких змін цей 233 рядок зовсім переробляє, а за ним переробляє й рядок 234. Тоді дальші чотири рядки, як уже невідповідні, зовсім скреслює. Таким чином, цей цілий уступ у другій редакції є старший, а скорочений у першій редакції є пізніший.

Цей уступ є частиною прегарної пісні, яку співав Мар’яна в першій редакції у відповідь матері, що задумала Оксану одружити з паном, сотником Іваном, старим і Мар’яні осоружним.

В другій редакції ця сама пісня наводиться поетом і вставляється в розповіді кобзаря про злу матір і сумну долю Мар’яни, яку мати хоче віддати силою за старого й нелюбого. І далі кобзар оповідає, як Мар’яна, коли мати заснула, вийшла в садок і почала співати і плакати і завваживши, що перед нею стоїть любий Петро, крізь сльози починає співати цю пісню, повну жалю, звернену на адресу відсутньої матері. Ця пісня в першій редакції замкнена в ліричний цикл повторення в кінці її перших чотирьох рядків. Ця властива форма глибоко ліричної Шевченкової музи надала пісні замкнену поетичну цілість. В другій редакції, щоб не повторювати цих 4 початкових рядків на кінці пісні, Шевченко ставить тільки початок її, одно слово: “оддай...”, а далі провів риску — знак, щоб потім у чистовім відписові цю строфу вставити. П. Кудіш цього Шевченкового знаку не зрозумів і саме слово: “оддай” прочитав, як “оддам” із зазначенням, що він не знає сенсу його.

Коли ж Шевченко переписував і komponував поему для О. Корсуна, то кінцеву строфу вписав повністю. Таким чином, ціла пісня Мар’яни в другій редакції є старшою і ближчою до оригіналу (перісного тексту).

Нарешті, в 1. редакції тексту з цієї пропозиції матері й пісні-прохання Мар’яни вив’язується цілий діяльог, що правильно і послідовно переводиться поетом аж до його логічного кінця й закінчується тою самою подією, як у другій редакції в розповіді кобзаря перед піснею Мар’яни: стара мати не взяла на увагу слів Мар’яни й пішла спати, а Мар’яна “за сльозами ледве вийшла з хати”. На цій 1. розділ поеми в першій редакції кінчається.

У другій редакції цей діяльог на самім початку переривається перефразованою народньою піснею про матір-гадку, що літаючи, криче, і про дівчину, що ходить у гаю і плаче... Потім той діяльог ніби нав’язується, але вже zdeформований неуважністю поета до цілоти оригіналу, коли він останнього перепрацьовував. Навожу обидва варіанти цього діяльогу після відспіваної пісні обох редакцій:

VI. Рядки 240—267:

Перша редакція.

— “Дочко моя, Мар’яно,
Оддам тебе за пана,

Друга редакція:

— “Дочко моя, Мар’яно!
Оддам тебе за пана,

За старого, багатого
За сотника Івана!"
— "Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном."
— "Не вмреш — будеш

[панувати,
Будеш діток годувати!"

— "Піду в найми, піду в люди,

А за сотником не буду."

— "Будеш, дочко Мар'яно,

За сотником Іваном!"

Заплакала, заридала

Сердешна Мар'яна...

"За старого... багатого...

За сотника Івана..."

Сама собі розмовляла,

А потім сказала:

"Я ще, мамо, не вироста,

Ще не дівувала,

Бо ти мене не пускала

Вранці до криниці,

Ні жита жать, ні льону брать.

Ні на вечерниці,

Де дівчата з парубками

Жартують, співають

Та про мене, чорнобриву.

Нижком розмовляють."

За старого, багатого,

За сотника Івана."

— Умру, серце-мамо,

За сотником Іваном!"

— "Не вмреш, — будеш

[панувати,
Будеш діток годувати!"

Мати галка, мати чорна

Літаючи кричче;

Чорнобрива дівчинонька,

Ходя гаєм, плаче.

Летить галка через балку,

В степу погуляти,

А дівчина нудять світом.

Ні з ким розмовляти.

Не пускає її мати

Вранці до криниці,

Ні жита жать, ні льону брать,

Ні на вечерниці,

Де дівчата з парубками

Жартують, співають,

Та про мене, чорнобриву

Нижком розмовляють."

Коли в першій редакції цей діалог між Мар'яною й матір'ю творить певну цілість від початку аж до кінця, то в другій редакції він переривається ніби піснюю, яку співає кобзар, і тим логічний розвиток теми й думки порушується. І коли в першій редакції через викінченість діалогу *прямою мовою* Мар'яни закінчує діалог у першій особі, то в другій редакції після перерви піснюю про матір-галку жаль Мар'яни першої редакції в першій особі *прямої мови*: "*Бо ти мене не пускала*", — переходить до кобзаря не *прямої*, а *розповідної мови* в третій особі: "*Не пускає її мати...*" А далі й кінець цього уступу провадиться, як і в першій редакції в першій особі *прямої мови* Мар'яни: "*Та про мене, чорнобриву, нижком розмовляють*". Ця наочна деформація тексту другої редакції свідчить яскраво й є незбитим доказом, що *цей текст є пізніший і заснований на тексті першої редакції або її первісного тексту*. Таким чином, діалог між Мар'яною й матір'ю в тексті першої редакції є старший і ближчий до оригіналу, а в тексті другої редакції — пізніший.

Підсумовуючи все вище досліджене на основі конкретних прикладів, я приходжу до таких висновків: 1. "Текст прикладів II, III, IV, і VI. є старший і ближчий до оригіналу в першій редакції, себто автографу О. Корсуна; 2. Текст прикладів I. і V. є старший і ближчий до оригіналу в другій редакції, себто, того автографу, що мав його П. Куліш. Ці спостереження доводять мені, що ні одна з цих обох редакцій поеми не є оригіналом одна для другої, тим більше, автограф Куліша не є оригіналом автографу О. Корсуна, як це твердять вищеназвані дослід-

ники, а оригіналом для цих обох редакцій є якийсь інший текст поеми, до цього часу невідомий. На мій погляд цим первісним і найстаршим текстом був той скрипт, про який Шевченко згадує в листі до О. Корсуна, як про “шматочки паперу”, що “розгубилися”. Але відома нам перша редакція (автограф О. Корсуна) є ближча до того первісного оригіналу і старша від тексту другої редакції (автографу Куліша). Тому я й кладу його в основу свого видання, а текст П. Куліша в його відмінній частині подаю в поясненнях.

До автографу О. Корсуна додана і присвята поеми “Оксані К. . . . ко.” з підзаголовком: “На пам'ять того, що давно минуло”. Це єдиний текст, що заховався повністю. До його опублікування П. Зайцевим (у копії О. Псьовітни) і М. Новицьким (ув оригіналі) друкувались тільки перші 14 рядків, як окремі вірш. Вперше був опублікований він Кулішем ув “Основі” за 1861 р. кн. 3. з невідомого автографу (може і з альбому М. Селецької, куди ця перша частина і була записана з пам'яті після того, як цілі її всі 30 рядків були вже разом із поемою в О. Корсуна). Про можливу історію тексту присвяти “Оксані Коваленко” див. мою студію “Мар'яна-Черниця” Т. Шевченка (історія тексту”. По автографу О. Корсуна я її (присвяту) і передрукую.

ПОЯСНЕННЯ:

- 1 Оксана Коваленко, — дівчина с. Кирилівки, подруга дитячу дит Т. Шевченка. З нею поет дитиною провів найкращі дні. Довька вдови, сусідки Тараса, внесла в душу нашого поета-сироти дуже багато радісних і щасливих хвилин. Крім цього заспівав, Шевченко згадує про Оксану ще в таких творах: “Ми вкупці колись росли”, “Мені тринадцятий минало”, “Не молилася за мене”, “Три літа”. Оксаночці присвячена й оця поема “Мар'яна-Черниця”. Матері обох дітей, дивлячись, як вони товарюють і разом любенько граються, мріяли їх одружити, як виростуть. Але їх розлучили. І більше вже вони не зустрілися в житті ніколи.
- 51 *Достеменний син Катрусі*, — себто Івась, син Катерини із поеми “Катерина”. Але тут поет підіймає “сина Катрусі” до символу, що означає кожного такого самого, що безбаченком і безталанним прийшов на світ, водить сліпого старця-кобзаря (чи лірника, чи просто жебрака). Тому й *достеменний*, себто зовсім такий, як син Катрусі з поеми “Катерина”.
- 123—126 Шевченко (кобзар) питає: чи можливе таке, що ті, що щиро любляться, можуть розійтись і не побратись? Питання для Шевченка, як романтика й ідеаліста, цілком природне: коли хто ко-го любить, то любить до гробу і навіть за гробом.
- 196 *Пристріт*, — це така в народі поширена слабкість: сам не по собі, нудно робиться, ломить кості, а часом і гарячка; поветрає вона з уроку; хтось наврочив: *погано* подивиться, скаже *погане* слово, хтось *поганий* зустрінеється, перейде дорогу і т. д.
- 220 *Бурлакує*, — себто живе парубком. В дійсності бурлака — людина (чоловік, парубок), що не тримається дому, йде в світі, не сидить на однім місці, переходить з місця на місце, блукає світами . . .
- 284—314 Тут змальовується похід *приданок*, себто замужніх жінок, що беруть участь у всіх весільних обрядах, що відбуваються після прийняття молодих у хаті молодого. Ці приданки ніби в делегації

Йдуть до батьків молоді запросяти на весілля до молодого і співають відповідних пісень в час подяки їм за добре виховання доньки і збереження її чистоти й честі. Цей обряд називається *перезвою* себто запросянами.

351 *Спориш*, — трава, що росте при дорозі.

389 За високими *горами* зам. *гірами* — задля ритму до *степами*. Від рядка 185 починається новий варіант “Мар’яни-Черниці”, *літній*: подаємо його в цілому:

Минулася твоя доля.
Навіки минула!
Чом ти вчора, як вернулась,
Навік не заснула?
Було б легше в домовині
Одинокій святи, —
Тоді, може б. над тобою
Заплакала мати.
Тепер мати не заплаче,
Та й не заспіває;
А лиха ще буде-буде,
Поки заховають.
Отаке то, мої любі,
Бува на сім світі:
Одна дочка у матері
Та й тій тяжко жити!
По садочку походжав,
Слізюньки втирає;
Поглядає на сонечко. —
Пече, а не сяє,
Стоїть собі серед неба,
Мов сміється з неї:
Воно не зна, що Мар’яна
Рада б під землею
Заховаться од матері,
Щоб не почуť знову
Тії мови, що вже чула,
Проклятої мови.
Воно не зна, що як зайде
Спочити за гаєм,
Петрусь вийде на долину,
Петрусь заспіває,
Петрусь її розпитає,
Як брат заговорить,
Поцідує, розпитає
Про лютеє горе.
Не знала Мар’яна, чого серце мліє,
Чого плачуть очі... Нашо його знать?
Хиляться тополя, куди вітер віє, —
Тяжко одинокій на степу стоять.
Утомиться вітер, — тополя спочинне:
Отак і дівоча мине хуртовина.
Тяжко одинокій на степу зустрічатъ.
А ще гірше любій попереду знать,
Де і як спіткає лихая година.
Несподівано Мар’яна
Зустріла недолу.

Співа, було, а іноді
Дав слюзам волю, —
Сама не зна, чого плаче;
Може серце й чує
Та не вмів розказати
Про те, що віщує:
Раз у вечері Мар’яна,
Як мати заснула,
Шила слухать соловейка,
Мов зроду не чула.
Вийшла в садок, послухала.
Сама заспівала
Та й замовкла; під яблуню
Тихесенько стала,
Заплакала, як дитина
Без матері плаче...
Петро стоїть перед нею. —
Нічого не бачить.
“Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, мое серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить
Доли не шукає;
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка на вгороді.
Цвіте-процвітає;
Має поле, має волю,
Та доли не має.
Його доля — мої брови,
Мої карі очі;
Моє слово — панство-царство:
Нікого не схоже.
У кайданах, моя сиза, —
Та не сиротою!
Тільки, мамо, щоб плакати.
Щоб співать зо мною, —
Оддай...
— “Дочко моя, Мар’яно!
Оддам тебе за пана,
За старого, багатого.
За сотника Івана”.

— “Умру, серце-мамо,
 За сотником Іваном!
 — Не вмиреш, — будеш панувати,
 Будеш діток годувати!
 Мати галка, мати чорна
 Літаючи криче;
 Чорнобрива дівчинонька
 Ходя гаєм, плаче.
 Летить галка через балку,
 В степу погуляти,
 А дівчина нудить світом:
 Ні з ким розмовляти.
 Не пускає її мати
 Вранці до криниці,
 Ні жита жать, ні льону брать,
 Ні на вечерниці.
 Де дівчата з парубками
 Жартують, співають
 Та про мене, чорнобриву,
 Нішкого розмовляють:
 “Багатого дочка батька,
 Шляхетського роду...
 — Тяжко, мамо, важко, мамо!...
 Нащо дала вроду?
 Нащо брови змалювала,
 Дала карі очі?
 Все дала, тільки долі.
 Долі дати не хочеш.
 Нащо мене годувала,
 Нащо доглядала?
 Поки лиха я не знала,
 Чом не заховала?”
 Не слухала стара мати,
 Ягла спочивати;
 А Мар'яна заплакала.
 Ледве пішла з хати.

II.

“Злякалася”, — дума мати:
 Нехай переплаче!”
 А Мар'яна за сльозами
 І світу не бачить.
 Пішла в садок... Серце мліє,

Як згадає пана.
 Серце мов, рибко моя,
 Мар'яно, Мар'яно!
 Постривайте!... Заспівала, —
 Пішла дїна гаєм:
 Не про *Гриця* — про *Петруся*
 Так і виспівала.
 Заспівас, опиниться,
 Послуха, та знову, —
 Аж голосок утомився.
 Петрової мови
 Не чуць, нема, не гукає,
 Не кличе: “Мар'яно!
 Де ти, пташко? Вилинь серце,
 Серденько кохане!”
 Нема Петра, не чуць Петра...
 Невже ж то покинув
 Сиротою чорнобриву
 При лихій годині?
 Побачимо... А тим часом
 Попад темним гаєм,
 Як русалка жде місяця,
 Мар'яна блукає.
 Не співає чорнобрива,
 Тяжко, тяжко плаче...
 “Ой, вернися, подивися,
 Зрадливий козаче!”
 Утомилася би Мар'яна, —
 Утомя не чує;
 Без Петруся в гаю, в лузі
 Ходичи ноує,
 На схід сонця червошіє,
 Ховаються зорі;
 Іде дівчина до хати,
 Несе своє горе.
 Прийшла в хату — спала мати,
 Глинула на неї:
 “Ой як би ти, мамо, знала,
 Якою змією
 Окрутила мов серце
 Рідної дитини...”
 Та й упала на постелю.
 Як у домовину!

Утоплена.

ТЕКСТ. Заховався автограф цієї балади. З нього, як зазначає П. Зайцев у примітці (ст. 202), балада була надрукована з деякими поправками в Альманасі “Молодик” кн. 2. в Харкові р. 1843. Текст цього автографу, що тепер переходується в Румянцевському Музеї в Москві, був опублікований І. Любимим на сторінках “України”. Київ 1907, кн. 2. Втретє — в “Кобзарі” 1860 р. В примірнику “Кобзаря” 1860 р., що належав

Цвітківському, Шевченко деякі рядки поправив. І цей останній поправлений 1860 року текст П. Зайцев опублікував у зредатованім ним виданні Творів Шевченка в Варшаві, т. II., ст. 150—155. Заховалась ця балада і в альбомі Судівна (копія Лазаревського з “Молодика”), з поправками Шевченка. В основу свого видання я кладу текст автографу, себто той найраніший текст, що С. XII. 1841 року був поетом написаний. Роблю це тому, що згідно з моїми засадами, він є безпосереднє скомпіюваний поетом, як суцільний твір, а, крім того, щоб, по-перше, оминуть ті копії (конектури) з нього, які робить П. Зайцев у двох місцях до свого “найпоправнішого” тексту “Кобзаря” 1860 р., прим. Цвітківського; а по-друге, він є повніший, бо в ньому є ті 4 рядки (90—93), які редакція “Молодика” скреслила, і вони ніде в інших виданнях не повторені.

ПОЯСНЕННЯ: Цей твір є така сама балада, як “Причинна” й “Тополя”.

5—10 Тут Шевченко не тільки малює картину словами, але й *звуково передає шелест осоки, яку хитає вітер*. Цим надає картині ще більшої точності й таємничості, ще більшої живості. В цій поетичній фігурі є алітерація, себто вживання шипучих (ш, ч) та сичних (с, ц) звуків — це фонетична фігура; крім того, в цілому таке наслідування звуків природи називається з-грецька: *ономато-поетична* фігура.

104 *Трути*, — себто отрута.

Човен.

ТЕКСТ. Текст цієї поезії (вірша) заховався, як зазначає П. Зайцев, у двох редакціях. Перша довша дійшла до нас у копії, знайдений у паперах Аліни Костомарової, дружини відомого історика М. Костомарова, і вперше була надрукована М. Могилянським на сторінках журналу “Вестник Європи” 1909 р., кн. 5. Погоджуюсь із думкою П. Зайцева, що текст цієї копії був відписаний із найранішого автографу Шевченка. Він є повніший у першій частині аж на 4 рядки (на цілу строфу) і має 4 строфи, а в другій частині (рядки 21—24) заховує цілість строфи, друга половина якої (рядки 23—24) в автографові другої редакції пропущені і тим ця строфа механічно здеформована. Ця друга редакція заховалась в автографові Шевченка, що був посланий до альманаху “Сніг” О. Корсуня в Харків і не була надрукована. Вона, ця редакція коротша від першої на 6 рядків, себто на півтори строфи.

П. Зайцев у варшавськім виданні творів Шевченка (том II.) опублікував коротшу, себто другу редакцію, доповнивши з першої двома рядками неповну, передостанню строфу її. Я не погоджуюсь з П. Зайцевим, що “таку вставку не можна вважати контамінацією”. Формально це є контамінація з двох різних редакцій (довшої й коротшої) тексту. А її можна було оминуть, надрукувавши текст першої редакції повністю, що я й роблю у своїм виданні.

Гамалія.

ТЕКСТ. Автограф-оригінал поеми не зберігався. Дійшов до нас автограф з 1859 року, що переховується в УАН (бувши Важеняча), але цей автограф пізніший. Маємо також частину автографу, власне тільки автограф пісні “У туркеї по тім боці”. Текст найранішого автографу зберігався тільки в першій виданні поеми 1844 р. Цей текст 1858 р. Шевченко трохи поправив. Крім того, вдруге ця поема з деякими поправками була надрукована в “Кобзарі” 1860 р., а в примірську Цвітковського “Кобзаря” 1860 року Шевченко знову дещо поправив. Оцею останні текст і бере П. Зайцев до варшавського видання. Я беру до свого видання найраніший текст поеми з року 1844. І в цім тексті роблю тільки одну кофактуру, яку 1858 р. зробив сам Шевченко, а власне, вирівнюю вислів: замість “В заліах руки принести”, що не в добра форма, виправляю на “В залзі руки принести”, бо тут подається не множина речей, а матеріал, що в множині не вживається, з якого речі зроблені, хоч той матеріал і означає множину — кайдани. Цей поетичний вислів називається метонімія.

Щодо імени *Гамалія* чи *Гамалій*, то я схильний до першої форми. Що з того, що П. Зайцев в чотирьох випадках змінив, посилаючись на автограф 1859 року, на “Гамалю” (від Гамалій), замість “Гамаліє” від Гамалія, а в 6-ох випадках залишив “Гамалія”, і тим подвоїв ім'я провідника-отамана козаків: то він Гамалія, то він Гамалій. На мій погляд зовсім не слудна коректа, бо вносить хаос в означення імени головного героя. Тому я скрізь залишаю однаково *Гамаліє* (від Гамалія) в ключім відмінкові, крім випадку одного (р. 109), де поет вживає відмінок орудний “з Гамалієм”, щоб не порушувати рими рядка і складочислення його. Раз наголовок “Гамалія”, то в такій формі не ім'я мусить буги і в поемі. А наголовок Шевченко не мняв ні в однім своїм виданні й автографові 1859 р.

Нарешті, саме ім'я *Гамалія* є старше від *Гамалій*. Перше є первісне й органічне, бо було на українськім ґрунті виторрене, друге — похідне і повстало з першого під впливом таких чоловічих іменників, як палій, колій, носій, тюхтій і инш.

Щодо історії цього слова, то, на думку проф. Я. Рудницького, воно вже зустрічається в староукраїнських пам'ятках XVII—XVIII ст. і повстало з двох джерел: 1) *гаммал*, турецьке слово, що означало: *степовий воляк, лицар*, а поруч — і *розбихака*; 2) *емаль, емалія*, — французьке слово й означало здавна відому в Україні білу, шклясту, вогнетривалу масу, якою поливались металеві вироби і мала призначення оздоби. Нею українські козаки оздоблювали ручку шаблі. І така шабля, що мала емальову ручку, називалась, *емалія, гемалія* й нарешті *гамалія*, що пізніше перейшла на козака — носія тієї емальнової шаблі і стала також його прізвиськом: *Гамалія*. Так злились ці дві назви в значенні козака й шаблі в одну, що означала прізвисько козака — завойовника і провідника (отамана). І в цім останнім сенсі і вислові Шевченко назвав і головного героя своїї поеми “*Гамалія*”.

ПОЯСНЕННЯ:

- 1—16 Шевченко дуже гарно наслідує народню історичну пісню, яку творили козаки в поході чи в неволі і співали.
- 4 *На чужійі зам. на чужині* — задля рими до *Україні*.
- 6 *Великий Луг*. — так називається низина на лівому березі Дніпра проти Запорізької Січі на Дніпрі. Ця низина весною заливалась водою, а вліті покривалась чудовою травою, плавнями, очеретами, і там козаки внаслідок свою худобу і мали добрий захист. Тому козаки цей Луг дуже цінили, називали його батьком: “Ой, Січ-мати, а Великий Луг — батько, що в Лузі заробити, те на Січі пропити”.
- 17 *Скутара*, — це передмістя Царгороду на азійському боці Босфору. Це була разом фортеця і тюрма (в'язниця).
- 20 *Босфор*. — протока, що зєднує Чорне море з Мармуровим. Шевченко дуже гарно прирівнює його до сірого бугая такого ж нездержливого, такого ж рвучкого й сірого, як і піна Босфору.
- 28 *Зарєготався від нас дужий*, — чудова персоніфікація Дніпра, якого в народі називають дідом, а “піна з вуса”, то піна хвилів на порогах Дніпра, де вода від піни майже біла.
- 30—33 Такіж високо мистецькі персоніфікації йдуть і в цих рядках: персоніфікація Хортині — острова, де була заснована Запорізька Січ, і Великого Лугу, як сестри і брата. Це все живі образи, живі істоти, що співчувають козакам-невільникам і подають вістку на Запорізьку Січ до козаків. Ті почули і враз укрили Дніпро байдаками, себто козацькими човнами, і вирушили, щоб “братів визволяти”.
- 35 *Туркеня*, — збірна тямка в розумінню турки, як москва — москалі, татарва — татари й інш.
- Яничари*, — турецьке військо, що набиралося з християнських дітей, що забували про свою батьківщину і ставали перекінниками: їх так виховували, що вони ставали ворожими до всього християнського. Серед них багато було й українських дітей.
- 46 *Ваца*, — наша — військовий начальник, що на корабельній *лаві* стереже, щоб ворог не напав на Туреччину.
- Ми не маємо ваги*. — ми не вагаємось, бо в тім наша воля і слава.
- 52 *Попереду Гамалія*. — на чолі, тому й напереді — там, де повинен бути добрий вождь війська.
- 58 *В гаремі*, — кімнати, в яких живуть жінки султана; поетичний вислів: як жінки султана ніжаться, дримають і тільки очікують, коли яку покличуть до володаря, так і вся Візантія — місто, столиця султана перебуває в такій же його дримотній опіці.
- 67 *Чубаті слов'яни*. — себто запорожці, що носили чуби (оселедці) на голові; поетичний вислів і називається синекдоха.
- 80 *В залізі руки*. — себто в кайданах руки; поетичний вислів, що називається метонімія.
- 87 *Фортеця*. — італійське слово й означає кріпость, твердяню. . .
- 95 *Хурдига*, — в'язниця.
- 98 *До пав*. — до своєї частини здобичи.
- 101 *Хрищеної мови*, — все одно, що української, бо турецька — не хрищена.
- 111 *Шашлж*. — бараняче м'ясо, пропшиповане салом і підсмажене на тонких металевих дротах (рожнах) на відкритому вогні. Це слово турецьке. А в цім місці Шевченко вжив цей вислів у такім розумінні: Не злодії, що їдять крадене виночі сало без м'яса, а ко-

- закв, військо козацьке, що війною здобули і приправили кож-
ному пайок, що-найсмачнішого м'яса та ще й при світлі пожегу
Скутари, яку **запалили**.
- 119—122 Образ Візантії змальовується, як образ живої істоти (персоні-
фікація).
- 126 На фоні пожегу козаки видаються чорними, злобівими птахами.
- 135 *Люльки з пожегу закурили*. — це буде вершок козацької від-
ваги й одкритого бою, з якого відходять, козаки закуряють
люльки.
- 142—159 Після про цю саму подію була створена козаками вслід за самою
подією. Шевченко показує паочно, як твориться пісня, дума про
боротьбу з турками і прославляє вождя-героя Гамалію, що від-
важно підняв меч за визволення козаків-невольників.
- 158 *Курені*, — це будови в Запорізькій Січі, де перебували окремі
частини козацтва; і ці частини так само звались куренями.
- 160—163 Метафорично змальовується бій козаків із ворогом і прирівню-
ється до живв (популярний образ в народній поезії і в “Слові
о полку Ігореві”).
- 171 Козацька традиція: коли пливають чи йдуть. йдуть на ворога, то
отаман попереду “веде, куди знає”; коли вертаються назад, —
“пливе *позад* завзятий Гамалія”.
- 173 *Дарданелл*. — протока, що веде з Мрамурового моря до Егей-
ського.
- 175 *Чернець*, — Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1614—
1622); це той гетьман, що добре дався в знаки туркам. Його
походи на Кафу, Варну, Синопу й навіть Візантію (Царгород),
де спалив Галату — передмістя Царгороду, це найславніші сто-
рінки боротьби козацтва і славного гетьмана за оволодіння Чор-
ним морем. Про Конашевича-Сагайдачного розповідали, що ще
за свого життя постригся в черниц, але в дійсності він черцем
не був, а тільки по смерті був похований у Києві в Братському
монастирі.
- 177 *Іван Підкова*. — див. статтю про поему “Іван Підкова” стор.
164—166.
- 178 *Ралець*, — досвідно гостинець (дарунок); тут пост має на ува-
зі гостинець (жертву) морю (тілами побитих турків).
- 186 *Рожеві гори*, — себто освітлені сонцем.

М О І З А С А Д И

“Кобзар” Т. Шевченка виходить у новім редакційнім і критично-естетичним опрацюванні. Відрізняється від усіх інших дотеперішніх видань творів поета, 1. **текстом:** текст кожного твору подається не з поправками поета на схилу його життя і творчих сил, а тим більше не з поправками редактора, — а переважно в незміненому вигляді в той момент, коли твір вийшов із під-пера автора; 2. **пляном:** твори розпреділюються в пляні тих найважливіших місць, в яких поет перебував, або в стані, в якому Шевченко виявляв свою найбільшу творчу силу; 3. **циклізацією:** в кожній добі поет свої твори групував у суцільні мистецькі й ідейно викінчені циклі й до кожного циклю додавав відповідний заспів; такий, мовляв, **альбомний** характер в нашім виданні проводиться до кінця; 4. **розпологом** статей; 5. розумінням творчости Шевченка.

Щоб мої тези були зрозуміліші, подаю до них такі роз'яснення: 1. Звичайно редактори текст цих творів Шевченка подають у виданні р. 1860. із дальшими поправками поета (примірник “Кобзаря” Цвітковського) або в редакції р. 1858. поданій тоді до цензури. І в тій і в тій редакції текст “Кобзаря” перетерпів ряд поправлень у порівнянні з первісним текстом цих творів Шевченка. І в текстологів повставало не один раз питання, яку редакцію тексту вважати за правдивішу й яку треба класти в основу видання цих творів Шевченка? І в переважаючій більшості схилились вони до думки, що чим пізніша редакція автора його творів, тим той твір поправніший, тим його цілість більш викінчена й тим його артистичність вища. Тому текст його треба брати в найостаннішій редакції і вважати його за текст канонічний й автентичний з редакцією Шевченкового оригіналу. І всі дотеперішні видання творів Шевченка подають все ті твори в редакції найостанніший, бо вони, мовляв, тим самим, і найпоправніші. Перші ж видання: “Кобзар” 1840 р., твори з “Ластівки” 1841 р., “Гайдамаки” 1841 р., “Гамалія” з видання 1844 р. і т. д., — текст усіх творів Шевченка цих видань зовсім не береться на увагу, бо вважається або внаслідок ще незрілих дум поета, твори остаточно необробленими і трактуються майже нарівні із брульонами. Дарма, що ці “брульони” майже чверть століття були єдиними творами, яких читала Україна, які викликали подив, які творили величезне національне діло й які створили поетові славу першого й найвидатнішого спів-

ця України, і перед яким нарід у побожності схиляв свою голову, як перед найлюбішим сином Нації. Традиція редакторів — сильніша за ці факти історичної і національної сили й ваги. І ця традиція остільки сильна, що ніхто з останніх редакторів не осмілювався її ламати, щоб в очах традиції, цієї старенької бабки, себе не осмішити перед чесною громадою критиків.

Чи маю й я йти за цією традицією? Чи, справді, вона визначила непорушний та авторитетний канон творів Шевченка?

Про канонічний текст творів Шевченка говорити ще рано. Питання про текст творів поета та його канонічність в науковій літературі ще й не підіймалось, хоч із цього приводу писалося багато. Досить згадати “Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Шевченка” Вас. Доманицького. Не говорю вже про спробу О. Кониського, Ю. Романчука, В. Науменка, В. Мировця, Мик. Кр-ського, О. Дорошкевича, П. Зайцева, П. Бogaцького й багато інших. Критики текст творів Шевченка студювали, а в той саме час видавці твори Шевченкові псували, безбожно їх препаруючи з кількох редакцій, варіантів по власній уподобі. Щойно молодша генерація літературознавців спинила цю свавільну текстоманію видавців, хоч “Кобзарі” ними видані ще й тепер ширяться й навіть випускають **новим** виданням. Я маю на увазі видання в Празі під ред. С. Сірополка 1942 р.

Отже справа не в тім, щоб дати остаточний текст творів Шевченка, а в тім, який із багатьох редакцій, варіантів цього чи того твору треба класти в основу нового видання? Безперечно найідеальнішим було б таке видання “Кобзаря” Шевченка, яке б один текст подавало, як основний, а решту варіантів кожного твору чи його редакцій подавало б у примітках, але не так, як подаються вони дотепер, тільки їх варіанти до друкованого тексту, а так, щоб кожна редакція твору в примітках була опублікована, як цілий окремий твір, як новий і повний до основного твору варіант його пізніший чи раніший. На великий жаль, такого видання ми ще не маємо.

Були ще й такі погляди критиків і редакторів нових видань “Кобзаря” Шевченка, щодо того, який текст (редакція, варіант) твору є найпоправніший, які вважали, що найдоцільніше було б кожний твір поета брати **індивідуально** і студювати його текст. Поясню-

вали вони тим, що текст кожного твору ховає в собі такі особливості, які з особливостями тексту другого твору не покриваються. Природа і властивості кожного твору є такі індивідуальні, що тільки окреме вивчення його історії, його духової й текстологічної цілості, його композиційної структури дасть окрему в собі замкнену одиницю, окремий образ поетового komponування, що ніяк не дасться підвести під загальний текстологічний шаблон.

Тому за основний треба брати такий текст окремо для кожного твору, що мав би задовольнити таким вимогам: а) текст повинен бути найповніший, б) з композиційного погляду найліпше викінчений, в) з погляду естетичного — найартистичніший. І таким у творчості Шевченка вважався той текст твору, що пройшов ряд авторових копюр, правлень, перерібок, редагувань і т. д., бо мовляв, цей текст є багато разів перевірений самим автором, проаналізований і остаточно викінчений.

Добре би було, коли б такий процес виправлення твору вів дійсно до його поліпшення й викінчення. Часто густо буває навпаки, — твір, як артистична цілість, знижується і стає менше вартісним (див. про це в поясненнях до тексту поеми "Гайдамаки", особливо розділи VIII "Галайда" і IX "Старосвітський будинок"). Первісний задум поета пізнішим виправленням викривлюється, а то й зовсім затрачується; втрачається і звязок із тими переживаннями і враженнями поета, під безпосереднім впливом яких твір зроджувався, виношувався й komponувався. Ні один твір поета не є якась ізольована абстракція, одірвана від реальної дійсності поетових рефлексій, настроїв і переживань.

Кожний твір є безпосередньою відбиткою певної психологічної духовості поета в той момент, коли той твір зроджувався вперше, виношувався і творився. Ніяка пізніша перерібка не замінить отих перших творчих свів, мрій і дум, в наслідок яких твір повстав. Тому для мене є безконечно вартісний перший витвір автора, бо він є документ істоти поета. Тим більше мають значення ті перші прояви духового життя, що були зроджені не ким іншим, а Шевченком, що бурили його великий дух, що викликали його творче надхнення. І оці первісні творчі задуми генія на схилу його стражденого життя, аж через двадцять літ після, поетом ad hoc, для нового видання виправляються. Первісні листови, породжені

отими мріями в майстерні К. Брюлова такими палкими, такими живими й сильними після двадцяти літ життя виправляються, змінюються може спішно, механічно без жадної думки (поет готував нове видання). Хіба міг поет знов пережити цілий комплекс вражень, що зродили були колись цілий твір, виправляючи тільки мову, окремі клапті стилю всього твору, окремі думки, не переживаючи твір в цілому? Безперечно ні! Ось чому пізніші редакції для мене вартісні лише в порівнанні з тими **оригіналами**, що зродились, як квіти, на ґрунті самого духового життя безпосереднє. Еквівалент вартости цих оригіналів для мене далеко цінніший у порівнанні з пізнішими й цілком пізніми їх копіями та зверхніми перерібками. Оригінали — повні життя, повні живих дум і настроїв поета, повні живої крові його серця, — а ті поправлені пізніше є бліді їх тепличні копії. Ось чому я старався брати тільки оці первісні твори, що в більшості були й оригіналами, бо тільки в них б'ється живчик духового життя Шевченка! тільки вони є повні поетових болів, страждань і радостей, поетових сліз і сміху, роздумувань і мрій, філософувань і фантазій. Ніякі пізніші перерібки не виповнять оцієї первісної повні Шевченкового надхнення.

Тому для творів Шевченка менше вартісний буде і той характер текстологічного опрацювання, коли текст кожного твору подавався **індивідуально**. Рація такого погляду була би тільки в тім випадкові, коли би видання творів Шевченка проводилось в пляні хронологічним без живого звязку із цілим комплексом поетових переживань, без звязку із добою й без огляду на особисті спонукки автора, що спричинювались до самого повстання твору. Коли ж принцип цього стислого звязку із духовою і творчою напругою переживань поета в момент поетичного надхнення проводиться послідовно, — такий спосіб всю духову і творчу цілість автора порушив би. Особливо така поруха була би ще показнішою тоді, коли поет свій певний ряд творів замкнув би в одну духову цілість їх циклю. Тоді така індивідуалізація їх зовсім розбила б їх єдність і порушила б ту гаму переживань, яку в той момент ці твори відбивають. Це та друга причина, що примусила мене заховувати найраніший текст кожного твору, а не його останній.

2. З цього випливає й заховання пляну тієї послідовності творів, яку визначав сам Шевченко, а не штучний

плян хронологічний. Послідовність унутрішнього звязку між творами, духового й ідеологічного, споріднености між ними, а не зверхнього хронологічного, — таку послідовність визначував сам Шевченко. В його творчій атмосфері зверхня (т. зв. хронологічна) зміна настроїв не завжди йшла в парі із внутрішньою спорідненістю його устремлінь. Тому зовсім буде оправдане заховання того пляну, якого часто визначував сам поет, бо кому ж ліпше знати про ту духову спорідненість (без зверхніх дат під творами) і їх послідовність, як не самому авторові? Отже сам автор найліпше свої твори об'єднує в духово-мистецькі циклі.

3. Тому й циклізація творів Шевченка по принципу альбомному зовсім оправдана. Правда, твори з харківських альманахів такої циклізації не мають. Але повстання їх в однім часі і призначення їх для альманахів харківських надають їм однієї цілости і споріднености, однієї інтенції — “в Україну, йдіть діти!” Це все їх лучить в одну групу. Решта творів, зокрема “Кобзар” 1840 р., “Три літа”, “В казематі” (1847. р.), чотири циклі із “Захолявної книжечки” (1847—1850), група творів із “Ластівки” й інш. ховають у собі повну альбомну циклізацію, переведену самим автором, повну поєднаність і духову між собою спорідненість.

4. До такого групування я старався пристосувати і свої статті. Вони розміщені так, що охоплюють собою кожний цикл творів Шевченка, як певну цілість. На початку кожного циклю подається коротенька інформація про зверхню історію циклю, його тексту, видань, коли вони були, речевий склад його і все те, що спричинювалось у житті Шевченка до його повстання. Після творів кожного альбомного циклю спочатку подається загальна внутрішня історія циклю, його характеристика або характеристика тієї збірки, альманаху, де ті твори вперше були надруковані. Потім подається стисла літературно-ідеологічна й естетична оцінка кожного твору.

В третій частині під наголовком “Пояснення” до кожного твору спочатку подається зверхня історія тексту кожного твору і де він був друкований, подається порівнююча характеристика варіантів і мотиви вибору тієї чи іншої редакції і навіть автографу. Така систематична до кожного твору оцінка й критичний вибір певного автографу або видання в цім виданні систематично подається вперше. Вперше таксамо подається, де треба, і критика

пізніших редакцій (“Гайдамаки”, “Мар’яна-Черниця”, “Човен” і інш.). Друга частина “Пояснення” популярно з’ясовує кожний історичний факт, кожну історичну особу й кожне незрозуміле слово..

5. Нарешті, визначається й інше розуміння Шевченкової творчості. В моїй літературній перспективі Шевченко у своїй внутрішній істоті заховає один суцільний духовий образ, а не, як у всіх інших критиків: спочатку романтик без реального ґрунту (до 1843. р.), а потім (від 1843. р.) — реаліст. В моїм духовім аспекті Шевченко все був романтиком від першого твору й залишився таким до кінця свого життя. По всій духовій організації своїй був він поет-романтик, філософ-ідеаліст і то в усіх сферах своєї творчої уяви, думання, переконань, моралі, віри й переживань. Це була людина в своїй духовості найсуцільніша, найпослідовніша. І коли я читаю в інших критичних розправах про Шевченків реалізм, то роблю висновок, що в такому твердженні єсть певна до кінця непродуманість світогляду Шевченка. З романтика перетворитись у реаліста, це значить основно змінити ціле наставлення своєї духової і світоглядної істоти. Не може ідеаліст в усій своїй духовій істоті, у всім застосуванні до дійсности, так раптово змінитись у позитивіста з усіма наслідками такого філософічного світогляду. Скорше навпаки, позитивіст і навіть марксист стане ідеалістом, як М. Бердяєв, як Дмитро Донцов. Навіть основник позитивізму О. Конт кінчив свою позитивістичну науку романтичною утопією. Як Франко не намагався під впливом Драгоманова стати позитивістом, він усе був романтиком-ідеалістом. Ось що писав Франко р. 1895. про себе Драгоманову на докори останнього, що Франко “часто вскакує в романтику”: “Ви невірні оцінюєте характер мого таланту. Я вдачею своєю далеко більше романтик, ніж реаліст. Всі речі реального змісту, як я писав, справляли мені при писанню далеко більше муки, прикрости, зденервовання, ніж ті романтичні “скоки”, при котрих я просто спочиваю душею”. Що ж тоді говорити про Шевченка? В його творчості я не бачу ні одного реального твору, яким би він виводив і показував тільки емпіричну дійсність, щоб не заглиблюватись у духове й не підпорядковувати цьому останньому явища реального світу, щоб не шукати в реальних устремліннях людських ідеальних вартостей, як Бог, добро,

правда, краса та інші вищі цілі, ніж утилітарні розкоші та особисті життєві прагнення. Більше не буду про це говорити. Ця тема дуже велика й вимагає окремої до себе уваги.

З цього філософічного настановлення Шевченка випливає й моє друге розуміння його духовости вже національної. Шевченко по цілій своїй істоті був поетом глибоко **національним**. В центрі всієї своєї творчости Шевченко ставив Україну понад усе, як Націю й Український нарід, як духову силу, самодіяльну й самотворчу, що вагою тільки свого творчого духа визнає свою національну історію, свою культуру, свою мораль, релігію, свою політичну мету й місце на сході Європи, як творчу й організуючу силу. Духове, культурне й політичне самоозначення українського народу у свідомості Шевченка було повне. Та не тільки в реальній історії й реальній дійсності Шевченко визначав місце українському народові. Україна, як окрема й суверенна національна одиниця такою була і в аспекті релігійної історії. Ціла релігійна боротьба українського народу, себто устремління в аспекті історіософічним були відмінні і в концепції Шевченка. Цю відмінність підкреслюють і “Книги битія українського народу”. Ця декларація прав України 40-ох рр. XIX ст. в проголошенні Кирило-Методіївських Братчиків із цієї національно-релігійної відмінности виводить і всю відмінність, окремішність в порівнянні з усіма слов'янськими народами, всієї національної історії України й релігійного звязку з Богом, як Творцем і Керівником Української Національної Долі й абсолютного духа Нації.

Тому боротьба українського народу за його національну окремішність на сході Європи, за його віру, культуру й самобутність, за свою незалежність від москалів і, нарешті, за свою духовість у найширшім розумінні “і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії” (“Книги битія українського народу”, §88).

Нарешті й розуміння Провідника Нації в ідеології Шевченка не таке, як в інших слов'янських народів. Ці всі останні мислили функцію Провідника в аспекті традиційним, як короля, царя, цісаря, як диктатора, себто репрезентанта не народу, як повної нації, а репрезентанта панської меншости, або кліки чи однієї партії, що була в цім егоїстично зацікавлена, бо король, цісар, дикта-

тор був репрезентантом тільки їхньої верстви, а не цілої Нації.

Провідник України в уяві Шевченка то є слуга народу і його духовий репрезентант: "Хто хоче бути першим, той має бути всім слугою ("Книга Битія..."). Тільки такий син України може повести за собою нарід до його ліпшого майбутнього, а не той, що репрезентує тільки ворожу меншість і народом править тільки згори військовою і поліційною силою, а не вибраний її достойник.

Отже націоналізм Шевченка то є духова служба Нації до кінця життя, відданість їй до смерти, найглибша любов до найменшого й найупослідженішого сина її й віра, що Українська Нація вічна, що її життя й Доля є життям і Долею всіх. Тому й боротьба за націю є боротьбою й вічною метою всіх, бо то є боротьба за її життя і розвиток, за її добро і Правду. З такого становища стає зрозумілим, чому Шевченко не вважав за дійсного Провідника Богдана Хмельницького. Той, хто не боронив Україну до смерти, а проголосив її злуку з царем московським і тим самим із Москвою, той не є провідник Української Нації і носій її духовости. Провідниками Нації вважав Шевченко Гонту, Богуна, Павлюка, Наливайка й інших, що не поступились би ні добром, ні волею України і не здались би без бою, а боролись до кінця і вмерли в боротьбі за Україну. Ось таку боротьбу заповідає Шевченко й іншим Провідникам України в майбутнім української історії. Оцей націоналізм Шевченка був певний і непохитний до смерти.

Як нове в цім "Кобзарі" Т. Шевченка, вводяться **наголоси** на кожному, починаючи від двоскладового слова, щоб дати читачам правильно наголошене кожне слово поета. В цім саме ховається, може, найбільша необхідність нашого видання. Такий "Кобзар" із наголосами є в ряді всіх видань творів Шевченка **третій**. Перший — П. Куліша 1860 р. і другий — Ів. Франка 1910 р.

Я старався ставити наголос на природнім місці Шевченкового слова. Але там, де в інтересі ритму чи рими сам Шевченко наголос змінював, таку зміну заховав і я. Але в "Поясненнях" я цю зміну відзначав, подаючи те слово із його правдивим наголосом.

Редактор, Др. Леонід Білецький.

ЛІТЕРАТУРА ПРО Т. ШЕВЧЕНКА,
використана в цім I. томі.

1. "Кобзар" Т. Шевченка 1840. Фототипія Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка.
2. "Кобзар і Гайдамаки" две поеми Т. Г. Шевченка СПб. 1844 р.
3. Т. Шевченко "Кобзар" під ред. В. Доманицького, СПб. 1908 р.
4. Т. Шевченко "Твори", під ред. В. Доманицького, СПб. 1911 р, т. I.
5. Тарас Шевченко, "Твори" т. II. Видання Укр. Наук. Інституту в Варшаві за редакцією П. Зайцева. Варшава-Львів, 1934 р.
6. "Поезії Т. Шевченка" під редакцією С. Єфремова і М. Новицького, видання Всеук. Академії Наук у Києві, 1927 р., т. I.
7. Тарас Шевченко, "Поезії". Видання Академії Наук. УРСР, Інститут Української Літератури ім. Т. Шевченка, Київ 1939 р., т. I.
8. Повне видання творів Т. Шевченка (тт. I—V), вид. Українська Накладня, Київ-Львів. Користувався: тт. I, II, III.
9. Повне Зібрання Творів Тараса Шевченка, Видання Української Академії Наук під загальн. редакцією акад. Сергія Єфремова, Київ 1927, тт. III. і IV.
10. Ластівка. Сочиненіє на Малоросійском языкѣ". Собрал Є. Гребенка СПб. 1841, Изданіє Книгопродавца Василя Полякова.
11. Чалій М. "Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка", Київ, 1882.
12. Кониський О. "Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя". Львів 1898, т. I.
13. Ів. Стешенко "Життя і твори Т. Шевченка". Записки Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка, т. 119—120.
14. П. Куліш "Історичне оповідання" "Твори П. Куліша", вид. Т-ва "Прогресу" (Руська Письменність), Львів 1910, т. VI., ст. 337—413.
15. П. Зайцев "Оксана, перше кохання Шевченка", Київ 1918.
16. Н. Костомаров "Воспоминанія о двух малярах", Основа, 1861, кн. IV.
17. В. Доманицький "Критичний розсід над текстом Кобзаря" у Києві 1907 р.
18. А. Колесса "Шевченко і Міцкевич". Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 3.
19. В. Щурат "Основа Шевченкових зв'язків з поляками", Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 119—120.
20. Франко Іван "Причинки до оціненія поезій Т. Шевченка "Гайдамаки", Темне царство". Світ, 1881—1882.
21. Франко Іван "Перебендя Т. Шевченка", Львів 1839.
22. П. Філіпович "Шевченко і Гребінка" "Україна", Київ, 1925, кн. 1—2, ст. 24—36.
23. Мих. Марковський "Шевченко і М. Маркевич", Україна, 1925, т. 1—2, ст. 37—41.
24. Мих. Новицький "Шевченко в процесі 1847 р. і його папери", "Україна", 1925, кн. 1—2, ст. 50—99.
25. Мих. Драгоманів "Шевченко, українофіли й соціалізм". Львів 1906.
26. С. Єфремов "Шевченко". Збірка. Київ 1914 р.
27. Філярет Колесса "Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка", Львів-Київ 1939.
28. Є. Ю. Пеленський "Шевченко — класик", Львів-Краків 1942.

29. Л. Білецький "Народність чи національність в творах Т. Шевченка?", Кам'янець на Поділлі, 1920.
30. Тарас Шевченко "Кобзар", Прага 1940.
31. Тарас Шевченко "Кобзар", народне видання Д-ра В. Сімовича в Ляйпцігу 1921 р.
32. Т. Шевченко "Поезія", Прага 1944 р.
33. Яр. Рудницький "Чигиринський Кобзар і Гайдамаки". Вступна стаття: Т. Шевченко "Чигиринський Кобзар і Гайдамаки" 1844 р. Видавництво Р. Геррозе, Грєфєнтайнхєн, 1945 р.
34. П. Зайцев, статті: 1. "Редагування тексту Шевченкових поезій"; 2. "Текст ранніх поезій Шевченка"; 3. "Перші три "Кобзарі"; 4. "Перебендя"; 5. "Послання до Основ'яненка"; 6. "Іван Підкова"; 7. "Тарасова ніч"; 8. "Ода на смерть Котляревського"; 9. "Послання до М. Маркевича"; 10. "Гамалія"; 11. "Мар'яна-Черниця". Всі ці статті: Тарас Шевченко. Твори. Вид. Укр. Наук. Інст. в Варшаві, 1934 р. т. II.
35. Л. Білецький — Статті: 1. Катерина"; 2. "Баляди Шевченка". (Там же).
36. В. Дорошенко "Альманахи, що в них співробітничав Шевченко". (Там же).
37. Ів. Брик "Гайдамаки". (Там же).
38. Є. Малайюк "Ранній Шевченко". (Там же).
39. І. Шпитковський "Гайдамаки Шевченка, як пам'ятка Коліївщини". Збірник пам'яті Т. Шевченка, Київ, 1915 р.
40. М. Мочульський "Дз генези й пояснення "Інтродукції" до "Гайдамаків" Т. Шевченка". Записки Н.Т.Ш. том 133, Львів 1922.
41. В. Навроцький "Гайдамаки Шевченка. Джерела, Стиль. Композиція". Київ 1928.
42. О. Дорошкевич "Етюди з Шевченкознавства". Харків-Київ, 1930.
43. М. Новицький "Поєма Т. Шевченка "Мар'яна Черниця". Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукр. Академії Наук, Київ 1924, кн. IV.
44. П. Филипович "Шевченко і романтизм". Те саме видання.
Крім цих праць, в користуванні Редакції було багато статей і критичних розправ, друкованих по різних часописах і журналах.

Ілюстрації

1. Т. Шевченко. Шкіц олівцем В. Штернберга (1840) (з Альбому Редакції)	ст.	2
2. Хата батьків Т. Шевченка (рисунок Т. Шевченка олівцем	між ст.	16— 17
3. Найраніший образ Т. Шевченка (1830 р.) із праці Є. Пеленського "Шевченко — клясик"	між ст.	24— 25
4. Автопортрет Т. Шевченка 1840 р. (олія) із альбому О. Новицького "Шевченко як маляр"	між ст.	32— 33
5. Зустріч Шевченка з Сошенком в Літнім Саді. (Малював Ів. Шульга з Альбому Редакції)	між ст.	40— 41
6. Арешт Т. Шевченка на Дніпрі. Малював Чумак. З Альбому Редакції	між ст.	56— 57
7. Граф Ф. Толстой. Офорт Т. Шевченка. Карло Брюлов, професор Т. Шевченка. Рисунок Т. Шевченка олівцем. Із Є. Пеленського "Шевченко — клясик". Академія Мистецтв, де вчився Шевченко (знимка). З Альбому Редакції	між ст.	72— 73
8. "Катерина" Т. Шевченка (олія). Із Повної збірки творів Т. Шевченка. Держзвдаєв України. Київ 1949, т. I.	між ст.	112—113

ЗМІСТ І. ТОМУ “КОБЗАРЯ”.

І. Абетковий:

	стор.
Вітре буйний, вітре буйний	79— 80
Вітре буйний (стаття)	92—
Вітре буйний (пояснення)	293—
Гайдамаки (передмова)	171—172
Гайдамаки (поема)	173—234
Гайдамаки (стаття)	237—250
Гайдамаки (пояснення)	309—343
Гамалія (передмова)	281—282
Гамалія (поема)	283—287
Гамалія (стаття)	288—292
Гамалія (пояснення)	357—359
Два харківські альманахи	251—252
До Основ'яненка (посланіє)	132—134
До Основ'яненка (стаття)	161—163
До Основ'яненка (пояснення)	302—303
Думи мої, думи мої	103—105
Думи мої (стаття)	168—170
Думи мої (пояснення)	307—308
Думка (На що мені чорні брови)	131—132
Думка (стаття)	160—161
Думка (пояснення)	302—
Foreword	13— 14
Іван Підкова (поема)	135—136
Іван Підкова (стаття)	164—166
Іван Підкова (пояснення)	303—304
Із Ластівки (передмова)	77— 78
Ілюстрації	375—
Література про Шевченка	369—370
Катерина (поема)	108—125
Катерина (стаття)	150—159
Катерина (пояснення)	299—301
Кобзар (передмова)	101—102
Кобзар (стаття)	141—147
Н. Маркевичу	253—
Н. Маркевичу (стаття)	271—272
Н. Маркевичу (пояснення)	344—
Мар'яна-Черниця (поема)	255—265
Мар'яна-Черниця (стаття)	273—277

	стор.
Мар'яна-Черниця (пояснення)	345—355
Мар'яна-Черниця (другий варіант)	354—355
Мої засади	361—368
На незабудь	255—
На незабудь (пояснення)	344—345
На вічну пам'ять Котляревському (поема)	85— 88
На вічну пам'ять Котляревському (стаття)	97—100
На вічну пам'ять Котляревському (пояснення)	294—296
Оксані К.ко	255—256
Оксані К.ко (стаття)	276—277
Перебендя (поема)	106—108
Перебендя (стаття)	148—150
Перебендя (пояснення)	297—298
Передмова	9— 12
Поезії з харківських альманахів	271—279
Пояснення до I. тому	293—359
Причинка (балада)	80— 85
Причинна (стаття)	93— 97
Причинна (пояснення)	293—294
Ранні твори Шевченка	89—100
Тарас Шевченко (життя і творчість)	15— 57
Тарасова ніч (поема)	137—140
Тарасова ніч (стаття)	166—168
Тарасова ніч (пояснення)	304—307
Тече вода в синє море (поема)	88—
Тече вода в синє море (стаття)	99—100
Тече вода в синє море (пояснення)	296—
Тополя (балада)	126—130
Тополя (стаття)	159—160
Тополя (пояснення)	301—302
Тяжко, важко в світі жити	254—
Тяжко, важко в світі жити (стаття)	272—
Тяжко, важко в світі жити (пояснення)	344
Утоплена (балада)	265—269
Утоплена (стаття)	277—278
Утоплена (пояснення)	355—356
Човен	270—
Човен (стаття)	277—279
Човен (пояснення)	356—
Шевченко й Петербург	61— 75
Зміст I. Тому (систематичний)	373—374

ЗМІСТ І. ТОМУ “КОБЗАРЯ”.

2. Систематичний:

	стор.
Передмова	9— 12
Foreword	13— 14
Тарас Шевченко (життя і творчість)	15— 57
Шевченко й Петербург	61— 75
Із Ластівки (передмова)	77— 78
Вітре буйний, вітре буйний	79— 80
Причинна (балада)	80— 85
На вічну пам'ять Котляревському	85— 88
Тече вода в синє море (поезія)	88—
Ранні твори Шевченка	89—100
Кобзар (передмова)	101—102
Думи мої, думи мої (заспів)	103—105
Перебендя (поема)	106—108
Катерина (поема)	108—125
Тополя (балада)	126—130
Думка (Нащо мені чорні брови)	131—132
До Основ'яненка (послання)	132—134
Іван Підкова (поема)	135—136
Тарасова ніч (поема)	137—140
Кобзар (стаття)	141—147
Перебендя (стаття)	148—150
Катерина (стаття)	150—159
Тополя (стаття)	159—160
Думка (стаття)	160—161
До Основ'яненка (стаття)	161—163
Іван Підкова (стаття)	164—166
Тарасова ніч (стаття)	166—168
Думи мої, думи мої (стаття)	168—170
Гайдамаки (передмова)	171—172
Гайдамаки (поема)	173—234
Передмова (до поеми)	235—
Панове субскрибенти!	236—
Гайдамаки (стаття)	237—250
Два харківські альманахи	251—252
Н. Маркевичу (послання)	253—
Тяжко, важко в світі жити	254
На незабудь	255—

	стор.
Мар'яна-Черниця (поема)	255—265
Утоплена (балада)	265—269
Човен (поезія)	270—
Поезії з харківських альманахів (стаття)	271—279
П. Маркевичу (стаття)	271—272
Тяжко, важко в світі жити (стаття)	272—
Мар'яна-Черниця (стаття)	273—277
Утоплена (стаття)	277—278
Човен (стаття)	277—278
Гамалія (передмова)	281—282
Гамалія (поема)	283—287
Гамалія (стаття)	288—292
Пояснення до I. тому	293—359
Вітре буйний	293—
Причинна	293—294
На вічну пам'ять Котляревському	294—296
Перебедя	297—298
Катерина	299—301
Тополя	301—302
Думка	302—
До Основ'яненка	302—303
Іван Підкова	303—304
Тарасова ніч	304—307
Думи мої, думи мої	307—308
Гайдамаки	309—343
П. Маркевичу	344—
Тяжко-важко	344—
Мар'яна-Черниця	345—355
Мар'яна-Черниця (другий варіант поеми)	354—355
Утоплена	355—356
Човен	356—
Гамалія	357—359
Мої засади	361—368
Література про Т. Шевченка	369—370
Зміст I. тому "Кобзаря" (абетковий)	371—372

Редакція “Кобзаря” просить виправити:

<i>Стор.</i>	<i>рядом</i>	<i>надруковано:</i>	<i>має бути:</i>
81	60	заблудив	заблудів
86	33 і 38	підé	підé
178	259	на чужині	на чужині
188	653	крадётся	крадётся
193	873	гаю	гаю
202	1240	дівчата	дівча́та
229	2405	Де-де чуть — гукáють.	Де-де чуть — гукáють
255	27	на мою	на мою́
256	31	на Петру́ся	на Петруся́
264	375	світині	свиті́ні

Роз’яснення.

Помимо найкращих старань Редакції, до тексту “Кобзаря” Т. Шевченка закралось із чисто технічних причин де-кілька помилок у наголошенні слів.

Редакція просить насамперед ті наголоси виправити і тільки тоді корисуватись текстом.

Редакція.

Обкладинка артиста-маляра *Мирона Левицького*.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

Редакція, статті й пояснення
Д-ра Леоніда Білецького.

Тарас Шевченко — геніяльний український поет і маляр. Він ціле до останнього віддиху життя своє боровся проти московського поневолення українського народу. Його найбільшим бажанням було бачити український нарід вільним у незалежній українській соборній Державі. І вся його творчість була скерована на те, щоб український нарід піднісся у своїй національній свідомості, став великою, об'єднаною Нацією і визволився із-під московської і польської окупації та був повним господарем своєї землі.

Українська героїчна минувшина, козацька військова сила і боротьба козацтва за українську прадідівську віру і за українську державу для Шевченка була найсвітлішою сторінкою української історії. Українська велика і стародавня культура, українська національна традиція, українські народні звичаї — то велика духовна і моральна сила народу, що тримає український нарід, як зовсім окрему і відрубну націю, виховує його і не дає йому, як нації, занепасти, де б він не жив і в яких би тяжких умовах він не перебував. І ця його духовна сила виведе нарід на чисті води державного відродження. До такого плекання свого рідного національного духа Шевченко ціле своє життя кликав, бо в цій духовій силі він бачив і силу визвольної боротьби і силу повного відродження українського народу.

“Кобзар” Т. Шевченка т.т. I—IV в такій редакції і такім оформленні подається шановним читачам. Найбільша духовна сила цього видання показати Т. Шевченка, як незламного і безкомпромісового борця України за її відвічні національні і державні права на своїй рідній землі.

I. том “Кобзаря” подає твори Шевченка тільки в першій добі його творчости. І це є доба, коли Шевченко жив і вчився в Петербурзі.

II. том “Кобзаря”, містить у собі всі ті найважливіші політичні, історичні, побутові й особисті твори Шевченка, які він, побачивши дійсну поневолену Україну, творив у найбільшій гніві до москалів-насильників і брутальних завоювників сусідніх народів і в тім числі й України. Загальна вступна стаття “Шевченко й Україна” розкриває всю духову силу цих творів

поета. Крім того, до кожного твору подається стаття і пояснення. Закінчується том статтею: "Шевченко і Кирило-Методієвське Братство".

III. том "Кобзаря" містить у собі всі твори Шевченка, написані ним у неволі на засланні. Одні з них глибокі особисті твори, що відбивають найбільшу любов поета до України і найглибші його терпіння і страждання. Другі — історичні й побутові поеми, що малюють картини з минувшини української історії і показують, як усе більше і більше Москва нищила край і нарід. А побутові — сваволлю панів і долю української жінки і чоловіка в кріпацькій неволі й інш. Це геніяльні вияви його творчого духа. До них подається загальна вступна стаття: "Т. Шевченко" (життя і творчість) друга половина, і синтетична стаття "Вина й кара Т. Шевченка". Крім того, міститься ряд окремих статей, що висвітлюють поодинокі твори поета цієї доби.

IV. том "Кобзаря", що вийде в кінці 1953 року і буде мати в собі всі твори, написані ним тоді, коли він почув подув волі, і вже по повероті із заслання. Тут будуть такі геніяльні поеми, як "Неофіти", "Марія", "Москалева криниця" й інші. Поет — на вершці свого творчого таланту. Дух великий, але фізичний стан неволею знівечений. Розкриття цієї трагедії поета і вияснення у відповідних статтях всіх світоглядних шукань Шевченка: релігійних, моральних, мистецьких і національно-державних — саме таким проблемам цей том і присвячений. Крім того, подаються статті й пояснення до окремих творів.

Подаючи оці короткі інформації про дальші томи "Кобзаря", видавці його цим хочуть сказати шановним читачам, що один чи два томи, хто придбає, не вичерпує духовости і всієї сили творчости Шевченка.

В I. томі та сила поета щойно розпочинається, продовжується в II і III і закінчується чи правдивіше перетинається (обривається) передчасною смертю Шевченка в IV томі.

Тому видавництво радить усім тим, що куплять I том "Кобзаря", для повноти розуміння всієї Шевченкової духової криниці, зараз же передплатити у Видавництві і всі дальші томи.

Тільки тоді перед читачем повстане повний і суцільний образ нашого великого Шевченка і геніяльного борця за повне визволення українського народу з-під московської неволі. — Тільки тоді читач збагне усю творчість поета і всю глибинність його геніяльного духа.

Адреса Видавництва:

Ukrainian Free Academy of Sciences
Institute of Shevchenkology

P.O. Box 3626, Sta. B., Winnipeg, Man.

Canada.